

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА КОРУПЦІЇ

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ
ЕКОНОМІЦІ ТА КОРУПЦІЇ**

Монографія

Ірпінь
2024

УДК 338.24:343.53
ББК 65.9(4Укр)-983
О-64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного податкового університету
(протокол №13 від 25 квітня 2024 року)*

Рецензенти:

д-р екон. наук, професор З. В. Смутчак, ДЗВО «Університет менеджменту освіти»; д-р екон. наук, професор Н. В. Попрозман, Національний університет біоресурсів і природокористування України; д-р екон. наук, доцент О. І. Піжук, Державний податковий університет.

Автори:

Лісовий А. В. (вступ, підрозділи 1.1, 2.1, 3.1, 3.3 – у співавторстві, розділ 6 – у співавторстві, висновки); Проскура К. П. (розділ 4, підрозділ 5.3, підрозділ 5.4 – у співавторстві); Кирпа С. В. (підрозділи 1.1, 2.1, 3.1, 3.3 – у співавторстві, розділ 6 – у співавторстві); Савченко А. М. (підрозділ 1.2); Скорик М. О. (підрозділ 1.3); Білобровенко Т. В. (підрозділи 2.2, 3.2); Микитенко Т. В. (підрозділ 3.5); Міщенко Т. М. (підрозділи 5.1, 5.2); Панасюк О. В. (підрозділ 2.3); Рябчук О. Г. (підрозділ 3.4); Салямон-Міхеєва К. Д. (підрозділ 5.4 – у співавторстві).

О-64 **Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції : монографія / А. В. Лісовий, К. П. Проскура, С. В. Кирпа, А. М. Савченко, М. О. Скорик та ін. ; за заг. ред. А. В. Лісового ; Державний податковий університет. – Ірпінь, 2024. – 246 с.**
ISBN 978-966-337-728-5

Метою монографії є формування механізму протидії тіньовій економіці та корупції на основі податкового регулювання.

У монографії розглянуті такі питання: теоретичні основи та сутність понять «тіньова економіка» та «корупція»; методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки; податкова злочинність як основне джерело тіньової економіки; схеми незаконного відшкодування податку на додану вартість як одного зі способів тінізації економіки; вплив схем ухилення від податку на прибуток підприємств на масштаби тіньової економіки; удосконалення податкової системи як способу детінізації економіки; пропозиції щодо вдосконалення ПДВ як інструменту легалізації тіньової економіки; заміна прямого оподаткування непрямим як способу детінізації економіки; митний контроль як інструмент протидії тіньовій економіці; напрями взаємодії податкового та митного контролю в контексті детінізації; система та суб'єкти фінансового моніторингу в Україні; заходи перевірки суб'єктів щодо наявності ризиків здійснення дій з відмивання та легалізації доходів, отриманих злочинним засобом; напрями вдосконалення системи фінансового моніторингу в Україні; основні елементи системи антикорупційного аудиту суб'єктів господарювання; антикорупційна програма як ключовий елемент антикорупційного аудиту; корупційні ризики в діяльності суб'єктів господарювання; напрями вдосконалення методик і процедур проведення антикорупційного аудиту в Україні; механізм протидії тіньовій економіці та корупції.

Рекомендовано для працівників органів державного управління та фінансового контролю, науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами тіньової економіки та корупції.

УДК 338.24:343.53
ББК 65.9(4Укр)-983

ISBN 978-966-337-728-5

© Лісовий А. В., Проскура К. П., Кирпа С. В.,
Савченко А. М., Скорик М. О. та ін.. 2024
© Державний податковий університет, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ	
ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА КОРУПЦІЇ.....	9
1.1. Сутність і генезис тіньової економіки	9
1.2. Визначення методів виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки	23
1.3. Теоретичні основи визначення корупції.....	32
 РОЗДІЛ 2. НЕСПЛАТА ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЯ	
ВІД ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ОСНОВНІ	
СПОСОБИ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	39
2.1. Податкова злочинність – основне джерело тіньової економіки.....	39
2.2. Дослідження схем незаконного відшкодування податку на додану вартість як одного зі способів тінізації економіки	49
2.3. Оцінка впливу схем ухилення від податку на прибуток підприємств на масштаби тіньової економіки	69
 РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ	
ВАЖЕЛІВ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ	
ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ В УКРАЇНІ	76
3.1. Удосконалення податкової системи як основа детінізації економіки.....	76
3.2. Розробка пропозицій щодо вдосконалення податку на додану вартість як інструменту боротьби з тіньовою економікою	88
3.3. Заміна прямого оподаткування непрямим як спосіб детінізації економіки.....	107
3.4. Митний контроль як інструмент протидії тіньовій економіці	114
3.5. Взаємодія митних та податкових органів у протидії тіньовій економіці	123

РОЗДІЛ 4. ПРОТИДІЯ ВІДМИВАННЮ ТА ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ	140
4.1. Система та суб'єкти фінансового моніторингу в Україні	140
4.2. Заходи перевірки суб'єктів щодо наявності ризиків здійснення дій з відмивання та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом	150
4.3. Напрями вдосконалення системи фінансового моніторингу в Україні.....	164
РОЗДІЛ 5. АНТИКОРУПЦІЙНИЙ АУДИТ	174
5.1. Основні елементи системи антикорупційного аудиту суб'єктів господарювання.....	174
5.2. Антикорупційна програма як ключовий елемент антикорупційного аудиту	180
5.3. Оцінка корупційних ризиків у діяльності суб'єктів господарювання	187
5.4. Напрями вдосконалення методик і процедур проведення антикорупційного аудиту в Україні.....	194
РОЗДІЛ 6. ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА КОРУПЦІЇ	201
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	216
ДОДАТКИ	237

ВСТУП

Проблеми тіньової економіки та корупції залишаються одними з найбільш актуальних та нагальних у сучасному світі. Ці явища створюють серйозні виклики для економічного розвитку, соціальної стабільності та правової системи країн усього світу.

Тіньова економіка, яка оперує поза офіційними економічними межами й уникає оподаткування, порушує встановлені правила гри та створює конкурентні переваги для учасників цієї сфери. Вона підриває основи фінансової системи, поглиблює нерівність у розподілі суспільного багатства й обмежує можливості соціальної політики.

Так само корупція, яка виявляється у хабарах, підкупі, використанні владних повноважень для особистої вигоди, порушує принципи справедливості та рівності перед законом. Вона підриває довіру громадян до державних інституцій, перешкоджає ефективному виконанню функцій влади та призводить до втрати легітимності влади.

Обидва ці феномени створюють серйозні перешкоди для ефективного функціонування держави, заважають розвитку бізнесу та підривають довіру громадян до владних структур.

У зв'язку з цим розроблення та впровадження ефективних стратегій боротьби з цими явищами стає нагальним завданням для кожної країни. Національні уряди, міжнародні організації, бізнес-структури та громадянське суспільство звертають увагу на потребу в спільних зусиллях у протидії тіньовій економіці та корупції для забезпечення стабільного економічного розвитку, правової державності та соціальної справедливості.

Тіньову економіку досліджували у своїх працях такі відомі вітчизняні вчені: В. Антипов, В. Базилевич, А. Базилук, З. Варналій, С. Коваленко, Ю. Комісарчук, І. Мазур, В. Мандибура, В. Попович, В. Предборський, О. Турчинов та ін.

Незважаючи на підвищену увагу науковців до проблематики тіньової економіки, дотепер немає загальної згоди серед науковців і практиків щодо визначення та оцінювання цього негативного явища. Хоча проблема важлива, до сьогодні дослідження цього явища в Україні були досить обмежені. Державна служба статистики здійснює оцінювання обсягів тіньової економіки, однак вони не стали всеосяжними й регулярними. Необхідне більш ретельне та регулярне вивчення такої проблеми та тенденцій її розвитку, що дасть змогу кращого розуміння

поточних економічних процесів і впровадження відповідних економічних, правових і політичних заходів боротьби з тіньовою економікою.

Корупцію як явище досліджували такі вітчизняні вчені: І. Бачинська, О. Бондаренко, О. Голота, В. Заяц, М. Луценко, В. Мандибура, Л. Мельник, А. Михненко, О. Користін, О. Кришевич, Є. Невмержицький, Ю. Несневич, О. Ревак, В. Пахомов, О. Прохоренко, М. Фоміна, В. Цитряк, Л. Щербина та інші.

На жаль, наукових досліджень у галузі корупції мало порівняно з іншими сферами наукових досліджень. Проте важливість подальших досліджень у цій сфері не може бути переоцінена. Розуміння корупції у всіх її проявах і механізмах може сприяти розробленню та впровадженню більш ефективних стратегій протидії цьому явищу. Подальші дослідження можуть допомогти виявити кореляції між різними типами корупції та соціально-економічними показниками, а також визначити найбільш ефективні методи боротьби з нею. Активізація наукових досліджень у галузі корупції також сприятиме формуванню наукових основ для розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства, спрямованих на запобігання корупції та покарання винних. Такі дослідження можуть охоплювати аналіз ефективності антикорупційних заходів, оцінку рівня корупції в різних секторах економіки та розробку інструментів для виявлення й відслідковування корупційних схем. Отже, подальші дослідження в галузі корупції є критично важливими для подальшого розвитку суспільства й побудови більш справедливого та прозорого суспільства.

Пропонуємо для викорінення проблем тіньової економіки й корупції використовувати податкове регулювання. Названі вище обставини, а також недостатня наукова розробка проблеми ефективного податкового регулювання як інструменту протидії тіньовій економіці та корупції обумовлюють актуальність теми цієї монографії, її теоретичну й практичну значимість.

Монографічне дослідження проводилося відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри аудиту й економічного аналізу Державного податкового університету, зокрема за темою: «Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції» (номер державної реєстрації 0121U110519), у межах якої авторським колективом запропоновано напрями впливу податкового регулювання на обсяги тіньової економіки й обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення податкової

системи України в напрямках детінізації економіки та зменшення рівня її корумпованості.

Метою монографії є формування механізму протидії тіньовій економіці та корупції на основі податкового регулювання.

Відповідно до мети дослідження в монографії поставлено такі *завдання*:

- висвітлити теоретичні основи й уточнити сутність понять «тіньова економіка» та «корупція»;
- проаналізувати наявні методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки;
- обґрунтувати податкову злочинність як основне джерело тіньової економіки;
- дослідити схеми незаконного відшкодування податку на додану вартість як одного зі способів тінізації економіки;
- оцінити вплив схем ухилення від податку на прибуток підприємств на масштаби тіньової економіки;
- обґрунтувати вдосконалення податкової системи як способу детінізації економіки;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення ПДВ як інструменту легалізації тіньової економіки;
- обґрунтувати заміну прямого оподаткування непрямим як способу детінізації економіки;
- дослідити митний контроль як інструмент протидії тіньовій економіці, показати напрями взаємодії податкового та митного контролю в контексті детінізації;
- висвітлити систему та суб'єкти фінансового моніторингу в Україні, заходи перевірки суб'єктів щодо наявності ризиків здійснення дій з відмивання та легалізації доходів, отриманих злочинним засобом;
- обґрунтувати напрями вдосконалення системи фінансового моніторингу в Україні;
- висвітлити основні елементи системи антикорупційного аудиту суб'єктів господарювання;
- обґрунтувати антикорупційну програму як ключовий елемент антикорупційного аудиту;
- оцінити корупційні ризики в діяльності суб'єктів господарювання;

- обґрунтувати напрями вдосконалення методик і процедур проведення антикорупційного аудиту в Україні;
- розробити механізм протидії тіньовій економіці та корупції.

Об'єктом дослідження є сукупність відносин, що виникають у процесі протидії тіньовій економіці та корупції в Україні.

Предметом дослідження є податкове регулювання як засіб протидії тіньовій економіці та корупції в Україні.

Методи дослідження. Теоретичну основу монографічного дослідження склали фундаментальні положення класиків і сучасних дослідників проблем тіньової економіки, нормативно-правові документи органів державної влади. Методологічною базою дослідження є загальнонаукові методи пізнання: аналіз і синтез, індукція та дедукція, історичний, абстрактно-логічний, монографічний, порівняльний методи.

Інформаційною базою дослідження були закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, статистичні та аналітичні матеріали Державної податкової служби України і Державної служби статистики України, довідкові й інструктивні матеріали, відомості, що опубліковані у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, періодичних виданнях, дослідження та спостереження автора.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання теоретичних висновків і практичних результатів цієї монографії в діяльності органів державної влади під час формування та реалізації нової податкової політики, яка дасть змогу суттєво зменшити рівень тінізації та корумпованості економіки.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг роботи становить 246 сторінок. Монографія містить 11 таблиць, 10 рисунків та 5 додатків. Список використаних джерел налічує 214 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА КОРУПЦІЇ

1.1. Сутність і генезис тіньової економіки

Вітчизняна і світова наука досі ще не дали чіткого, загальноприйнятого визначення поняттю «тіньова економіка». На сьогодні для визначення тіньової економіки використовується перелік, взаємодоповнювальних і розкриваючих нові грані цього поняття, характеристик: прихована, несанкціонована, підпільна, неофіційна, нелегальна, необлікована, паралельна, друга, сіра, чорна, деструктивна, фіктивна, кримінальна. Усі ці епітети свідчать про надзвичайну різноманітність та багатифакторність тіньової економіки, а також про важливість подальшого її дослідження та обґрунтування способів її мінімізації.

Для більш детального визначення цього негативного явища дослідимо історію виникнення та розвитку тіньової економіки.

Тіньова економіка виникає разом із зародженням держави та товарного виробництва. Держава примушувала громадян виконувати закони, дотримуватись певних обмежень, платити податки, звичайно, це не могло подобатись тим, хто дійсно створював товар своєю працею: виникала спокуса обманути державу в особі її чиновників. За натурального господарства продукт праці використовувався для власного споживання, а себе обманювати не було сенсу.

Особливого розмаху набирає тіньова економіка коли товаром є речі, які за своєю природою товарами бути не можуть: гроші, земля, люди. Адже вони не задовольняють споживчих потреб та не є продуктом праці.

З появою перших грошей з'явилися фальшивомонетники, як тільки держава почала збирати податки – природно виникло бажання не ділитися з державною казною заробленим доходом; з оголошенням монополій на виробництво певних видів товарів чи надання послуг з'явилися контрабандисти; зростаючий бюрократичний апарат породив корупцію в органах влади.

Різновиди тіньових економічних явищ були наявні ще в IV ст. до н. е. Автор «Артхашастри» (політико-економічний трактат Стародавньої Індії), висвітлюючи теорію і практику управління рабовласницькою

державою, функції міністрів, радників, управителів провінцій та інших чиновників, засвідчує: «Як не можна розпізнати, чи п'ють воду плаваючі в ній риби, так само не можна визначити, чи присвоюють майно приставлені до справ чиновники» [1, с. 41].

Давньокитайський трактат «Розмірковування про сіль і залізо» розповідає про масове підпільне виробництво солі й заліза у відповідь на державну монополію на ці дефіцитні товари: «Казенна сіль брудна, хоч і занадто дорога, а та, що продається таємно, – дешева й чиста. У селян та заможних міщан вона користується великим попитом, і контрабандисти ледве встигають забезпечувати споживачів. Прибутки від цієї контрабанди переходять до злочинців, сама ж держава продає сіль за високими нормованими цінами все менше й менше, та все більше її залишається в коморах» [2, с. 34].

А найдавнішою формою організованої злочинності можна вважати відомі з давньоєгипетських папірусів пограбування пірамід фараонів.

В античних та середньовікових державах Європи тіньова економіка розвивалась неактивно. Древньогрецькі філософи Ксенофонт, Платон, Демокріт, Аристотель були прибічниками натурального господарства, такі економічні категорії, як гроші, прибуток, капітал, відсоткова ставка, вони вважали несправедливими. Відсоток як форма доходу є вигодою за рахунок боржника, яку лихвар присвоїв і тим самим збагатився, що є відображенням його гріховності, жадібності та скупості [3, с. 231–234].

Етична направленість економічної думки простежується і в працях усіх вчених Середньовіччя. Основним інструментом регулювання економічних відносин було канонічне право. Згідно з християнською ідеологією економічні інтереси мають бути підпорядковані суспільному благу та спасінню душі. Церква засуджувала як лихварство, так і частково торгівлю, хоча сама часто порушувала свої ж принципи. Держава також часто порушувала свої правила, особливо в сфері грошового обігу (додаванням міді до золотих чи срібних монет, обточуванням золотих монет по краях) [2, с. 40–41].

Період первісного накопичення капіталу XV–XVIII стст. можна вважати часом розквіту кримінальної економіки. Найбільші держави того часу активно брали участь у работоргівлі, вивозили багатства з Латинської Америки, сприяли піратству.

Основоположники класичної політичної економіки Адам Сміт та Давид Рікардо вважали, що в економіці не повинно бути проявів тіні: «невидима рука» ринку створює гармонію між підприємцями та суспільством [4, с. 351].

Капіталізм остаточно оформився в суспільстві лише тоді, коли «протестантська етика» стала підтримувати накопичення матеріальних благ у формі «чесного бізнесу», що допускає конкуренцію, але забороняє насилля. У цей час одні форми тіньового бізнесу держава узаконила (лихварство – банківська діяльність), а з іншими – стала боротися ще наполегливіше (піратство, корупція) [5, с. 25].

Посилення державного регулювання економіки на початку ХХ ст. привело до формування сучасних форм тіньової економічної діяльності. 1939 року американський вчений Е. Сатерленд сформулював концепцію злочинності серед «людей у білих комірцях». Згідно з цією концепцією протиправна діяльність є невід’ємною частиною повсякденного життя «великого бізнесу» [6, с. 214].

Значний ріст зацікавленості тіньовою економікою спостерігався у 60–70 рр. ХХ ст. У цей період американський економіст Гарі Беккер видав статтю «Злочин і покарання: економічний підхід» [7, с. 86]. У цій статті автор уперше пропонує думку про те, що злочинці так само раціонально, як інші люди, намагаються отримати максимум прибутку за мінімальних витрат. Ця стаття відкрила новий економічний напрям досліджень у тіньових суспільних явищах. Проблемами тіньової економіки в цей час займалися такі визначні теоретики сучасної економіки: М. Фрідмен (лауреат Нобелівської премії 1976 р.), Д. Стіглер (лауреат 1982 р.), Дж. М. Б’юкенен (лауреат 1986 р.) та інші.

Англійський соціолог Кейт Харт дав визначення неформальної зайнятості. Він виявив, що більшість нижчих прошарків суспільства не мають жодного відношення до офіційної економіки. Харт указував, що «різниця між формальними та неформальними можливостями доходу базується на різниці між роботою за зарплату та самозайнятістю» [8, с. 38].

К. Харт виділив три групи доходів громадян:

- формальні доходи – заробітна плата та трансфери (пенсії, допомоги по безробіттю);
- законні неформальні доходи – від неофіційної зайнятості в сільському господарстві, будівництві, транспорті, торгівлі, сфері надання послуг і від приватних трансферів (подарунків, боргів, жебракування);
- незаконні неформальні доходи – від крадіжок, проституції, сутенерства, корупції, продажу наркотиків, купівлі краденого [8, с. 49].

Фактично К. Харт своїм визначенням трьох видів доходів підвів інших науковців до визначення трьох видів тіньової економіки: легальної (але не врахованої статистичними органами), прихованої та кримінальної.

Американський економіст П. Гутман 1977 року заявив про існування тіньової економіки в США. Її масштаби він оцінив у 10 % валового національного продукту. Інший американський вчений Е. Файт 1979 року оцінив тіньову економіку у третину ВВП [9].

Тіньова економіка була виявлена також і в соціалістичних країнах, зокрема Радянському Союзу. Саме завдяки «мішечникам» вдалося прогодувати населення країни в роки громадянської війни. В умовах деспотичного сталінського правління тіньова економіка не зникла, хоча стала надзвичайно небезпечною. У роки хрущовської відлиги тіньова економіка стала відносно стійкою: процвітала робота у вечірній час, розтрата і «спекуляція», а також люди без офіційного місця роботи, які жили за рахунок тіньової економіки. При Брежнєві тіньова діяльність була поширена в роздрібній та оптовій торгівлі (дефіцитні та імпортовані товари), сфері надання послуг (пошиття одягу, ремонт автомобілів та побутової техніки, медичне обслуговування). Тіньова економіка іноді породжувала справжню «мафію», яка часто перепліталась з партійними структурами.

У 1980-і роки американські вчені-економісти, які досліджували Радянський Союз, стали робити висновки, що за ширмою тотальної плановості та регульованості фактично приховується змішана економіка, в якій неформальний сектор відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [9].

Насправді більшість тіньових відносин у соціалістичних країнах були такими лише з точки зору соціалістичної ідеології (наприклад, заборона на приватне підприємництво). За мірками ринкової економіки – це була звичайна раціональна економічна діяльність.

Тіньова економіка в Україні – результат системної кризи економіки, що виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в Україні відбулося на базі руйнації чинних розподільних відносин і побудови нових, які істотно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання [10, с. 22].

З початком ХХІ ст. тенденції тіньової економіки, зароджені у ХХ ст., тільки підсилились. Глобалізація стала характерною не лише для світової офіційної економіки, але й для неформального її сектору. З'явилися структури тіньової економіки транснаціонального характеру.

Проведений аналіз історії виникнення і розвитку тіньової економіки та етапів її дослідження дає можливість зробити висновки, що тіньова економіка властива всім економічним системам та всім суспільним формаціям, а найбільший вклад у вивчення цього негативного явища внесли економічна теорія, право та соціологія. Саме на цих трьох науках базуються всі теперішні погляди на тіньову економіку та класифікацію її складових частин.

Розглянемо детальніше визначення вітчизняних та зарубіжних дослідників тіньової економіки, узагальнимо їх, щоб виокремити об'єкт і предмет нашого дослідження.

У вітчизняній та зарубіжній науці сформувалось декілька теоретичних підходів до визначення поняття «тіньова економіка» [10, с. 213]:

- юридичний (правовий);
- економічний;
- статистичний;
- соціологічний;
- комплексний.

Розглянемо детальніше кожен з них.

Юридичний (правовий) підхід. Основним критерієм віднесення до тіньової економіки є незаконний характер діяльності, тобто поза межами офіційного законодавства. В. А. Дадалко, Е. Е. Румянцева, Д. А. Пешко визначають тіньову економіку як «сферу, в якій економічна діяльність здійснюється поза рамками закону, тобто операції здійснюються без використання закону, правових норм і формальних правил господарського життя». Тіньова економіка, на їх думку, має три різновиди: неофіційну, фіктивну і кримінальну економіки. Неофіційна економіка є здійсненням легальних видів діяльності, пов'язаних з ухиленням від сплати податків. Фіктивна економіка пов'язана з приписками, спекулятивними операціями, хабарництвом, торгівлею правами, привілеями і пільгами, а також іншими аспектами «пошуку ренти». Нарешті, кримінальна економіка охоплює діяльність, що безпосередньо порушує закон (насамперед Кримінальний і Цивільний кодекси). Усі ці

три різновиди належать до тіньової економіки саме тому, що пов'язані так чи інакше з порушенням закону [11, с. 208–225].

Однак така класифікація нам вважається не переконливою, тому що в такому трактуванні неможливо розмежувати фіктивну та кримінальну економіки (більшість наведених вище видів фіктивної економіки грубо порушують законодавство і можуть вважатися кримінальними злочинами).

Недоліками правового підходу є те, що не передбачається кількісне вимірювання обсягів тіньової економіки, а також те, що до тіньової економіки належать деякі злочини, що не є економічними, але не враховується значний обсяг формально дозволених, але негативних угод, а також документально оформлені фіктивні операції та економічна діяльність домогосподарств.

Економічний підхід. Тіньова економіка визначається як виробництво приховане від податків. Недоліком є те, що цей підхід не враховує діяльності підприємств, які не сплатили податків, але зробили це в рамках закону (мінімізація податків), підприємств, які сплатили податки, але не подали звіт в органи статистики, а також діяльності домогосподарств.

Статистичний підхід. Критерієм віднесення до тіньової економіки є неврахування господарської діяльності органами статистики. Американський дослідник Е. Фейг під тіньовою економікою розумів всю економічну діяльність, що через різні причини не враховується офіційною статистикою, і, відповідно, не належить до складу ВВП [12, с. 419].

Е. Фейг виділяв дві основні складові тіньової економіки:

1. Легальна економічна діяльність, що неприхована, але й не оподаткована і не врахована офіційною статистикою. Це виробнича діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми та ін.). Цей сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах отримав назву «неформальна економіка».

2. Підпільна, свідомо протизаконна економічна діяльність. Сюди Е. Фейг відносив отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайство, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституцію, торгівлю людьми, зброєю тощо) [14, с. 77].

Недоліками цього підходу є те, що до тіньової економіки не належать економічні правопорушення, що не впливають на обсяги ВВП, а також недосконала інформаційна база статистичних розрахунків.

Соціологічний підхід. Характерною особливістю цього підходу є підвищена увага до соціальних моментів, неекономічної мотивації, до соціального статусу учасників тіньової економіки. У монографії за редакцією професора З. С. Варналія соціологічні концепції тіньової економіки розглядаються з огляду на взаємодію соціальних груп, що відрізняються позицією в системі тіньових інститутів, мотивами економічної поведінки суб'єктів у певних ситуаціях [15, с. 8].

Основним недоліком є обмеженість методологічного визначення сутності тіньової економіки, а також обмеженість інформаційної бази для точних розрахунків.

Комплексний підхід об'єднує всі розглянуті вище підходи. Наприклад, український вчений М. М. Скворцов вважає, що тіньова економіка – це фактично неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, тобто такі соціально-економічні взаємини між окремими громадянами, соціальними групами щодо використання чинних форм власності в корисливих особистих і групових інтересах, які приховуються від органів державного управління і самоврядування, громадськості. Вона містить усі невраховані, нерегламентовані, відмінні від викладених у нормативних документах і правилах господарювання види економічної діяльності. З економіко-правової точки зору це означає, що тіньова економіка охоплює не тільки корисливі економічні злочини, але й незлочинні корисливі економічні правопорушення і правомірну, але невраховану або непідконтрольну державі економічну діяльність [16, с. 34].

На думку професора В. М. Поповича, тіньова економіка – це такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів в економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали носити споживчий характер, а трансформувались у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу в усіх сферах цивільно-правових, організаційно-регулятивних і суспільно-економічних відносин [17, с. 6, 7].

У Методичних рекомендаціях розрахунку рівня тіньової економіки (затверджених наказом Міністерство економіки України) вказано, що тіньова економіка – це незареєстрована в установленому порядку

економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [18].

Незрозуміло лише, до чого тут мінімізація витрат на виробництво товарів та надання послуг? Адже така поведінка властива не лише тіньовому сектору економіки, але й усім економічним суб'єктам. Крім того, на нашу думку, не можна вважати ознаками тіньової економіки порушення законодавчо встановлених норм щодо тривалості робочого часу, умов і безпеки праці. Тому що ці характеристики є швидше доповненнями, але ніяк не критеріями визначення тіньового сектору економіки, адже такими недоліками більшою чи меншою мірою страждають більшість українських підприємств.

Зазвичай у будь-яких дослідженнях комплексний підхід усуває недоліки часткових, часто однобоких підходів. У нашій ситуації навпаки: недолік комплексного підходу в тому, що ряд прихованих процесів належать до тіньової економіки без методичного обґрунтування та їх прямого чи непрямого статистичного обліку.

З усіх розглянутих вище підходів щодо визначення тіньової економіки нам видається найбільш відповідним економічний підхід.

По-перше, через те, що йдеться не про будь-які тіньові явища, а саме про тіньову економіку: відповідно до економічних процесів і підхід має бути економічним.

По-друге, юридичний підхід (який стверджує, що будь-яка економічна діяльність, яка суперечить законодавству, є тіньовою) не підтверджується прикладами з реального економічного життя. Наприклад, чи можна назвати тіньовим підприємство, яке офіційно зареєстроване, здійснює виробництво дозволеної продукції, але порушує закони під час закупівлі сировини (використовуючи своє монопольне становище, обдурює населення в ціні і якості зданої ним сільськогосподарської продукції), не дотримується технології виробництва, а отже, і стандартів готової продукції, але водночас справно платить податки? На нашу думку, діяльність такого підприємства не є тіньовою, бо тією чи іншою мірою переважна більшість вітчизняних підприємств не дотримується

технологічних норм під час виробництва продукції, а саме виробництво часто сприймається як «чорний ящик»: на вході і виході з якого все нормально: закупаються ресурси і виробляється готова продукція чи послуги. Більше того, якби такі підприємства згідно із законодавством чітко дотримувались державних стандартів, то їх прибутки, а відповідно і податкові платежі до бюджету відчутно зменшились.

Інший приклад: домогосподарство, яке здійснює економічну діяльність, виробляючи сільськогосподарську продукцію не для власного споживання, а на продаж. Отриманий у такий спосіб дохід мав би оподатковуватися, але закону такого немає. Отже, в такому разі закон не порушується, але все ж така економічна діяльність є тіньовою, оскільки не контролюється та не оподатковується державою.

Так, можна зазначити, що основною ознакою віднесення економічної діяльності до тіньової є не порушення закону, а несплата податків. Адже дійсно, навіть якщо офіційно функціонуюче підприємство приховує частину виробленої продукції для зменшення обсягів оподаткування, то ми не вважаємо таке підприємство тіньовим, але вважаємо тіньовою саме ту частину його діяльності, яка прихована від оподаткування.

Отже, порушення закону зазвичай є необхідною, але не достатньою умовою віднесення економічної діяльності до категорії тіньової. А несплата податків, навпаки, є достатньо повною для цього підставою, хоча б через те, що всі податки в Україні регламентуються законами, отже, їх несплата сама собою уже є порушенням законодавства. Тому в усіх визначеннях прихильників правового (юридичного) підходу заміна слів «економічна діяльність поза рамками закону» на «економічна діяльність, що не оподатковується» призведе до точнішого й повнішого визначення тіньової економіки.

По-третє, статистичний підхід (за яким ознакою віднесення до тіньової економіки є неврахування господарської діяльності органами статистики) також, на нашу думку, є необхідною, але недостатньою умовою для такого висновку. Адже вище ми вже довели те, що економічна діяльність домогосподарств є тіньовою економікою, але всупереч статистичному підходу вона вимірюється органами статистики за допомогою суцільних обстежень сільських домогосподарств і публікується Державною службою статистики України у відповідних збірниках.

По-четверте, соціологічний підхід до визначення тіньової економіки нами відкидається через обмеженість методологічного визначення суті тіньової економіки, а також недостатність інформаційної бази для точних розрахунків.

І, по-п'яте, комплексний підхід, який покликаний усунути всі недоречності часткових підходів, ми також пропонуємо замінити на значно простіший, але від цього не гірший – економічний підхід.

Наприклад, загальновизнане визначення професора О. В. Турчинова «Тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу засобом порушення чинного законодавства» [19, с. 32] пропонуємо замінити надзвичайно коротким, але ємним визначенням: «Тіньова економіка – це економічна діяльність, прихована від оподаткування».

Визначення тіньової економіки, дане професором З. С. Варналієм: «Тіньова економіка – це економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і/або спрямована на отримання доходу засобом порушення чинного законодавства» відрізняється від наведеного вище визначення О. В. Турчинова незначною, але надто важливою і принциповою особливістю: «...економічна діяльність..., яка не оподатковується...» [20, с. 9].

Тому у визначенні О. В. Турчинова [19, с. 32] «порушення законодавства» ми замінили словами «прихована від оподаткування» – можливість і необхідність такої заміни ми вже довели вище. Аналогічно можна довести потребу заміни слів «не враховується і не контролюється» на «не оподатковується». Адже можна враховувати і не оподатковувати, але навпаки – оподатковувати і не враховувати не можна: оподаткування завжди чітко кількісно визначає базу оподаткування. Так само можна контролювати, але не оподатковувати, але під оподаткуванням завжди розуміється процес контролю.

Тому наведене нами визначення тіньової економіки можна вважати повним, достатньо ємним і чітким. Воно усуває проблему співставлення термінів «тіньова економіка», «неофіційна економіка», «прихована економіка», «сіра економіка». Тому що дехто з науковців вважає їх синонімами, а дехто множинами неідентичними, але такими, що перетинаються і в деяких площинах збігаються.

Щодо структури тіньової економіки, то ми вважаємо, що можна погодитись із більшістю вчених щодо віднесення до тіньової економіки таких видів економічної діяльності [19, с. 32]:

1. Не прихована від державних органів економічна діяльність, але з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин не оподаткована державою (економічна діяльність домогосподарств, тіньовий ринок побутових послуг тощо).

2. Частково прихована легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається часткове ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів (тобто суб'єкт економічної діяльності отримує додатковий дохід засобом порушення чинного податкового, економічного та іншого регламентуючого його господарську діяльність законодавства). Значною частиною цього виду тіньової економіки є злочини і зловживання у зовнішньоекономічній сфері. Фіктивні експортно-імпортні операції, фіктивне спільне підприємництво призвели до різкого відтоку капіталу за кордон і до одержання незаслужених пільг в оподатковуванні. За деякими даними, «відплив» тіньового капіталу за кордон утричі перевищує західні кредити, усі види допомоги, разом узяті [20, с. 4–5].

3. Незаконна, умисно прихована від державних органів економічна діяльність. Це виробництво не дозволених державою продуктів (зброї, наркотиків та інших неліцензованих видів продукції), проституція, діяльність гадалок, екстрасенсів тощо. Ми категорично проти допущення до цього виду тіньової економіки таких загальнокримінальних злочинів: корупція, фальшування грошей та цінних паперів, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шулерство. Вони не мають нічого спільного з економікою, адже економічна діяльність – це виробництво благ за допомогою праці та інших ресурсів. Відповідно, ці злочини не можуть регулюватися економічними методами, а повинні бути ліквідовані державою з допомогою адміністративно-правових методів та відповідних правоохоронних органів.

Проституція, наркобізнес, підпільне виробництво та реалізація зброї фактично є економічною діяльністю, тому що блага (товари, послуги) створюються, але вони є антисуспільними, аморальними, шкідливими для здоров'я. Тому до тіньової економіки їх відносимо, але в цьому дослідженні (зважаючи на його податковий аспект) не будемо досліджувати. Дійсно, держава не може регулювати ці види діяльності економічними методами, якщо, наприклад, їх оподатковувати, то це

означає легалізувати, а отже, стати співучасником цих ганебних проявів. Тому ці антисуспільні види діяльності повинні бути об'єктом дослідження та ліквідації для правоохоронних органів.

Отже, в цій монографії будемо досліджувати всі види економічної діяльності, приховані від оподаткування, крім тих, які не можуть регулюватися з допомогою податків.

Основними причинами загрозливого стану зростання тіньової економіки є: високе податкове навантаження і часті зміни в податковому законодавстві; державна «зарегульованість» підприємництва; висока інфляція та нестійкість гривні; криза платежів і брак коштів у підприємств; неефективна цінова політика; великі розміри економічної злочинності; корупція державних чиновників, пов'язана з високим рівнем адміністративного регулювання, що надає їм непотрібну свободу у прийнятті рішень на власний розсуд; відсутність глибокого аналізу форм і методів тіньової економіки, властивих їй автономних механізмів внутрішнього регулювання, кількісного і якісного моніторингу основних напрямів тіньової економіки та джерел її існування і здійснення [21, с. 7]; безкарність діяльності кримінальних структур, інтеграція організованої злочинності із суб'єктами економічної діяльності, пасивна згода держави на легалізацію кримінальних авторитетів (і зокрема, у суспільно-політичному житті); незахищеність громадян та підприємств від зазіхань злочинних формувань і встановлення контролю за підприємницькою діяльністю з боку цих структур; відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталам; міждержавна інтеграція тіньового сектору і суб'єктів тіньової економічної діяльності; «келійність» організації і проведення приватизації економічно перспективних об'єктів, ігнорування конкурентності й доступності приватизації для легальних капіталів (зокрема, закордонних) тощо [22, с. 4–16].

Масштабність тіньової економіки породила велику кількість методів її дослідження. Виявити та виміряти явище, яке навмисно приховується, надзвичайно складно.

Оцінювання тіньового сектору економіки – це надзвичайно складний і широкомасштабний процес. Останнім часом в офіційних виданнях, у науковій літературі та в засобах масової інформації оприлюднено значну кількість найрізноманітніших оцінок обсягів тіньової економіки України. Амплітуда цих оцінок від 30 до 55 % ВВП. Наприклад,

за оцінками журналу «Economics», українська економіка є найбільш тінізованою в Європі: паралельно офіційній у тіні працює ще одна прихована економіка, яка за деякими оцінками становить більше половини офіційної економіки (рис. 1.1) [23, с. 3].

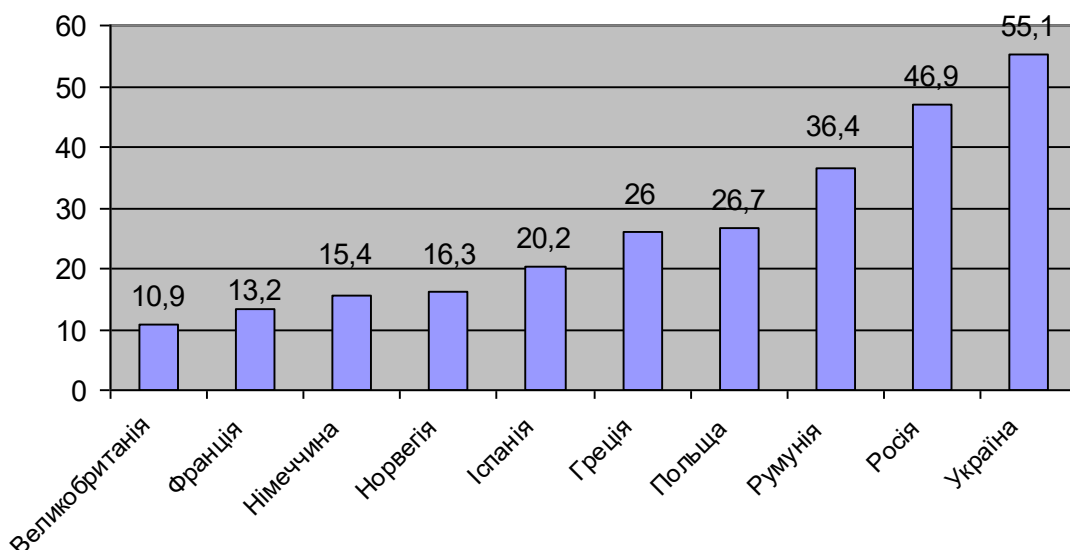

Рисунок 1.1 – Розмір тіньової економіки країн Європи, %

«Напередодні війни вважалося, що рівень тіньової економіки становив 33–35 %. Але загалом за 2022 р. рівень тіньової економіки в Україні становив 50 %», – вважає І. Макаренко, директор Інституту еволюційної економіки [24].

За попередніми розрахунками Мінекономіки рівень тіньової економіки 2021 року становив 32 % від обсягу офіційного ВВП, що на 2-відсоткові пункти більше за показник 2020 року [25].

Відомі зарубіжні професори: Friedrich Schneider (Австрія), Andreas Buehn (Німеччина) і Claudio E. Montenegro (Чилі) у своєму колективному масштабному дослідженні оцінили тіньову економіку 162 країн світу [26].

У додатку А нами приведено лише частину цього рейтингу – 60 держав (10 країн з найнижчим рівнем тіньової економіки, 10 держав з найвищим рівнем цього показника, решта 40 – це найпотужніші економіки світу та країни колишнього СРСР).

Україна, на жаль, в останній десятці цього рейтингу, хоча за рівнем офіційного ВВП їй не місце між Таїландом та Зімбабве. За паритетом купівельної спроможності ВВП нашої країни на 39 місці у світі [28].

Потенційні можливості України також значно вищі: у звіті Світового Економічного Форуму «The Global Competitiveness Report 2021–2022» наша країна за показником глобальної конкурентоспособності посіла 82 місце, піднявшись за рік на сім сходинок у рейтингу. Натомість у контексті ризиків і небезпеки тінізації економіки, корупції та проблем з податковою системою Україна погіршила своє становище [29].

На противагу зарубіжним оцінкам вітчизняні офіційні органи подають зазвичай значно меншу оцінку тінізації економіки. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методика Державної статистичної служби України та методика Міністерства економіки України. Держстат України розробив і регулярно використовує методику визначення обсягів тіньової економіки в рамках Програми розвитку системи національних рахунків [30, с. 50]. Основна мета – моніторинг тенденцій тіньового сектору економіки на щорічній основі. За допомогою цієї методики стає можливим оцінити обсяги тіньового виробництва на загальнонаціональному рівні. Методика розрахунку рівня тіньової економіки, розроблена Міністерством економіки України, має на меті відстеження розвитку загального обсягу тіньової економіки для формування стратегії економічного розвитку на макрорівні [31]. Але рівні тінізації економіки України, розраховані за допомогою цих методик, надто різняться між собою, що свідчить про методологічну, методичну та інформаційну недосконалість офіційних підходів.

Тому, незважаючи на певні досягнення статистики в оцінюванні розмірів і масштабів тіньової економіки, методологічні засади, методичне та інформаційне забезпечення розрахунків обсягів діяльності в тіньовому секторі потребує суттєвого вдосконалення. Так, серед основних недоліків потрібно виділити відсутність системного підходу під час формування досліджуваної сфери економічної діяльності. Також, на нашу думку, більшу увагу потрібно приділити розробці інструментарію дослідження всіх сторін виробничого процесу в тій частині економіки, яка належить до її тіньової складової.

1.2. Визначення методів виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки

Україна впродовж останніх років переживає глибоку соціально-економічну кризу, що спровокована глобальною коронавірусною пандемією та російською агресією. Кризи 1998 та 2008 років завдали значної шкоди економіці країни та призвели до суттєвого зростання рівня тіньової економіки, оцінювання якої здійснюється як внутрішніми державними структурами, так і міжнародними організаціями.

Термін «тіньова економіка» використовується в різних трактуваннях залежно від країни, об'єкта та суб'єкта дослідження. Відомо близькі за значенням поняття, як-от, зокрема, «друга економіка», «неофіційна економіка», «нелегальна економіка», «фіктивна економіка», «підпільна економіка», «неврахована економіка», «економіка, що безпосередньо не спостерігається» та інші. Варто зазначити, що в офіційній статистиці для розрахунку рівня тіньової економіки застосовується показник «економіка, що безпосередньо не спостерігається».

В Україні оцінювання обсягів тіньової економіки здійснюється на основі Методичних рекомендацій, затверджених наказом Державної служби статистики України від 27.12.2023 № 343, що передбачає визначення обсягу й моніторингу економіки, яка безпосередньо не спостерігається на основі річних даних державних статистичних спостережень і адміністративних даних.

Методичні рекомендації розроблені відповідно до положення Регламенту ЄС від 21 травня 2013 року № 549/2013 Європейського Парламенту і Ради щодо Європейської системи національних та регіональних рахунків у Європейському Союзі [43], положення Регламенту (ЄС) від 11 вересня 2009 року № 223/2009 щодо європейської статистики [44], Системи національних рахунків ООН 2008 року [45], Методологічних положень державного статистичного спостереження «Річні національні рахунки» [46].

Відповідно до «Керівництва із складання статистики незаконної економічної діяльності в національних рахунках та платіжному балансі» [47] економіка, що не спостерігається, поділяється на вісім типів:

№ 1. Виробники навмисно не реєструються (прихована економічна діяльність) – охоплює незареєстровану виробничу діяльність фізичних осіб-підприємців, оборот яких перевищує порогові рівні, що

потребують реєстрації. Причинами nereєстрації є ухилення від сплати податків та зобов'язань зі сплати внесків на соціальне страхування.

№ 2. Виробники навмисно не реєструються (нелегальна економічна діяльність) – охоплює виробничу діяльність фізичних осіб-підприємців, які уникають реєстрації, оскільки вони здійснюють заборонені законом види діяльності.

До цих видів діяльності належать: виробництво товарів та послуг, які заборонені законом для продажу, розповсюдження та володіння:

- легальна виробнича діяльність, яка стає нелегальною, оскільки здійснюється виробниками, які не мають на це права;
- нелегальний експорт та імпорт;
- торгівля нелегально виробленими або контрабандними товарами.

№ 3. Реєстрація виробника не передбачена – прихована виробнича діяльність, пов'язана з відсутністю обов'язку виробника реєструватися, охоплює діяльність інституційного сектору домашніх господарств, які не мають значного обсягу ринкового виробництва і виробляють товари для власного споживання або нагромадження власного основного капіталу. Ці виробники можуть реалізувати певну частину продукції, проте обсяги такого обороту не перевищують граничних значень, які потребують реєстрації в податкових органах. До цього типу належать: діяльність незареєстрованих одиниць, реєстрація яких не передбачена законодавством; несільськогосподарське виробництво громадянами для власного споживання; індивідуальне житлове будівництво і ремонт власного житла домогосподарствами; нерегулярна економічна діяльність домогосподарств, зокрема із продажу власної продукції або перепродажу на неорганізованих ринках.

№ 4. Необстежені підприємства-юридичні особи – зареєстроване підприємство-юридична особа не була обстежена статистичним органом через недоліки в реєстрі статистичних одиниць із причин неправильної реєстрації, запізнення в унесенні змін до реєстрації та із причин інших недоліків у реєстрі. Цей тип охоплює переважно діяльність інституційного сектору нефінансових корпорацій. Неактуальність реєстрів може істотно впливати на якість статистичних результатів. Це переважно стосується одиниць, наявна інформація яких у реєстрі застаріла з таких причин:

- наявності «мертвих» або тимчасово неактивних одиниць у реєстрі;
- зміни розміру одиниці;
- зміни виду діяльності одиниці.

№ 5. Необстежені виробники-фізичні особи – фізична особа не зареєстрована як фізична особа-підприємець або не була обстежена (№ 5) через відсутність подібних статистичних спостережень. Фізична особа може бути зареєстрованою як платник податків, але не долученою до статистичного реєстру підприємств. До статистичного реєстру підприємств долучено тільки фізичних осіб, зареєстрованих як підприємці, як того вимагають регламенти ЄС. Основним джерелом інформації про діяльність фізичних осіб-підприємців є дані Державної податкової служби України. Проте частково неохопленою залишається незалежна професійна діяльність, яка не повною мірою відповідає визначенню фізичної особи-підприємця. Хоча податковим законодавством передбачена можливість обліку в податкових органах фізичних осіб, які не є підприємцями та здійснюють незалежну професійну діяльність, проте державна реєстрація таких одиниць в Україні не передбачена (за винятком незалежної професійної діяльності адвокатів, нотаріусів і судових експертів).

№ 6. Недостовірні звітність виробника – надається занижена звітність щодо обсягів випуску, а також завищені показники проміжного споживання з метою уникнення або зменшення податку на прибуток, податку на додану вартість і внесків на соціальне забезпечення. Тому для валового випуску необхідно здійснювати позитивні коригування вичерпності, а для проміжного споживання – негативні. Отже, відносний вплив на валову додану вартість набагато більший за коригування для інших типів. Цей тип охоплює переважно діяльність інституційного сектору нефінансових корпорацій. На основі даних щодо обсягу випуску великих, середніх і малих підприємств, середньої кількості працівників на них і кількості таких підприємств визначається обсяг випуску на одного працівника на великих, середніх і малих підприємствах за видами економічної діяльності.

№ 7а. Неповнота даних, які не підлягають безпосередньому збору – охоплює діяльність інституційний сектор домашніх господарств, інформація щодо якої не збирається в межах статистичної або іншої звітності. Охоплює: чайові; заробітну плату, одержану в натуральній формі; вторинні види діяльності.

До основних видів економічної діяльності, де працівники отримують чайові, належать: «Тимчасове розміщування й організації харчування» (I КВЕД), «Транспорт» (Н49 КВЕД), «Надання послуг перукарнями та салонами краси» (S 96.02 КВЕД).

Оплата послуг репетиторів та оплата послуг лікарів – до «Освіта» (Р КВЕД), «Охорона здоров'я» (Q 86 КВЕД). Умовна оплата послуг з проживання у власному житлі – до «Операції з нерухомим майном» (L КВЕД).

№ 7b. Інші статистичні недоліки – виникає внаслідок неповноти зібраних даних, а також через недоліки в їхній обробці.

Цей тип неповноти даних охоплює діяльність одиниць, які відмовились звітувати; не подали дані з причин припинення або перебувають у стадії припинення; тимчасового призупинення економічної діяльності через економічні чинники. Охоплює діяльність підприємств сектору інституційних нефінансових корпорацій, які не надали звітних даних під час проведення ДСС.

Для відображення в національних рахунках показники економіки, що не спостерігається, розраховують виробничим методом із розподілом за компонентами первинних доходів і долученням одержаних результатів до відповідних складових національних рахунків. Методика розрахунку показників економіки, що не спостерігається, відображена в додатку Б.

Обчислення рівня тіньової економіки здійснюється з використанням удосконалених Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки [46], якими визначено інтегральну оцінку рівня тіньової економіки, застосовуючи методи: витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги, електричний, збитковості підприємств, монетарний (додаток В).

Два з наведених методів є класичними – електричний (виходячи з рівня споживання електроенергії) і монетарний (виходячи з попиту і обороту готівки). Два інших розроблені в Україні, враховуючи національні особливості «тінізації» економіки. Ці методи засновані на аналізі витрат населення – роздрібний товарооборот і послуги, а також збитковості підприємств. Метод збитковості підприємств рекомендовано застосовувати для оцінювання мінімального та максимального коефіцієнтів, у межах яких перебуває рівень тіньової економіки.

Значною мірою саме методика оцінювання рівня тіньової економіки визначає правильність розрахунків, які впливають на темпи зростання офіційної економіки. Охарактеризуємо основні методи:

1. Метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» полягає в розрахунку перевищення споживчих грошових витрат

населення на придбання товарів, робіт і послуг над загальним обсягом продажу населенню товарів, робіт і послуг усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки. Дані щодо витрат домогосподарств отримуються за допомогою вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на добровільній основі, а дані щодо загального обсягу продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання – за допомогою статистичної звітності (обов'язкові дані) [46].

2. Обчислення рівня тіньової економіки за електричним методом полягає порівняно з приростом внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. Водночас припускається, що приріст внутрішнього споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо наявне перевищення приросту внутрішнього споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво в тішовій економіці.

Таке припущення є правильним, якщо технологічний рівень виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг залишається незмінним. У разі інвестування в енергоефективні проекти й енергозберігаючі заходи різниця між індексом зміни внутрішнього споживання електроенергії та індексом зміни ВВП зростає внаслідок науково-технічного прогресу. Починаючи з 1998 року, під час розрахунку обсягів тішової економіки застосовується алгоритм, що враховує розвиток науково-технічного прогресу, досягнутого в реальному секторі економіки в процесі споживання всіх видів паливно-енергетичних ресурсів. Цей метод є непрямим.

Рівень тішової економіки за електричним методом розраховується за підсумками відповідного року один раз на рік [46].

3. Обчислення рівня тішової економіки за методом збитковості підприємств полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тішової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тішової економіки [46].

Під час застосування методу збитковості підприємств використовуються такі припущення:

1) усі збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими, що вважається завищенням обсягів тішової економіки. Рентабельність збиткових підприємств дорівнює рентабельності прибуткових підприємств у періоді, що аналізується ($R_{3t} = R_{пт}$).

Умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується ($M_{ПЗ\ y\ t}$), розраховується за такою формулою:

$$M_{ПЗ\ y\ t} = R_{П\ t} \times M_{ВЗ\ оф\ t} = \frac{M_{ПП\ оф\ t}}{M_{ВП\ оф\ t}} \times M_{ВЗ\ оф\ t} = M_{ПП\ оф\ t} \times \frac{M_{ВЗ\ оф\ t}}{M_{ВП\ оф\ t}}, \quad (1.1)$$

де $M_{ВЗ\ оф\ t}$ – витрати збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн гривень);

$M_{ВП\ оф\ t}$ – витрати прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн гривень);

$M_{ПП\ оф\ t}$ – прибуток прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн гривень);

2) співвідношення витрат збиткових та прибуткових підприємств тотожне співвідношенню кількості таких підприємств:

$$\frac{M_{ВЗ\ оф\ t}}{M_{ВП\ оф\ t}} = \frac{l_{З\ оф\ t}}{l_{П\ оф\ t}}, \quad (1.2)$$

де $l_{З\ оф\ t}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць);

$l_{П\ оф\ t}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць).

4. Обчислення рівня тіньової економіки за монетарним методом полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду (t_0), за який прийнято 1991 рік.

Припускається, що:

- під час здійснення суб'єктами господарювання і населенням незареєстрованої економічної діяльності розрахунки за товари, роботи і послуги проводяться з використанням готівки, що зумовлює збільшення попиту на готівку в обігу, що обертається поза банками;

- швидкість обігу готівкових коштів як в офіційній, так і в тіньовій економіці однакова;

- базовим вважається період, у якому рівень тіньової економіки був незначним;

- у базовому періоді рівень тіньової економіки дорівнює нулю.

Цей метод є непрямим.

Розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом здійснюється на основі рівнів тіньової економіки, розрахованих за методом Гутманна та за модифікованим методом.

Рівень тіньової економіки за методом Гутманна в періоді, що аналізується ($T_{\text{мГ } t}$), розраховується за такою формулою:

$$T_{\text{мГ } t} = \frac{1-f_t}{f_{t-1}}, \quad (1.3)$$

де f_t – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в періоді, що аналізується;

f_{t-1} – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в аналогічному періоді попереднього року.

Показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату $M2 (f)$ у зазначених періодах розраховується за такою формулою:

$$f = \frac{\frac{D}{M2}}{\frac{D_{t0}}{M2_{t0}}} = \frac{\frac{M2-M0}{M2}}{\frac{M2_{t0}-M0_{t0}}{M2_{t0}}}, \quad (1.4)$$

де $M2$ – грошова маса у відповідному періоді (млн гривень);

D – банківські депозити у відповідному періоді (млн гривень);

$M0$ – гроші поза банками у відповідному періоді (млн гривень);

$t0$ – базовий період, за який прийнято 1991 рік.

За методом Гутманна скорочення відношення обсягу депозитів до грошового агрегату $M2$ у періоді, що аналізується, є свідченням тенденції збільшення рівня тіньової економіки.

Рівень тіньової економіки за модифікованим методом у періоді, що аналізується ($T_{\text{мм } t}$), розраховується за такою формулою:

$$T_{\text{мм } t} = (k_t - k_{t0}) \times 100, \quad (1.5)$$

де k_t – коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів в обігу в періоді, що аналізується;

k_{t0} – коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів в обігу в базовому періоді.

Коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів в обігу (k_t) розраховується за такою формулою:

$$k_t = \frac{\frac{M0_t}{D0_t}}{Ob_t}, \quad (1.6)$$

де $M0_t$ – гроші поза банками в періоді, що аналізується (млн гривень);

$D0_t$ – переказні депозити в національній валюті, що є результатом різниці між грошовою масою $M1$ у періоді, що аналізується, та величиною грошей поза банками $M0$ у цьому періоді (млн гривень);

$Об_t$ – швидкість обертання готівкових коштів у періоді, що аналізується.

Швидкість обертання готівкових коштів ($Об_t$) розраховується за такою формулою:

$$Об_t = \frac{ГВ_t}{\overline{МО}_t}, \quad (1.7)$$

де $ГВ_t$ – загальна сума грошових витрат населення в періоді, що аналізується (млн гривень);

$\overline{МО}_t$ – середній обсяг грошей поза банками в періоді, що аналізується (млн гривень).

Загальна сума грошових витрат населення в періоді, що аналізується ($ГВ_t$), розраховується за такою формулою:

$$ГВ_t = ВН_t - Тр_{соц\ t} - СП_{загот\ t} + \Phi_{a\ t} + КН_{бк\ t} + КН_{іжб\ t}, \quad (1.8)$$

де $ВН_t$ – витрати населення на придбання товарів та послуг у періоді, що аналізується (млн гривень);

$Тр_{соц\ t}$ – соціальні трансферти в періоді, що аналізується (млн гривень);

$СП_{загот\ t}$ – вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, у періоді, що аналізується (млн гривень);

$\Phi_{a\ t}$ – приріст фінансових активів у періоді, що аналізується (млн гривень);

$КН_{бк\ t}$ – кошти населення на будівництво власних квартир у періоді, що аналізується (млн гривень);

$КН_{іжб\ t}$ – кошти населення на індивідуальне житлове будівництво в періоді, що аналізується (млн гривень).

За модифікованим методом збільшення обсягів доходів, отриманих населенням з офіційних джерел і витрачених на задоволення споживчих потреб, та депозитів у національній валюті є свідченням тенденції зменшення рівня тіньової економіки [46].

Тіньова економіка в Україні становить приблизно третину ВВП. За розрахунками Міністерства економіки України, з 2010 по 2021 рік її розмір коливався в межах 28–32 % (за останніми даними) від обсягу офіційного ВВП. Відповідні показники не можна вважати статистичними, оскільки це приблизна оцінка, яка може бути лише орієнтиром для відстеження динаміки змін прихованої економіки.

Зменшення рівня тіньової економіки відбулося на тлі адаптування суб'єктів господарювання до діяльності в умовах непрогнозованих у часі карантинних обмежень. Це підтверджується виявленими підприємствами оптимістичними настроями в діловій активності, збереженням сталого споживчого та інвестиційного попиту в умовах дії «зеленого» рівня епідемічної небезпеки по всій території країни та, як наслідок, покращенням у звітному періоді (порівняно із січнем-вереснем 2020 року) фінансових результатів діяльності підприємств на тлі сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Водночас це також може бути непрямим підтвердженням гіпотези про утворення суб'єктами господарювання в умовах неординарних умов коронакризи нових схем і каналів тіньової діяльності, обсяги якої лише частково охоплюються існуючими методами оцінювання рівня тіньової економіки.

Динаміка рівнів тіньової економіки, розрахованих з використанням чотирьох методів, залишається різноспрямованою, що є одним із проявів нетипового характеру коронакризи з можливим утворення нових каналів тінізації. Два класичних методи, які використовуються багатьма експертами під час оцінювання тіньової економіки, а також використовуються Мінекономіки, зафіксували збільшення рівня порівняно з січнем-вереснем 2020 року: електричний метод – на 2 в. п. (до 27 % від обсягу офіційного ВВП); монетарний метод – на 1 в. п. (до 32 % від обсягу офіційного ВВП). Два методи, які є результатом напрацювань вітчизняних науковців з огляду на особливості процесів тінізації в Україні, показали зменшення рівня тіньової економіки: метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» – на 2 в. п. (до 21 % від обсягу офіційного ВВП); метод збитковості підприємств – на 11 в. п. (до 21 % від обсягу офіційного ВВП), що отримано в умовах: збереження оптимістичних настроїв у діловій активності на тлі пристосування підприємств до обмежених умов діяльності та, як наслідок, покращення фінансових результатів їх діяльності у звітному періоді; заміщення традиційних каналів тіньової діяльності новими, що лише частково охоплюються існуючими методами оцінювання її рівня [47].

Сьогодні все ж є підстави очікувати, що мирне відновлення країни буде успішним, зокрема завдяки партнерським країнам. Тому важливими є спроби «зазирнути» в найближче економічне майбутнє країни, зокрема оцінити потенційні раціональні зміни макроекономічного

середовища. Хоча представлення макроекономічного прогнозу країни в умовах продовження війни та обмеженості належної статистичної інформації видається досить ризиковим, зокрема зважаючи на високу ймовірність непередбачених подій чи процесів, все ж вважаємо, що це дасть змогу оцінити можливі зміни й напрями подальшого розвитку країни.

Тіньовий сектор становить значну частку економіки країни, забезпечуючи роботою та доходами мільйони українців, а також виконуючи завдання соціальної підтримки. Спроби ж заборон і навіть придушення (тіньової діяльності) не приводять до зменшення рівня, оскільки відкриті розрахунки показують, що динаміка змін залишається майже на одному рівні.

1.3. Теоретичні основи визначення корупції

Для чіткої роботи механізму подолання корупції потрібно їй дати правильне визначення із врахуванням широкого спектра чинників впливу на її виникнення.

Проведені нами дослідження підтвердили той факт, що науковці ще не сформували загального визначення «корупція». У процесі досліджень науковці зосереджують свою увагу на масштабах корупції, на покращенні правоохоронної діяльності, на вдосконаленні покарань за вчинення корупційних дій. Однак не звертають уваги на спонукальні мотиви, на саме прагнення наживи з використанням своїх службових повноважень [50].

Поняття «корупція» досліджували такі вітчизняні вчені, як: І. С. Бачинська, О. С. Бондаренко, О. П. Голота, В. Ю. Заяц, М. М. Луценко, В. О. Мандибура, Л. М. Мельник, А. М. Михненко, О. Є. Користін, О. В. Кришевич, Є. В. Невмержицький, Ю. А. Несевич, О. І. Рєвак, В. В. Пахомов, О. Я. Прохоренко, М. В. Фоміна, В. В. Цитряк, Л. І. Щербина та інші.

У реальному житті корупція укорінилася в суспільстві та проявляється через різноманітні хабарі, як-от: «побори», «подарунки», «гостинці», «могори́ч», «відкат». І винні в ситуації, яка склалася, як той, хто бере, так і той, хто дає. Суспільство часто асоціює термін «корупція» із жадібністю, нечесністю, непрозорістю та злочинністю.

Згідно з Оксфордським словником [51] визначення поняття «корупція» починаються з таких слів: «нечесна або шахрайська поведінка осіб при владі» Далі англійською термін «corruption» розкривають як перехід від чистоти до низької якості, наприклад «відхід від оригіналу або від того, що є чистим або правильним». Потім у цьому самому контексті наводяться такі архаїчні значення терміна «корупція» як «тління» («decay»), «гниття» («putrefaction») та «розкладання» («decomposition»).

Як зазначає О. П. Голота, «корупція» (лат. corruptio) – «підкуп, продажність; псування, розкладання; розтління» [52].

Зрозуміло, що багатоаспектність і різноманіття трактування поняття «корупція» призвели до суттєвих розбіжностей у визначеннях та уявленнях про це явище не лише на міжнародному рівні, а й у конкретних країнах, а також на різних етапах розвитку суспільства. Це, до певної міри, можна пояснити історичними умовами виникнення та еволюцією корупційних проявів. Саме через різницю в моральних цінностях, традиціях та культурному контексті певної країни корупція та її прояви сприймаються різними способами в суспільстві. Наприклад, в історії деяких східних країн можна знайти випадки, коли корупцію розглядали як форму мирного співіснування громадян та влади, як прояв поваги до старовинних традицій суспільних відносин.

Якщо проаналізувати ранні наукові джерела, то можна припустити, що корупція виникла зі становленням перших патріархальних спільнот, де для залучення уваги або отримання підтримки людям доводилося звертатися до старших членів родини. Крім того, існувала практика дарування подарунків священикам як спроби здобути їхню прихильність. Тобто уже з першими формами державних утворень корупція вже точно існувала, але наші предки розглядали корупцію як своєрідний знак поваги, прихильності [53] та нормальних відносин між людьми. Спочатку суспільство не усвідомлювало негативного впливу таких «відносин» у сферах публічної та комерційної діяльності.

Добре відомо, що ще за «Законами Хаммурапі» передбачалося покарання за хабарництво.

Суспільство Стародавнього Китаю було відоме своїм високим рівнем корупції. Ванг Анші, видатний китайський реформатор, виділяв два основних джерела корупції: «погані закони» і «погані люди». Він підкреслював, що історія демонструє, що досягнення належного управління неможливе, якщо ми спираємося виключно на владу закону, який

призначений для контролю над посадовими особами, особливо якщо ці закони неправильні або не відповідають вимогам посад. Ванг Анші також відмічав, що марно сподіватися на ефективне управління, якщо маємо компетентних осіб на відповідних посадах, але обмежуємо їх різними дрібними й виснажливими обмеженнями [54].

Першим правителем, про якого збереглася згадка як про борця з корупцією, був Урукагін – шумерський цар міста-держави Лагаш у другій половині XXIV ст. до н. е. Проте, незважаючи на показові та часто жорстокі покарання за корупцію, боротьба з нею не приводила до бажаних результатів. У кращому випадку вдавалося запобігти найбільш небезпечним злочинам, однак на рівні дрібної розтрати і хабарів корупція мала масовий характер [54, с. 36].

В античній Греції це поняття мало соціальний зміст – занепад моралі та безлад. У Древньому Римі корупція означала підкуп суддів, а з XV–XVI століть – підкупність та продажність чиновників і громадсько-політичних діячів, що набули тоді великого поширення [55, с. 28].

Корупція з'явилася задовго до того, як у науці вивели відповідне поняття, але вона завжди супроводжувала владу та державний механізм.

Ми поділяємо погляди А. Михненка, який стверджує, що корупція є в усіх культурах і цивілізаціях [56, с. 43]. Більше того, складний та адаптивний характер цього явища сприяв його поступовому розвитку та поширенню на різноманітні сфери сучасного суспільства.

Сьогодні є понад сотня варіантів визначення поняття корупції, однак у наукових джерелах відсутня уніфікованість поглядів вчених відносно сутності поняття «корупція». На практиці виділяємо два основних способи формування наукового поняття. Перший підхід, який відомий як доктринальний, ґрунтується на дослідженнях учених і фахівців у конкретній галузі. Другий підхід, офіційний або легальний, базується на нормативних актах, міжнародних документах та інших правових джерелах.

У додатку Г наведено підходи до трактування поняття «корупція».

Як висновок, корупція – це широке та всебічне явище, що охоплює різні аспекти суспільного життя. Вона виявляє вплив на різноманітні сфери, починаючи від руйнування освіти та моральних цінностей і закінчуючи затримкою економічного прогресу та підривом демократичних процесів. Однозначно, що корупція не може існувати без людей і однозначно здійснює вагомий вплив на економіку, політику, ідеологію нації тощо.

У будь-якому випадку, аналізуючи поняття «корупція», варто пам'ятати про три ключові елементи (рис. 1.2).

Корупція завжди адаптується до різних контекстів і мінливих обставин.

З огляду на викладене корупцію можна класифікувати за такими критеріями:

- за видом вигоди – отримання прибутку або зменшення витрат;
- за суб'єктами взаємодії – громадяни і державні службовці, приватні компанії та чиновники, громадськість і політичне керівництво;
- за спрямованістю – внутрішня і зовнішня [54].

Рисунок 1.2 – Три ключові елементи поняття «корупція»
Джерело: [82].

Поняття «корупція» потрібно відрізнити від поняття «лобізм», який у суспільній свідомості сприймається неоднозначно. В Україні практика лобізму неврегульована нормативно-правовими актами, саме тому лобізм у свідомості українців перетворюється на корупцію і діє на всіх рівнях державної влади. Варто зазначити, що український лобізм відрізняється від корупції тим, що він досягається прийняттям нормативних актів; він використовує норми закону як інструмент досягнення цілей [83]. Отже, для того щоб лобізм не сприймали як корупцію, його потрібно було вивести з тіні, ухваливши для цього відповідний закон. Саме тому в лютому 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про лобіювання» [84].

Станом на початок 2024 року, використовуючи дані ресурсу «Глосарій U4» [85], «Transparency International» [86] та ресурс «Рада Європи» [87], корупцію розрізняють (табл. 1.1):

Таблиця 1.1 – Види корупції

Вид	Визначення
Велика корупція або топкорупція (grand corruption)	Популярна на вищих рівнях публічної служби та великому бізнесі, корупція зазвичай приносить значні користі для залучених посадових осіб, але супроводжується серйозними втратами для держави та її громадян. Іноді цей вид корупції називають політичною
Політична корупція (political corruption)	Охоплює маніпулювання законодавством та процедурами, щоб розподілити ресурси та фінанси між обмеженою кількістю осіб. Часто це стає складовою частиною великої корупції. У тісніших рамках цей термін використовується в контексті фінансування політичних партій та маніпуляцій під час виборчих кампаній
Побутова корупція (petty corruption)	Це тип корупції в малих масштабах, яка розгортається на перехресті діяльності державних або комунальних установ і громадян. Вона є поширеною в повсякденному житті й часто виникає внаслідок зусиль громадян отримати доступ до основних суспільних благ або послуг, таких як медична допомога чи освіта
Адміністративна корупція (administrative corruption)	Її можна розглядати самостійно або як частину побутової корупції. Виникає між державою, представленою чиновниками/бюрократами, що відповідають за прийняття рішень, та громадянами, коли їм потрібні певні послуги. Часто до адміністративної корупції вдаються представники бізнесу для отримання дозволів, ліцензій, погоджень тощо. Буває системна, несистемна

Джерело: [85, 86, 87].

Історія свідчить про те, що корупція може набувати різних форм і еволюціонувати разом з розвитком суспільства та держави. Форми корупції згруповано в таблиці 1.2.

Цікавим є факт, що за індексом сприйняття корупції 2023 року Україна посідала 104 місце серед 180 країн [88], 2018 року наша країна посідала 120 місце [89]. Україна покращила свою ситуацію порівняно з 2017 роком і має 32 бали зі 100, 2017 року було 30 балів. На думку населення, протидія корупції є пріоритетом № 1 для реформування країни: за спонтанного згадування протидія корупції є top-of-mind серед

напрямів реформування країни. У рейтингу запропонованих реформ протидія корупції посідає 1-ше місце із суттєвим відривом від інших [91].

Єврокомісія у своїх Рекомендаціях Європейській Раді 17 червня 2022 року визначила подолання корупції як одну з ключових умов, яку Україна має виконати для отримання статусу кандидата в члени Європейського Союзу [90].

Таблиця 1.2 – Форми корупції

Форми	Визначення
1	2
Хабарництво (bribery)	Ситуація, коли особа, що займає посаду довіреної влади, бере або просить неправомірну перевагу (гроші, послуги чи інші цінності) за виконання роботи, яку б і так мала зробити, або за здійснення своєї функції певним чином. Хабар може бути активним і пасивним
Фаворитизм, бла́т (favouritism)	Упереджений розподіл ресурсів на основі особистих уподобань. Форми фаворитизму: непотизм, кумівство, кронізм
Дарування (gift giving)	Це ситуації, коли надання подарунків державним чиновникам суперечить принципам неупередженості, професіоналізму та гідності. Часто очікується, що в обмін на подарунок чиновник проявить пільгове ставлення до того, хто його подарував
Відмивання грошей (money laundering)	Будь-яка дія чи спроба маскування, приховування джерела грошей або незаконних активів
Відкат (kickback)	Хабар, сплачений постфактум за неправомірну послугу. Також відкатами називають платежі посадовим особам, надані в обмін на контракт. Зазвичай відкати отримують ті, хто приймає рішення щодо обрання підрядників
Вимагання (extortion)	Акт використання (як прямого, так і опосередкованого) доступу до влади чи знань, а також примусових погроз для отримання бажаного (незаслуженої співпраці, компенсації тощо)
Виплати за сприяння (facilitation payments)	Технічне хабарництво – це невеликі індивідуальні суми, які передаються поза офіційними зборами з метою прискорення надання певних послуг. Проте у багатьох країнах такі платежі не караються як хабарництво, якщо вони спрямовані на прискорення офіційних процесів, а не на уникнення регулювань
Розкрадання, розтрата (embezzlement)	Неправомірне привласнення посадовою особою публічних (державних / суспільних) ресурсів. Це відбувається шляхом систематичного використання можливостей своєї посади для особистого збагачення

Продовження таблиці 1.2

1	2
Торгівля впливом (trading in influence, influence peddling)	Форма корупції, коли особа обмінює можливість реального чи потенційного впливу на прийняття рішень державною посадовою особою на неправомірну вигоду. Злочин подібний до хабарництва, але має важливу відмінність: торгівля впливом стосується «посередника» або особи, яка є посередником між тим, хто приймає рішення, і стороною, яка прагне отримати неправомірну перевагу
Конфлікт інтересів (conflict of interest)	Це дисонанс між особистими інтересами особи та її службовими або представницькими обов'язками, який впливає на об'єктивність або безпристрасність у процесі ухвалення рішень та на вчинення або невчинення дій під час виконання повноважень. Сам по собі конфлікт інтересів не є корупцією, але дії в такому конфлікті можуть розглядатися як корупційні
Заступництво, патронатство (patronage)	Форма підтримки від багатого та впливового «опікуна» задля призначення на державні посади, підвищення по службі, контрактів на роботу тощо

Джерело: [82].

Корупцію в державі можна подолати, але обов'язковою умовою для цього є політична воля і підтримка населення. Першочергово потрібно активізувати всі зусилля для формування національної ідеї і популяризації її серед суспільства, треба зламати стереотипи. Суспільство повинно мати віру в безпечне майбутнє.

Зважаючи на багатогранність такого явища, варто зазначити, що наукові погляди щодо суті корупції доцільно продовжувати й поглиблювати, адже вони не втрачають своєї актуальності з часом. Формування єдиного понятійного апарату сприятиме окресленню правових меж корупції, її видів, суб'єктів корупційних правовідносин та встановлення відповідальності.

Як висновок, корупція може призводити до порушення прав людини, сприяти соціальній нерівності та формуванню соціальної напруги, сповільнювати економічний прогрес і становити загрозу для національної безпеки держави.

Вважаємо, що корупція – це наслідок духовної, економічної та політичної кризи суспільства. Корупція деморалізує громадян і руйнує їх довіру до держави.

РОЗДІЛ 2

НЕСПЛАТА ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЯ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ОСНОВНІ СПОСОБИ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Податкова злочинність – основне джерело тіньової економіки

Податкова система України була створена на початку 90-х років і представлена сукупністю податків, зборів та інших платежів, що стягуються в установленому порядку з платників – юридичних та фізичних осіб на території країни. Крім того, існують державні позабюджетні фонди, дохідна частина яких формується за рахунок цільових відрахувань. Важливою тенденцією розвитку податкової системи України є її криміналізація, зростання масштабів податкової злочинності.

Податкова злочинність – суспільно небезпечне соціально-правове явище, що охоплює сукупність злочинів, об'єктом яких є несплата податків та інших обов'язкових платежів.

Упродовж останніх років спостерігається значне поширення фактів ухилення від сплати податків. 2021 р. за ст. 212 Кримінального кодексу України «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» було обліковано 760 кримінальних проваджень, повідомлення про підозру було вручено 53 особам, 46 проваджень направлено до суду. Стосовно ж ст. 212¹ «Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» показники є дещо нижчими за попередні: за 2021 р. обліковано 24 кримінальних проваджень, з них у 13 було повідомлено про підозру, 13 проваджень направлено до суду [92].

Порівняно з іншими видами економічних злочинів чисельність офіційно зареєстрованих злочинних порушень податкового законодавства може здатися стосовно невеликою, тому що стаття 212 Кримінального кодексу України свідчить про «Умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів...» [93]. А довести умисність майже нереально.

Незважаючи на це, масштаби податкової злочинності в Україні сьогодні становлять реальну загрозу економічній безпеці держави. Це обумовлюється не стільки кількістю скоєних злочинів, скільки зростаючим проникненням до сфери оподаткування організованої злочинності та корупції, збільшується вплив кримінальних елементів на діяльність комерційних банків, зовнішню економіку, кредитно-фінансові установи та інші структури, які займають ключові позиції в економіці країни, а також глобальним охопленням і витонченим характером скоєних злочинів.

Найбільш небезпечною тенденцією є те, що кошти, накопичені внаслідок ухилення від сплати податків, часто спрямовуються на прикриття цієї самої діяльності, забезпечуючи особисту безпеку та захист від контролювальних органів. Суб'єкт підприємництва, який веде подвійну бухгалтерію, приховуючи реальні обсяги виробництва або реалізації продукції, отримує значну економію грошових коштів за рахунок несплачених податків. Така економія дає змогу подібним підприємствам:

- виплачувати штрафні санкції до бюджету (зазвичай у менших обсягах, використовуючи корупційні зв'язки в контролювальних органах);
- виплачувати значні неофіційні винагороди посадовцям контролюючих органів;
- забезпечувати високу заробітну плату керівникам, а також (у ряді випадків) оплату послуг номінальних власників фіктивних фірм;
- утримувати осіб, готових фізично впливати на посадовців підприємства (або членів їх сімей) з метою недопущення витоку інформації про несплату податків правоохоронним органам [93, с. 603].

В Україні склалася ситуація, коли кримінальна економічна поведінка суб'єктів оподаткування стала звичайною умовою їх діяльності. Серед суб'єктів економічної діяльності сформувалося коло юридичних і фізичних осіб, заздалегідь налаштованих на несплату податків. Це обумовлює потребу в активній боротьбі з цими правопорушеннями.

Основною необхідною умовою боротьби з несплатою податків є своєчасне і повне виявлення подібних фактів. На сьогодні їх виявляється не більше ніж 10 %. Точні обсяги податкової злочинності важко визначити через її латентність (прихованість), а також через невідповідність і непорівнюваність даних за різні періоди у зв'язку з частими змінами законодавства.

Але про приблизні обсяги приховування доходів від оподаткування можуть свідчити такі побічні показники [95, с. 9]:

- значне відхилення між офіційними і реальними доходами населення;
- різниця між задекларованими доходами і реальними витратами окремих громадян;
- прихована зайнятість населення;
- збільшення обсягів готівкових коштів у позабанківському обороті;
- зростання обсягів бартерних операцій, розрахунків векселями;
- підвищення обсягів натуральної оплати праці;
- суттєве зменшення надходжень податків порівняно з відповідним періодом минулого року;
- різке збільшення бюджетної недоїмки порівняно з відповідним періодом минулого року;
- зростання обсягів вивезення капіталу за кордон.

Відомий фахівець у галузі тіньової економіки професор В. І. Антипов виділяє серед причин податкових злочинів: економічні, політичні, правові, організаційні, технічні та моральні [94, с. 607–612].

Економічні причини податкової злочинності:

1. Погіршення фінансового становища бізнесу і населення. Воно пов'язане з кризовими явищами, характерними для сучасної української економіки: падіння виробництва, зниження дохідного потенціалу, перелив гривневої грошової маси в накопичення іноземної валюти, вивезення капіталу за кордон. Фінансове становище підприємців найчастіше стає стимулом до здійснення податкових злочинів. Платник податків зіставляє вигоду від ухилення від сплати податків і можливі негативні наслідки. Якщо ухилення фінансово вигідніше, то підприємець платити податки не буде.

2. Причини економічного характеру, пов'язані з особливостями податкової політики та податкової системи. Найважливішим чинником є надмірне податкове навантаження на платників податків. Зростання податкового навантаження зумовлено безліччю чинників, серед яких можна зазначити такі [96, с. 76]:

- нездатність держави забезпечити ефективний контроль над видатками бюджету. Постійне збільшення витрат спонукає державу підвищувати рівень оподаткування. У результаті зростає податковий тягар, надмірна тяжкість якого вважається однією з основних причин

масового ухилення від сплати податків. Згідно з наявними експертними оцінками рівень вітчизняного оподаткування оцінюється як один з найбільш високих у світі;

- практика надання пільг на державному й особливо на місцевому рівнях влади. Пільгами користується обмежена кількість підприємств, отже, вся недібрана сума дохідної частини перекладається на інших платників податків;

- функціонування зон з пільговим оподаткуванням на території України. Діяльність вітчизняних офшорів часто супроводжується різними порушеннями порядку оподаткування.

Так, значним криміногенним фактором є неефективність податкової політики, спрямованої насамперед на здійснення фіскальних, а не стимулювальних функцій.

3. Відсутність законної можливості забезпечення конкурентоспроможності в багатьох видах бізнесової діяльності. Ухилення від сплати податків перетворилося на найважливіший чинник конкурентоспроможності. Вхід нових компаній на ринки ряду товарів істотно утруднений або навіть неможливий без використання різних схем ухилення від сплати податків, що ґрунтуються на неврахуванні готівкового обороту. Гостра конкуренція призводила до зниження цін нижче того рівня, який для середньої фірми покривав би всі витрати повністю легального існування.

Політичні причини. Політичні причини ухилення від оподаткування стосуються регулювальної функції податків, за допомогою якої держава здійснює соціально-економічну політику. Особи, проти яких спрямована така політика, через невиконання положень податкового законодавства фактично протидіють владі, рівень податкової дисципліни залежить від загальної політичної ситуації в країні. Під час криз державної влади в Україні часто спостерігається тенденція до відчутного зменшення показників сплати податків із-за масового ухилення підприємців від оподаткування.

Правові причини. Найважливішим чинником цієї групи є недосконалість та нестабільність податкового законодавства. До недавнього часу нормативно-правова база з питань оподаткування містила велику кількість законів, указів, постанов, інструкцій та роз'яснень, через що була постійна неузгодженість багатьох податкових законів, окремі положення податкового законодавства були нечітко сформульовані,

через це часто виникали епізоди їх подвійного тлумачення. Після прийняття Податкового кодексу України ця проблема мала бути остаточно вирішена, але подібні труднощі знову виникають через постійні зміни в уже чинне нове податкове законодавство. Очікування підвищення оподаткування змушує підприємців заздалегідь занижувати обсяг своїх податкових зобов'язань. До правових причин також належить недосконалість деяких податкових механізмів (сукупність правових норм, якими визначається порядок нарахування і сплати конкретного податку, вони можуть суттєво відрізнитися залежно від того, який об'єкт підлягає оподаткуванню. Найбільш уразливим є механізм обчислення й сплати податку на додану вартість. Переважання злочинів, пов'язаних зі сплатою цього податку, насамперед пояснюється наявністю ряду винятків і вилучень, а також пільг, які незаконно використовуються. Меншою мірою приховують майнові податки (податки на землю і нерухомість, єдиний податок), оскільки приховати об'єкти нерухомості важко.

Організаційні причини. До них належать недоліки у взаємодії між органами податкового контролю, іншими контролювальними та правоохоронними органами [96, с. 83]. До причин організаційного характеру, зумовлених недоліками процесуального законодавства, належить і неузгодженість у діях органів попереднього слідства та господарських судів. Відомо, що в більшості випадків процес розслідування кримінальних справ про податкові злочини супроводжується позовним провадженням, ініційованим платником податків. Звернення платника податків після порушення кримінальної справи в господарський суд з позовом про визнання рішення за актом перевірки недійсним ускладнює розслідування. Порушення податкового законодавства зазвичай є предметом розгляду в засіданні господарського суду до рішення слідчими органами питань, що належать до їх компетенції. І якщо позов підприємця буде задоволений, то перспектива направлення справи до суду в разі доведеності факту умисного ухилення від сплати податків стає проблематичною. У більшості випадків господарські суди не звертають уваги на факт розслідування порушення податкового законодавства в порядку кримінального судочинства і приймають своє рішення без врахування його результатів.

Останнім часом порушення податкового законодавства все частіше виявляються пов'язаними із зовнішньоекономічною діяльністю

суб'єктів господарювання. У цій сфері у нас недостатній рівень розвитку міжнародного співробітництва, відсутні угоди про взаємодію з фіскальними апаратами більшості держав, що перешкоджає проведенню розслідування фактів ухилення від сплати податків, що мають міжнародний характер.

Технічні причини. До їх належить недосконалість форм і методів податкового контролю, наприклад, типовими є факти накладення податковими органами зайвих штрафних санкцій, незаконне притягнення до адміністративної відповідальності, порушення порядку адміністративного провадження, провокування безкарності порушників податкового законодавства [94, с. 610]. У ряді випадків документальні та камеральні перевірки проводяться некваліфіковано, поверхово, їх результати оформляються неякісно. Розбіжності й заперечення платників розглядаються недостатньо уважно та об'єктивно.

Однією з технічних причин приховування податків є недоліки застосування контрольно-касових апаратів під час здійснення грошових розрахунків з населенням. Значна частина касових апаратів застарілих моделей непридатні в нинішніх умовах для цілей контролю за повнотою фактично отриманої виручки та обчислення податків у сфері торгівлі та послуг. Водночас і за наявності сучасних касових машин з фіскальною пам'яттю факти неповного відображення грошової виручки є досить поширеними.

Морально-психологічні причини. Цей причинний комплекс податкової злочинності представлений трьома аспектами [94, с. 611]:

- негативним ставленням до існуючої податкової системи (жорстка податкова система багато в чому не стимулює працю виробника, а навпаки – підштовхує його до приховування прибутку та несплати податків);
- низьким рівнем правової культури;
- корисливою мотивацією.

Корислива мотивація має визначальне значення. Частина податкових злочинів відбувається на основі корпоративної, групової зацікавленості. Були наявні факти, коли приховані від оподаткування кошти використовувалися керівниками підприємств для розвитку виробництва, погашення кредитів, виплати зарплати [96, с. 88]. Тут вбачається прагнення поліпшити фінансовий стан підприємства, його працівників, особливо коли їм загрожує явне або приховане безробіття, невиплата заробітної плати.

До виділених професором Антиповим причин приховування податків ми хочемо додати ще одну причину, яка останнім часом в Україні набирає чи не вирішального значення, і не стільки через свою поширеність, як через труднощі в її подоланні. Маємо на увазі проникнення в сферу економіки і встановлення контролю над нею організованої злочинності. З дією саме цього чинника пов'язане зростання приховування доходів у великих та особливо великих обсягах. Цей чинник робить податкову злочинність самовідтворювальною системою: доходи від прихованих податків стають джерелом розвитку організованої злочинності та корупції, а вони зі свого боку зумовлюють ще більшу податкову злочинність. Якщо цей циклічний самозростаючий процес вчасно не зупинити, то з часом він, набираючи сили, стане таким потужним і невідворотним, що зможе знищити економіку країни, як снігова лавина знищує все живе і продуктивне на своєму шляху.

В Україні ще не забезпечений принцип невідворотності покарання за вчинені податкові злочини. Насамперед це пояснюється тим, що приховування доходів не пов'язують із поняттям тяжкого злочину, що завдає шкоди економічній безпеці держави. Судова практика у справах про податкові злочини відрізняється лібералізмом, особливо під час призначення покарання і відшкодування збитку.

Умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (у значних розмірах) карається штрафом від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. А ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, караються штрафом від десяти до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Ці самі діяння, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах, – караються штрафом від п'ятнадцяти тисяч до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна [93].

Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) [93].

Вказані вище покарання були введені законом України від 15.11.2011 [97]. Цей закон змінив передбачені раніше в Кримінальному кодексі України штрафи за несплату податків у бік збільшення в 3–4 рази (до 2023 р. вони збільшились ще в 5 разів), але ліквідував тюремне ув'язнення за податкові злочини.

На нашу думку, податкова злочинність має навіть вищу суспільну небезпеку, ніж загальнокримінальна злочинність, бо впливає на безпеку не одного чи кількох громадян, а всього суспільства, зменшуючи його бюджетні доходи. Саме тому в більшості економічно розвинених країн податкові злочини вважаються важкими і караються особливо суворо. В Україні ж, навпаки, кримінальна відповідальність за податкову злочинність мінімальна і кримінальні справи не відкриваються в разі сплати суб'єктом податкового боргу: він вважається таким, що розкаявся.

Водночас відомо більше двохсот способів ухилення від сплати податків. Усе різноманіття податкових злочинів і способів їх скоєння можна об'єднати в такі групи і види:

- повне або часткове невідображення результатів фінансово-господарської діяльності підприємства в документах бухгалтерського обліку (здійснення угод без документального оформлення, неоприбуткування товарно-матеріальних цінностей, неоприбуткування грошової виручки до каси). Широкого поширення набула практика використання операцій з гривневою і валютною готівкою, яка не фіксується в бухгалтерському обліку та звітності – так званою «чорною готівкою»;
- використання необґрунтованих вилучень і знижок (віднесення на витрати виробництва витрат, не передбачених законодавством; віднесення на витрати виробництва витрат у розмірах, що перевищують встановлені законодавством; незаконне використання податкових пільг). Досить часто злочинці використовують податкові пільги, передбачені для підприємств, на яких працюють інваліди, здійснюється працевлаштування (за фіктивними документами) інвалідів, які насправді на підприємстві не працюють;
- зменшення бази оподаткування (завищення вартості придбаної сировини, пального, послуг, що належать на витрати виробництва та обігу; віднесення на витрати виробництва витрат у розмірах, що

перевищують дійсні; віднесення на витрати виробництва витрат, яких у дійсності не було). Наприклад, найпоширеніший спосіб заниження прибутку (доходу) – це неправомірне віднесення на собівартість різних витрат, а також невідображення або неправильне відображення курсових різниць щодо оприбуткованої валюти; невідображення або неправильне відображення результатів переоцінки майна підприємства; віднесення витрат з ремонту на собівартість за наявності сформованого ремонтного фонду; неправильне списання збитків; невключення в базу оподаткування позареалізаційних доходів підприємства, які тим не менш знайшли своє відображення в бухгалтерському обліку, але не на тих балансових рахунках; арифметичні помилки під час розрахунку прибутку в бік його зменшення [5, с. 92];

- спотворення об'єкта оподаткування (заниження обсягу реалізованої продукції, робіт, послуг) є одним із найпоширеніших способів ухилення від сплати податків, за якого в обліковому реєстрі підприємця відбивається реалізація лише частини партії товару. Зазвичай усі записи складені правильно (рід і найменування товару, ціна за одиницю та ін.). Є розходження лише за обсягом реалізованої продукції, відображеної в обліку;

- маскування об'єкта оподаткування (фіктивний бартер; фіктивний експорт; фіктивна здача в оренду основних засобів; підміна об'єкта оподаткування). З метою маскування об'єкта оподаткування злочинцями використовуються положення законодавства, згідно з якими не підлягають оподаткуванню кошти, що об'єднуються підприємствами з метою здійснення спільної діяльності. З метою несплати податків складаються фіктивні договори про спільну діяльність, але не робляться реальні дії щодо її здійснення;

- порушення порядку обчислення економічних показників (відображення цифрових результатів фінансово-господарської діяльності в неналежних рахунках бухгалтерського обліку). До неявних ознак податкових злочинів належать: недотримання правил ведення й обліку звітності, порушення правил ведення касових операцій, порушення правил списання товарно-матеріальних цінностей, порушення правил документообігу й технологічної дисципліни. До явних ознаках податкових злочинів належать: повна невідповідність реальної господарської операції її документальному відображенню, невідповідність записів у звітних документах [98, с. 86];

— використання особливих відносин зі спеціально створеними посередницькими фірмами, зокрема зареєстрованими в офшорних зонах. Масове використання керівниками великих підприємств складних схем приховування доходів з використанням фірм-посередників, кредиторів, постачальників та споживачів їх продукції залишається одним з найважливіших негативних у податковій сфері. Наприклад, схема використання фірми-одноденки може бути такою. Підприємство-оптовик буцімто (згідно з документами) постачає товар фірмі Х, яка своєчасно оплатила постачання. Насправді оптовик передає товар роздрібному продавцеві, по документації якого вказано, що цей товар він отримав під реалізацію, без оплати. Роздрібний продавець зберігає цю документацію до закінчення продажу такої партії товару, а потім знищує всю відповідну звітність. Звідси отримується неврахована виручка й, відповідно, несплачені податки. Фірми-одноденки реєструються на загублений чи вкрадений паспорт. Вони вказують у своїй звітності майже нульові обороти або не подають звітність зовсім, відповідно, і податки не сплачують або платять мізерні суми. З такими фірмами можна укласти будь-які договори, навіть «заднім» числом: найбільш характерними є операції переведення безготівкових коштів у готівку і навпаки.

Контроль над податковою злочинністю. Рішення проблеми податкової злочинності вимагає комплексного підходу. Розглянемо основні напрями боротьби з використанням неврахованої готівки як одного з найбільш широко поширених методів ухилення від сплати податків. Для ліквідації системи використання неврахованої готівки потрібно використовувати заходи, які б враховували інтереси й мотиви різних груп платників податків:

1. Персоніфікація соціальних відрахувань. Цей захід передбачає надходження на індивідуальні пенсійні рахунки працівників значної частини коштів, які в даний час відраховуються до Пенсійного фонду. Це підвищить зацікавленість кожного працівника у сплаті цих відрахувань його роботодавцем. У результаті він буде прагнути до отримання офіційної заробітної плати.

2. Зміна бази оподаткування. Якщо податки більшою мірою спираються на видимі ресурси, що використовуються бізнесом (майно, виробничі й торговельні площі та ін.), то можливості ухилення від податків скорочуються.

3. Спрощення податкового законодавства, яке залишається надто заплутаним і незрозумілим для підприємств.

4. Пряме посилення контролю і санкцій щодо організаторів конвертаційних центрів. Результатом таких заходів буде підвищення витрат з «відмивання» коштів для легально діючих підприємств – платників податків.

Кримінально-правова боротьба з податковою злочинністю є одним з основних напрямів забезпечення правопорядку в сфері оподаткування.

2.2. Дослідження схем незаконного відшкодування податку на додану вартість як одного із способів тінізації економіки

Україна в останні роки переживає вже другу глибоку соціально-економічну кризу. Основна причина кризи 2020 р. спричинена глобальною коронавірусною пандемією, а 2022 р. став трагічним для країни внаслідок російської агресії. Хоча глобальна природа двох криз – коронавірусної і зумовленою війною в Україні – різна, однак їх наслідки мають спільні риси. Саме за таких умов дедалі більшого значення в економічному просторі України набуває проблема ухилення від сплати податків, а для багатьох суб'єктів господарської діяльності це стало навіть нормальною поведінкою. Україна як незалежна держава проходить досить складний етап розвитку. Напружена економічна, соціально-політична ситуація в країні зумовлює важливість зосередження зусиль на створенні сприятливого економічного та інвестиційного клімату. У цьому контексті особливого значення набуває реформування податкової системи України.

Серед значної кількості податкових надходжень, які існують у податковій системі України, особливе місце посідає податок на додану вартість (далі – ПДВ). Здійснення фінансово-господарської діяльності підприємства неодмінно пов'язано з ПДВ, оскільки підприємство в процесі своєї діяльності здійснює як продаж, так і придбання продукції, товарів, робіт та послуг, тому важливою умовою для правильності ведення обліку з ПДВ є правильність нарахування та своєчасність сплати ПДВ.

В останні роки ПДВ привертає до себе значну увагу політиків, науковців, аналітиків, практиків, через це він став предметом широких

дискусій щодо доцільності його застосування та наслідків справляння для економічного розвитку й фінансування країни. Такий податок на сьогодні є одним із основних джерел надходжень держави та займає найбільшу частку податкових надходжень бюджету, а тому важливим є дослідження питань щодо справедливості його адміністрування та взагалі потреби у застосуванні.

Щодо адміністрування ПДВ існують неоднозначні думки й прямо протилежні позиції. Одні автори пропонують його скасувати як податок, що стримує розвиток споживчого ринку, створює фіскальну нестабільність, стимулює корумпованість контролювальних органів, інші – його збереження і вдосконалення як одного зі стабільних і достатньо простих джерел доходів бюджету, з високою фіскальною ефективністю і нейтрального до собівартості продукції, товарів, робіт чи послуг.

Т. Волощиневич стверджує, що «ПДВ – один з найбільш проблемних податків у податковій системі України, що пов'язано з методикою його нарахування та сплати, яка дає змогу державі наповнювати дохідну частину бюджету, але водночас мати корупційну складову в частині бюджетної заборгованості перед платниками податку, ухилення останніх від сплати, зокрема за рахунок неузгодженості нормативно-правових актів, роз'яснень контролювальних і судових органів, численних змін та непослідовної податкової політики держави в частині адміністрування ПДВ та недосконалого податкового обліку платників податку» [99].

Узагальнивши та проаналізувавши нормативно-законодавчі джерела й думки вчених, можна стверджувати, що ПДВ – загальнодержавний, обов'язковий непрямий податок, який включається до ціни продукції, товару, роботи або послуги; є податком на споживання; фактично сплачується кінцевим споживачем, але формально перераховується до бюджету особою, що реалізує продукцію, товар (здійснює роботу або надає послугу); має універсальний характер (сплачується під час реалізації, обороту, надання будь-якого товару; підлягає сплаті на всіх стадіях виробництва, обігу товарів, виконання робіт і надання послуг.

Варто зазначити, що ПДВ – це бюджетоутворювальний податок, який у середньому 2018–2021 рр. приносив бюджету понад 37 % доходів. 2021 р. чисті надходження ПДВ становили 536,5 млрд грн, або 48,5 % усіх податків та 41,4 % усіх доходів державного бюджету. Не зменшилася

його частка і 2022 р., коли, незважаючи на повномасштабну війну, вдалося акумулювати 467 млрд грн, що становило 49 % податкових надходжень та 26 % усіх доходів державного бюджету [100].

Коло платників ПДВ 2022 р. дещо розширилось, до них приєдналися великі транснаціональні корпорації, які не зареєстровані в Україні, що сплачують ПДВ з доходів від продажу електронних послуг: книг, фільмів, ігор, хмарних сховищ, програмного забезпечення, реклами тощо. З 01.01.2022 до платників ПДВ також належать нерезиденти, які надають електронні послуги фізичним особам на митній території України, охоплюючи й надання доступу до таких послуг (Google, Facebook, Apple та інші іноземні ІТ-компанії). Незважаючи на скептичне ставлення економістів, за час дії відповідної норми ПКУ платниками ПДВ зареєструвалися 98 нерезидентів-надавачів цифрових послуг, які сплатили до бюджету 10,2 млрд грн, зокрема: 2022 р. – 4,3 млрд грн; а 2023 р. (станом на 01.10) – 5,9 млрд грн [101].

Будь-який податок зменшує залишки коштів, які є в розпорядженні економічного суб'єкта, що провокує його на мінімізацію платежів. Виявлення та покарання ухилення від оподаткування має супроводжуватися аналізом легальних та нелегальних схем ухилення від сплати податків, щоб офіційна реєстрація бізнесу та сплата податків були більш вигідними та популярними в суспільстві, ніж тіньова економіка. Основними причинами збереження та постійної адаптації схем оптимізації податків є загальний стан економіки, корупційні та регулятивні ризики бізнесу, бажання підприємців збільшити свій чистий дохід, недостатній рівень кваліфікації спеціалістів, які здатні виявляти способи ухилення від сплати податків.

Потрібно відрізнити поняття «податкова оптимізація», «ухилення від сплати податків», «уникнення оподаткування». Для платників податків існує три основні типи зменшення податкових платежів з ПДВ: ухилення від сплати податків, уникнення сплати податків та податкове планування.

Ухилення від сплати податків є одним із видів економічних злочинів, серйозною перешкодою на шляху України до ЄС, оскільки у вітчизняних підприємств може виникати не виправдана конкурентна перевага. Пропонуються заходи на державному рівні, спрямовані на усунення першопричин ухилення від оподаткування, а також підвищення податкової дисципліни, що не виключає податкової амністії на початковій стадії реформ, досить важливо зробити ухилення від сплати

податків не вигідним і негідним явищем. Отже, ухилення від сплати податків – незаконні способи зменшення платниками податку зобов'язань за податками. Зазвичай в разі ухилення від оподаткування суб'єкти господарювання працюють нелегально.

Уникнення податків – мінімізація податкових зобов'язань через використання прогалин, суперечностей нормативно-правових актів. Особливістю цього способу мінімізації є те, що платник податків надає свою звітність податковим органам, тобто працює легально.

Підприємці оскаржують у суді претензії податкових органів щодо податкової політики на підприємстві, ґрунтуючись на принципі «що не заборонене законом, то дозволено».

Оптимізація оподаткування (або тотожне йому – уникнення зайвого оподаткування) – це зменшення зобов'язань економічного суб'єкта зі сплати податків у межах дотримання чинного законодавства. У разі зміни законодавства певні способи оптимізації оподаткування офіційно визнаються незаконними або стають «морально застарілими» для використання.

Зі свого боку оптимізація податків охоплює податкове планування або управління сплатою податків. Податкове планування (tax planning) – легальний спосіб зменшення податкових зобов'язань, заснований на використанні можливостей, наданих податковим законодавством, завдяки розподілу платежів з огляду на надходження економічного суб'єкта, з використанням бухгалтерського обліку. Податкове планування є складовою фінансового менеджменту і на фірмах належить до компетенції фінансового менеджера або головного бухгалтера.

У зарубіжній практиці податкове планування охоплює оцінку різних варіантів оподаткування, щоб визначити, як вести бізнес та укласти угоди для того, щоб зменшити або усунути свої податкові зобов'язання.

Уникнення від сплати податків знижує податкові зобов'язання через структурування транзакцій так, щоб скористуватися податковими пільгами.

Ухилення від сплати податків – це спроба зменшити свої податкові зобов'язання через обман, махінації або приховування коштів державного бюджету.

Несплачені податки звужують базу надходжень до державного та муніципального бюджетів, що загострює проблему дефіциту коштів у держави. Ухилення від сплати податків наносить значну шкоду

суспільству, порушуючи нормальні стосунки держави з бізнесом та громадянами.

Різниця між уникненням та ухиленням від сплати податків у багатьох аспектах настільки незначна, що ускладнює податкову політику.

Існуючі заходи боротьби з тіньовою економікою не приносять бажаного ефекту з різних причин, серед яких висока здатність тіньової економіки до самовідтворення.

Водночас зловмисники постійно удосконалюють схеми, форми і способи ухилення від сплати податків та інших зборів, а засоби державного регулювання потребують удосконалення.

Платники податків до оптимізації оподаткування відносять будь-які дії (законні та незаконні), спрямовані на зменшення платежів і зборів до бюджету, а численні консалтингові фірми пропонують послуги із «законної» оптимізації податків.

Розрізняють різні способи незаконного отримання бюджетного відшкодування з ПДВ або компенсації з бюджету податків, нібито сплачених в інших країнах. В економічній літературі відсутній єдиний теоретичний підхід до дослідження проблеми несплати податків до бюджету повним обсягом. Законні та незаконні способи зменшення податкового навантаження часто використовуються, але кримінальна відповідальність настає лише за вчинення злочину, передбаченого ст. 212 Кримінального кодексу України.

Фахівцями Інституту соціально-економічної трансформації та CASE Україна завершено та опубліковано нове дослідження щодо найбільших схем з мінімізації податків та проведено розрахунки щодо потенційних недонадходжень до держбюджету від них [102].

Набір інструментів уникнення податків в Україні загалом не надто відрізняється від інших країн та залишається майже без змін для України за останні 5 років. Але сама структура уникнення податків змінилась.

Лідером серед найбільших схем з мінімізації податків згідно з новими даними стала схема «Заробітні плати «у конвертах»» – втрати бюджету оцінюються в 110–150 млрд грн на рік.

Контрабанда та порушення митних правил – друге місце – 70–120 млрд грн втрат бюджету на рік. Обсяги цих схем зросли за останній рік.

Офшорні схеми внаслідок високої та висхідної вартості обслуговування, що обумовлюється новими світовими стандартами податкової прозорості (antiBEPS, FATCA, ATAD, BEPS 2.0, KİK та інші) – все більш отримують ознаки «елітарності», тобто залишаються доступними великим українським компаніям та заможним українцям. Обсяги переміщення прибутків за кордон зменшились за останній рік і сягають від 120 до 200 млрд грн на рік (15–35 млрд грн втрат бюджету на рік).

Інші популярні інструменти ухилення / уникнення від оподаткування демонструють різнонаправлені тренди. За новими даними обсяги зловживань такі:

- схеми тіньового ринку оренди землі та сільгосппродукції: приблизні обсяги: 24–118 млрд грн на рік, потенційні втрати бюджету: 10–46,5 млрд грн на рік;
- розкрадання ПДВ [незаконне відшкодування з бюджету у разі експорту, фіктивне підприємництво (missing trader), зокрема «карусельні» схеми, підміна товару («скрутки»)]: приблизні обсяги: 144–180 млрд грн на рік, потенційні втрати бюджету: 24–30 млрд грн на рік;
- контрафакт: приблизні обсяги: 85–105 млрд грн на рік, потенційні втрати бюджету: 38–43 млрд грн на рік;
- викривлення бази оподаткування (приховування обсягів продажу): приблизні обсяги: 50–130 млрд грн на рік, потенційні втрати бюджету: 1–6,3 млрд грн на рік;
- зловживання податковими пільгами та преференціями і спеціальними режимами: приблизні обсяги: 23–58 млрд грн на рік, потенційні втрати бюджету: 6–10 млрд грн на рік [102].

Серед податків податкової системи України значна частина незаконних схем виявляється саме з ПДВ, зокрема це пов'язано з намаганнями неправомірного відшкодування ПДВ з бюджету під час експорту, що негативно позначається на його фіскальній ефективності. Найбільш поширеними схемами розкрадання ПДВ є:

- незаконне відшкодування з бюджету під час експорту;
- фіктивне підприємництво (missing trader), зокрема «карусельні» схеми;
- підміна товару («скрутки»).

Також до основних способів завищення податкового кредиту, які використовуються в Україні, належать:

- так звані «каруселі» та «податкові ями»;
- штучне «накручування» вартості товару перед його експортом;

- заниження цін на імпортовані в країну товари;
- фіктивний експорт;
- реалізація товарів на митній території України за цінами нижчими за ціни придбання;
- подвійний експорт товарів тощо.

Використовуючи ці способи, суб'єкти господарювання завищують суму податкового кредиту, що призводить до зменшення фактичних надходжень ПДВ до бюджету [103, с. 7–9].

Починаючи з 2000 року, загострилися проблеми з надходженням і відшкодуванням платникам ПДВ. Після тривалої економічної кризи відновилось реальне зростання ВВП завдяки експортній орієнтації економіки. Намагаючись стимулювати експорт за допомогою 0 % ставки ПДВ, держава зустрілася з проблемою використання незаконних схем його відшкодування недобросовісними платниками податків. Проте оподаткування експортних операцій на додану вартість за нульовою ставкою призводило до збільшення обсягів його повернення платникам. Крім того, внаслідок застосування незаконних схем у зовнішньоекономічній діяльності наявним було відшкодування ПДВ без фактичного здійснення експортних операцій. У результаті заборгованість з його відшкодування стрімко зростала.

Можливими причинами зростання заборгованості з відшкодування ПДВ є:

- недостатність бюджетного ресурсу, необхідного для відшкодування;
- наявність значної кількості заявок на незаконне відшкодування;
- тривалі терміни перевірок ланцюга постачання товарів;
- скасування нарахування пені за затримку відшкодування ПДВ у строки, визначені в розмірі 120 % облікової ставки НБУ.

Вчасне відшкодування ПДВ має велике значення для суб'єктів господарювання, оскільки є джерелом поповнення оборотних коштів підприємства. Воно потрібне насамперед експортерам. Адже ПДВ – це внутрішній податок, який перераховує покупець. Експортеру повертається ПДВ, сплачений ним постачальникам усередині країни. Так, експортований товар вирівнюється в цінах з товаром місцевого виробника. Невідшкодування ПДВ (фактично це включення ПДВ, сплаченого постачальникам, у ціну товару) призведе до автоматичного збільшення

ціни товару для умов експорту, а отже, різко знизить на зовнішньому ринку конкурентоспроможність вітчизняних товарів.

Крім того, А. О. Нікітішин зазначає, що «саме забезпечення належного механізму відшкодування ПДВ може підтримати платників податків у кризовий період завдяки поповненню їхніх обігових коштів. Зокрема, у Бельгії, Португалії та Іспанії прискорено процедуру відшкодування ПДВ. У Польщі зменшено період для повернення податку зі 180 до 60 днів. У Франції повернення ПДВ для компаній є щомісячними замість щоквартальних, як було раніше. В Іспанії також можна отримати повернення ПДВ щомісяця замість щорічного терміну» [104, с. 42–43].

Водночас практичний досвід зарубіжних країн, у яких було запроваджено ПДВ, незалежно від рівня розвитку їх економіки та прозорості фінансових систем, засвідчив, що наявність можливості відшкодування в поєднанні зі звільненням від ПДВ операцій експорту робить цей податок вразливим до застосування шахрайських схем, які дають змогу одночасно уникати сплати податкових зобов'язань та отримувати відшкодування ПДВ із бюджету. Основна роль у таких незаконних схемах належить недосконалості порядку відшкодування ПДВ з бюджету, а це дає можливість аналізувати міжнародний досвід з метою боротьби з цією проблемою.

ПДВ, запроваджений у країнах ЄС, і проблемність його адміністрування внаслідок існування на європейських ринках злочинних схем є на сьогодні однією з найактуальніших тем європейської податкової політики.

Значна кількість цих проблем збігаються із тими, з якими стикається сьогодні Україна. Уряди країн ЄС не лише визнають наявність значних втрат бюджетних коштів, до яких призводить зловживання в системі ПДВ, але й надають особливої уваги тим негативним структурним наслідкам, які таке шахрайство створюють для економіки ЄС.

Незаконні схеми відшкодування ПДВ у ЄС, власне, подібні до української практики, за винятком того, що там зазвичай не вдаються до цінових маніпуляцій, а натомість переважає змова платників податку з двох чи декількох країн-членів ЄС, задіяних у експортно-імпортних операціях.

У ЄС схема має такий вигляд: експортер однієї з країн продає свої товари фіктивному підприємству в іншій країні, яке потім перепродає

їх третьому підприємству на своїй же території, яке зі свого боку експортує їх назад першому учаснику. Фіктивне підприємство швидко зникає, не сплативши ПДВ, третє підприємство у цьому ланцюжку отримує відшкодування несплаченого податку, і, отже, ця схема може повторюватися декілька разів, і через це вона отримала назву «каруселі». Для країн ЄС додаткове ускладнення полягає також у відсутності митного контролю торговельних операцій між країнами-членами, що звужує можливості викриття та припинення застосування «карусельних» схем.

Європейські фахівці дотримуються думки, що оцінити прямі та опосередковані втрати від існування таких незаконних схем досить важко, але навіть приблизні підрахунки свідчать, що ці втрати є значними і становлять єдину й найбільшу загрозу для існування ПДВ у цих країнах.

Лише у Великобританії, яка є однією з найактивніших держав у боротьбі з правопорушеннями у системі ПДВ, річний обсяг бюджетних втрат через «карусельні» схеми за деякими оцінками сягає 1,73 млрд фунтів. Деякі країни-члени ЄС оцінюють втрати від махінацій з ПДВ у 10 % від загального обсягу надходжень від цього податку. Вивчення проблеми шахрайства в сфері відшкодування ПДВ та варіантів її розв'язання сьогодні ведеться як на рівні Європейського Союзу, так і в межах податкової політики окремих його членів [104, с. 44].

Досвід країн ЄС у питанні щодо застосування ПДВ показує те, що всім країнам, де запроваджено ПДВ, притаманні типові проблеми із втратою бюджетних коштів через недосконалий механізм визначення правомірності його відшкодування. Ефективність заходів щодо вирішення проблем з ПДВ пояснюється рівнем фінансової прозорості та податкової культури, а також взаємною внутрішньою інтеграцією систем податкового адміністрування в країнах ЄС.

В Україні поширеними способами незаконного завищення сум ПДВ, які підлягають бюджетному відшкодуванню, або завищення податкового кредиту з ПДВ є:

- фіктивний експорт, тобто експорт товарів за межі митної території України лише на папері без фактичного вивезення товару;
- експорт товарів, які повертаються контрабандним способом на митну територію України з наступним оформленням їх повторного експорту;

- створення фіктивного податкового кредиту за допомогою фіктивних підприємств;
- оформлення продажу товару через декілька фіктивних підприємств перед здійсненням експортної операції за межі митної території України для збільшення ціни товару та відшкодування ПДВ;
- імпорт товарів на митну територію України за заниженими цінами;
- реалізація товарів на митній території України за цінами, які є меншими за ціни придбання.

Українським «ноу-хау» за незаконного відшкодування ПДВ є так звані «податкові ями». Фактично це – підприємство з ознаками фіктивності, яке не декларує проведених фінансово-господарських операцій та не сплачує податків.

Підприємства – «податкові ями» мають певні характерні ознаки, а саме: мінімальний статутний фонд, відсутність основних засобів на балансі підприємства та відсутність фактичної адреси місця розташування. Також засновником, директором та головним бухгалтером у таких підприємств є зазвичай одна й та сама особа.

Останнім часом організатори незаконних схем здійснюють реєстрацію зазначених підприємств – «податкових ям» на осіб, які зареєстровані за межами України. Тобто засновником та службовими особами таких підприємств оформляються мешканці інших країн. У такий спосіб організатори незаконних схем намагаються створити перешкоди для податкових органів щодо проведення контрольних заходів. Такі підприємства спеціально створюються в межах сфери діяльності фінансово-промислової групи для реалізації схем мінімізації податків, легалізації контрабандного або неврахованого товару. Саме через них підприємства реального сектору економіки, що є замовником, намагаються або необґрунтовано ухилитися від сплати ПДВ, або отримати незаконно заявлене відшкодування ПДВ з бюджету.

Розглянемо детальніше приклади найбільш розповсюджених схем незаконного відшкодування ПДВ з бюджету. У таблиці 2.1 представлена інформація незаконних схем, де задіяно ПДВ.

**Розділ 2. Несплата податків та ухилення
від оподаткування як основні способи тінізації економіки**

Таблиця 2.1 – Порівняльний аналіз фіскального ефекту схем
ухилення / уникнення оподаткування в Україні з ПДВ 2021 року

Схема	Податки (платежі), яких вона дає змогу уникати	Приблизні обсяги (млрд на рік)	Приблизні втрати бюджету (млрд на рік)	Примітки, тенденції
Порушення митних правил, контрабанда та корупція на кордоні	ПДВ + акцизи + мита	229–385	73–123	Зростання стримано кризою, але поступово продовжується
Конвертаційні та/або транзитні центри, податкові ямами	ПП + ПДВ+ ЄСВ + ПДФО + військовий збір	до 125	17–27	Стійка зроста- юча динаміка, поки що демонструється інституційна неспроможність держави подолати зазначені схеми
Контрафакт, нелегальна торгівля	ПП + ПДВ+ акцизи	85–110	38–45	
Формування схемного податкового кредиту (скрутки)	ПДВ	150–185	25–35	Різностямовані тренди

Джерело: складено за даними НБУ, МФУ, ДПС та БЕБ.

Формування схемного податкового кредиту (скрутки, схемний ПДВ). *Сутність схеми:* підприємство (у більшості випадків легальний імпортер) офіційно імпортує товари до України, сплачуючи до бюджету ПДВ на імпорт та отримуючи, відповідно, податковий кредит на цю суму. Далі товар реалізується всередині країни за готівкові кошти, але за документами усе ще залишаючись на товарному обліку підприємства. Одночасно СЕА ПДВ надає такому підприємству можливість виписувати податкові накладні на всю суму імпортного ПДВ, що дає змогу протиправно сформувати податковий кредит зацікавленим платникам ПДВ, а отримані на рахунки кошти повернути клієнту готівкою за вирахуванням відсотків «за послугу». За аналогією – внесення неправдивих даних до податкових накладних і поєднання несумісних товарів – схема «скрутки» діє щодо платників, які можуть сформувати податковий кредит «внутрішнього» походження. Схема є важкою для виявлення контролювальними органами, не ідентифікується на стадії

декларування, потребує контролю всього ланцюга поставок та проведення інвентаризації товарних залишків і звірки товарних опцій.

Прогноз (розрахунок): тенденція до зростання (2016 року обсяги маніпуляцій з податковими накладними сягали близько 1 млрд грн на місяць, а 2019–2021 рр. – близько 2–2,5 млрд грн щомісячно), втрати бюджету сягають 24–30 млрд грн на рік. Нагадаємо, що разом з іншими втратами (насамперед – від порушення митних правил) ці втрати становлять в останні два роки 90–100 млрд грн. У середньому в місяць у таких операціях беруть участь від 100 до 250 платників податків [101].

Варто зазначити, що з уведенням системи електронного адміністрування (СЕА) ПДВ та системи блокування податкових накладних (СМКОР) розміри ринку «скруток» на деякий час (2017–2018 рр.) було скорочено, а «маргінальні податкові ями», які працювали без вхідного кредиту ПДВ, створюючи кредит виключно на папері і надаючи послуги по 4–5 % (кредит з ПДВ + кеш) – припинили своє існування. Але сьогодні не має підстав вважати, що схеми уникнення від сплати ПДВ та «скрутки» хоча б частково подолано. Скоріше за все, результати роботи контролювальних органів 2020–2021 рр. можна охарактеризувати як невеликий, але важливий крок до поступового відновлення контролю держави над збором податку. Водночас питання щодо формування схемного податкового кредиту не було вирішене як унаслідок недосконалості автоматичної системи моніторингу, її особливої вразливості до людського чинника, так і низької результативності податкових перевірок – з прогнозних втрат бюджету (на мінімальному рівні 24 млрд грн на рік) заходами податкового контролю за період 2019–2020 рр. було повернуто лише 4,5 млрд грн або 9,4 % [101].

Фіктивне підприємництво, зокрема карусельні схеми. Сутність схеми: фіктивне підприємництво у розумінні сфери податків є отримання контролю над суб'єктом підприємницької діяльності для вчинення дій, спрямованих на уникнення або ухиляння від сплати податків, зокрема ПДВ, отримання готівки та проведення маніпуляцій із фінансовою звітністю та первинними документами. Кримінальний кодекс України (стаття 205) визначав фіктивне підприємництво як «створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона». Водночас схема незаконного

відшкодування ПДВ, коли товари багаторазово перепродаються й експортуються, внаслідок чого експортер відшкодовує ПДВ, а постачальники, не сплативши податку, зникають, отримала назву карусельної (або «карусельне шахрайство»). Один і той самий товар може курсувати всередині країни (або між країнами) по колу, даючи змогу використувати відшкодування ПДВ як інструмент злочинного бізнесу [106].

Прогноз (розрахунок): 25 вересня 2019 року набрали чинності положення закону від 18.09.2019 № 101-IX, яким з Кримінального кодексу України вилучена стаття 205 «Фіктивне підприємництво», що була, з одного боку, базовою у кримінальних провадженнях щодо діяльності конвертаційних центрів та покарання фактів незаконного відшкодування ПДВ з бюджету, а з іншого – одним із найпоширеніших способів тиску на бізнес (масова практика використання контролювальними органами матеріалів досудового розслідування та рішень судів за кримінальними провадженнями за статтею 205 КК України для обґрунтування донарахування грошових зобов'язань платникам податків). Наразі існує чіткий запит на виникнення нового практичного інструменту з протидії незаконному відшкодуванню ПДВ з бюджету. Наприклад, запровадження кримінальної відповідальності за шахрайство з ПДВ (на сьогодні зроблено декілька невдалих спроб реалізації на законодавчому рівні – законопроекти 3087-д від 02.07.2020 та № 3959-1 від 25.08.2020). З іншого боку, ефективність боротьби з практиками «розкрадання» ПДВ є надто низькою. Єдиний звіт Офісу генерального прокурора про кримінальні правопорушення в державі за січень-грудень 2020 року [107] свідчить, що працівниками органів, які здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства:

- виявлено 2293 кримінальних правопорушень, до суду направлено лише 462 кримінальних проваджень з обвинувальним актом;
- за кримінальними провадженнями, які закінчено, відшкодовано збитків на суму 850,7 млн грн [107].

Тобто лише кожне п'яте провадження дійшло до суду, а фінансовий результат для суспільства – мінус 79,3 млн грн.

Отже, руйнація нормативного поля, низька ефективність розслідування податкових злочинів, кадрова нестабільність, загальна невизначеність ситуації, запуск БЕБ та ліквідація ДФС – суттєво гальмують і ускладнюють процес подолання явища фіктивного підприємництва та схем розкрадання ПДВ.

Водночас тривалий час йде хаотичний процес «реформування» правоохоронних і контролювальних органів. Численні організаційні зміни, охоплюючи створення і ліквідацію Міністерства доходів і зборів (2012–2014 рр.), створення Фіскальної служби з митницею всередині (2014–2019 рр.), поділ Фіскальної служби на Податкову та Митну служби (2019 рік), створення і запуск Бюро економічної безпеки говорять про відсутність усталеної і ефективної організаційної моделі боротьби з податковими злочинами та схемами уникнення від оподаткування.

Важливо врахувати, що структура тіньової економіки в Україні є нетиповою, відповідно до структури самої економіки. На відміну від більшості інших країн (крім деяких країн колишнього СРСР) в Україні переважна частина податкових надходжень втрачається через наймасштабніші інструменти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування, які масово застосовуються великими та надвеликими підприємствами, які (знову на відміну від більшості країн світу) домінують у вітчизняній економіці і водночас завдяки своїм неформальним зв'язкам мають великі можливості для уникнення податків. Відповідно, механічне перенесення на український ґрунт досвіду інших країн у цьому питанні веде до неадекватних висновків та рекомендацій, які не сприяють ефективній боротьбі з тіньовою економікою [106].

Побудована в останні роки в Україні система адміністрування ПДВ, що базується на системі електронного адміністрування та обов'язку реєстрації податкових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних з можливістю позасудового блокування з боку контролювальних органів податкових накладних та розрахунків коригування до них (так звані СЕА ПДВ та СМКОР), генерує значні витрати часу й коштів платників податків на ведення податкового обліку та дотримання процедур. З огляду на важкий адміністративний тягар, історичну високу корупціогенність ПДВ та його домінуюльну роль у формуванні доходів державного бюджету, саме питання втрат бюджету внаслідок схем уникнення від сплати ПДВ є одним з найактуальніших. Водночас варто зазначити, що з введенням СЕА ПДВ та СМКОР розміри ринку «податкових ям» та «скруток» було суттєво скорочено. 2014 року втрати бюджету від схем з ПДВ оцінювались експертами у 65–80 млрд грн на рік, а 2020 року втрати становили 2430 млрд грн на рік [106].

**Розділ 2. Несплата податків та ухилення
від оподаткування як основні способи тінізації економіки**

**Таблиця 2.2 – Аналіз основних параметрів адміністрування ПДВ
за період 2015–2021 рр., млрд грн**

№ з/п	Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Сума відшкодованого з бюджету податку (ПДВвідш)	68,4	94,4	120,1	131,7	151,9	143,1	158,2
2.	Суми податку, заявленого до відшкодування (ПДВзаявл)	дані відсутні	дані відсутні	125,5	153,6	167,2	146,9	169,3
3.	ПДВвідш / ПДВзаявл, %	–	–	95,7	85,7	90,8	97,4	93,44
4.	Збір податку до держ-бюджету (ПДВзбір)	246,9	320,9	430,7	506,2	530,6	543,7	551,4
5.	ПДВвідш / ПДВзбір, %	27,7	29,4	27,9	26,0	28,6	26,3	28,7
6.	ВВП у факт. цінах (ВВПном)	1988,5	2385,4	2983,9	3560,6	3978,4	4194,1	5459,6
7.	ПДВзбір / ВВПном, %	12,4	13,5	14,4	14,2	13,3	13,0	10,1
8.	ПДВвідш / ВВПном, %	3,4	4,0	4,0	3,7	3,8	3,4	2,9

Джерело: складено за даними НБУ, МФУ, ДПС та БЕБ.

Отримані дані говорять про те, що у відсотковому співвідношенні (ПДВ збір / ВВП номінал) – найбільша питома вага збору – 2017–2018 рр., а найменша – 2015 та 2020 рр. (показник 7). Зазначене може бути зумовлено рядом чинників, серед яких найбільш вагомим вбачається запровадження 2017 року системи блокування податкових накладних (СМКОР), яка мала в перші місяці роботи суттєві недоліки і через її неякісну роботу було заблоковано десятки мільярдів гривень законослухняного бізнесу на спецрахунках. Іншими чинниками, які також сприяли піковим значенням 2017–2018 рр. і подальшому зменшенню у наступні роки співвідношення зібраного ПДВ до номінального ВВП були такі:

- звільнення 2019–2020 рр. від оподаткування ПДВ операцій з увезення на митну територію України товарів, зазначених у товарних підкатегоріях УКТ ЗЕД 8502 31 00 00, 8541 40 90 00, 8504 40 88 00, зокрема сонячних батарей та вітрогенераторів, відповідно до закону від 23.11.2018 р. № 2628-VIII;

- звільнення від сплати ПДВ увезення на митну територію України автомобілів, оснащених виключно електричними двигунами, кількість яких за 2019–2020 рік збільшилась на 300 %;

- внесення ряду змін до ПКУ, спрямованих на допомогу в боротьбі з коронавірусом;

– зростання сірого імпорту в останні кілька років – також впливає на співвідношення зібраного ПДВ до номінального ВВП. Товари, які потрапляють до України без сплати податків на митниці і в подальшому реалізуються через платників єдиного податку або платників податків на загальних підставах (неплатників ПДВ) – збільшують ВВП країни, не збільшуючи зборів ПДВ [106].

Для більш точного аналізу тенденцій в адмініструванні ПДВ, В. Дубровським, В. Черкашиним та О. Гетман виконано розрахунок VAT compliance gap за методикою ЄС12, адаптованою до умов України [107].

Непрямим методом оцінки недонадходжень до бюджету внаслідок застосування схем ухилення від ПДВ, порушення митних правил та неправомірного відшкодування ПДВ є різниця між надходженнями, які мали б надійти до бюджету (оціненими за допомогою макроекономічної статистики), та реальними, з урахуванням наданих законом пільг – так званий VAT compliance gap (ПДВ-розрив). Методологія його розрахунку концептуально досить проста і зводиться до розрахунку ВВП методом споживання (або витрат) з урахуванням пільг, але на практиці є багато нюансів, які можуть суттєво впливати на результат. Результати дослідження зображено на графіку рис. 2.1. Чим більший показник VAT compliance gap, тим більше незаконних схем використовують шахраї і тим вищий рівень тіньової економіки [106].

Як видно з рис. 2.1, якість адміністрування ПДВ надто сильно залежало від політичних чинників упродовж усього періоду спостережень. 2011 р. VAT compliance gap був на рівні, характерному для більшості країн, що розвиваються.

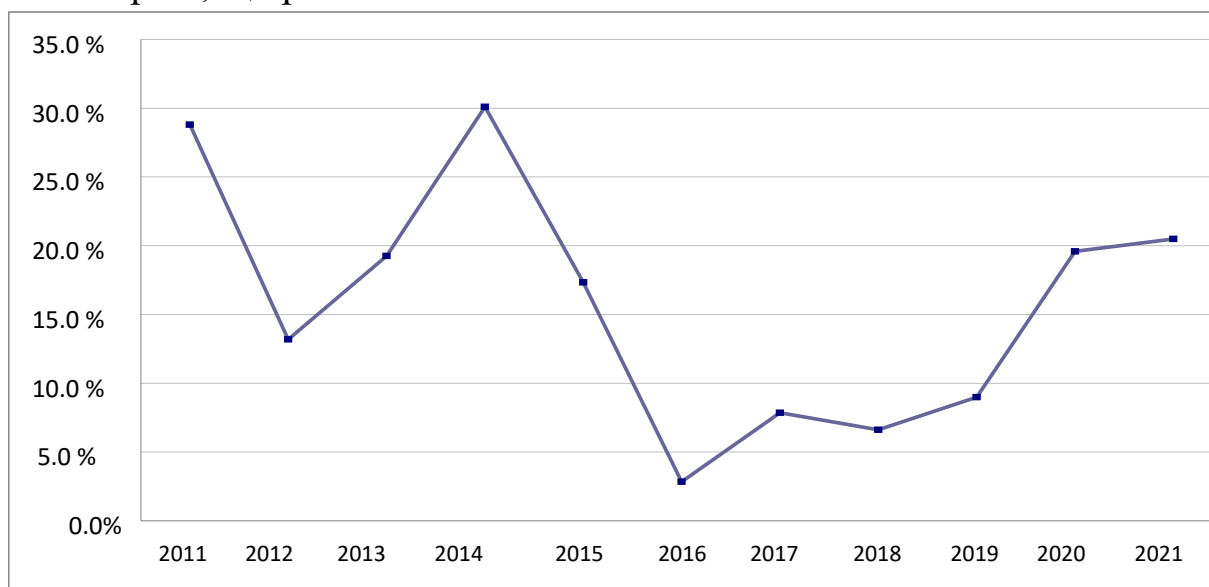

Рисунок 2.1 – VAT compliance gap 2011–2021 pp. [106]

2011 р. запровадження «5 розділу ПДВ» згідно з ПКУ [10] дало змогу значно покращити контроль за сплатою податку. Крім того, мобілізація податків до бюджету (за досліджуваний період) була потрібна для фінансування проєктів, пов'язаних з «Євро-2012», через яке відбувалося масоване розкрадання на користь Януковича та його друзів – тому, зокрема, не було виплачено відшкодування аграріям через скасування його на законодавчому рівні. Разом це призвело до різкого падіння VAT compliance gap – до величин, характерних для розвинених країн [107].

Але вже наступного року використовуючи роботу «площадок» – централізованих «конверт-центрів» – VAT compliance gap різко виріс і 2014 р. досяг пікових величин. Проте Революція Гідності зруйнувала централізовану схему, до якої платники залучалися часом навіть під тиском, і VAT compliance gap почав падати. А запровадження СЕА ПДВ 2015 р., яке мало на меті ліквідацію основних на той час схем ухилення («маржинальних ям») закономірно призвело до подальшого падіння, знову до значень, характерних для розвинених країн. Щоправда, настільки різке падіння саме того року пов'язане не стільки з ліквідацією «дір», скільки з вимиванням оборотних коштів платників, оскільки СЕА ПДВ запрацювала тільки з 3-го кварталу того року. Впродовж двох подальших років показник тримався низьким, причому падіння 2016–2018 рр. могло бути пов'язане з масовим блокуванням податкових накладних через систему СМКОР [106].

Проте тенденція різко змінилася вже 2019 р., коли VAT compliance gap повернувся майже до своїх історичних середніх значень. І це навряд чи могло бути наслідком зміни влади через вибори.

Хоча ПДВ-розрив не дає змоги оцінити внесок кожного з компонентів, з яких він складається, його перевага – у відносній точності вимірювання. То ж дані з ПДВ-розриву можуть бути верхнім критерієм реалістичності оцінок інших схем, які охоплюють ухилення від ПДВ.

Деяке уявлення можуть дати порівняння зібраного ПДВ з імпорту та обсягів офіційного імпорту (рис. 2.2).

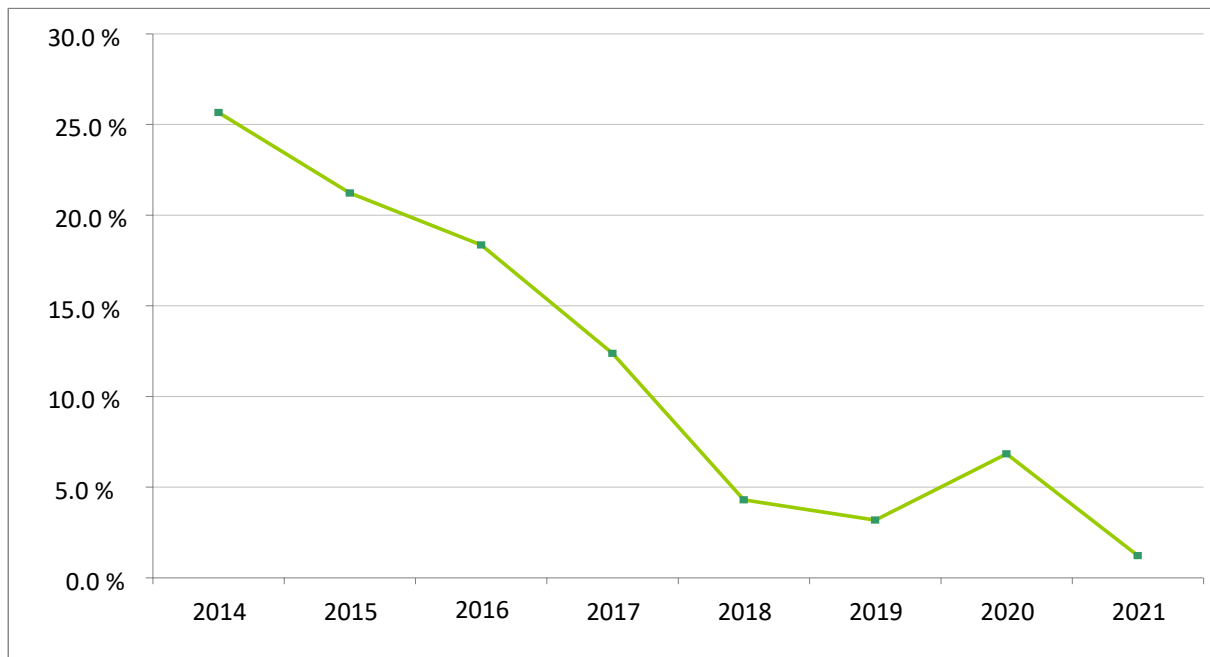

Рисунок 2.2 – Відносний розрив між потенційним ПДВ з імпортованих товарів та фактично отриманим до бюджету за 2014–2021 рр. [106]

Хоча цей розрив не характеризує роботу митниці («контрабандний» товар не відображається ні у статистиці ПДВ, ні у статистиці імпорту), але сама наявність невідповідності сплаченого ПДВ та обсягів імпорту свідчить про наявність або відсутніх пільг зі сплати імпортованого ПДВ, багато з яких є втратами бюджету, або про роботу схем незаконного повернення вже сплаченого під час перетину кордону податку. Пільги з імпортованого ПДВ в останні роки тільки збільшилися, тож динаміка, відображена на цьому графіку, ймовірно свідчить про скорочення схем повернення вже сплаченого імпортованого ПДВ за рішеннями судів.

ПДВ з імпорту послуг становить незначну частку цього імпорту, а в деякі роки взагалі є негативним з нез'ясованих причин. Проте він рахується як надходження ДПС, але важко встановити, яка частина послуг є кінцевим споживанням, а яка належить до проміжного. Водночас обсяги імпорту послуг є досить значними (наприклад, 300 млрд грн 2020 року), і з них не сплачувалося ПДВ унаслідок ряду прогалин у законодавстві. Вони можуть впливати на кінцеві показники VAT compliance gap. Якщо вважати таку несплату ПДВ пільгою, то вплив на кінцевий показник VAT compliance gap може бути в межах 5 % [106].

Натомість збільшення «контрабанди» або збільшення її реалізації через легальні канали, що обраховуються в кінцевих споживчих витратах, могли бути серед причин, що призвели до збільшення VAT

compliance gap в останні два роки. Технічно ця частина «розриву» відображається на даних ПДВ з внутрішнього виробництва, за який відповідає ДПС, оскільки «контрабандний» товар, під час імпорту якого ПДВ не був сплачений повним обсягом, частково реалізується через легальних ФОП або з фальшивими документами. Це відображається як споживання в кінцевих споживчих витратах. Товар, реалізований через повністю неофіційні канали, не дає внеску до VAT compliance gap, оскільки його споживання залишається теж поза статистикою. У такому разі не вказуються окремо дані з ПДВ, зібраного ДПС, оскільки, крім описаного вище, тут діє інший чинник, що викривлює ситуацію: відшкодування ПДВ охоплює, серед іншого, і ПДВ, що був сплачений під час імпорту матеріалів, компонентів та послуг, які було використано під час виробництва експортної продукції (товарів та послуг). Отже, цей показник визначальним чином залежить від співвідношення цін, а також структури експорту. Ці чинники важко врахувати, а без цього показник стає беззмістовним, оскільки не характеризує повноту сплати ПДВ з внутрішнього виробництва. Крім того, на нього непропорційно впливає повнота відшкодування ПДВ.

Ситуація з відшкодуванням ПДВ покращилась в останні роки – 2018 року співвідношення відшкодованого підприємствам ПДВ до заявленого ними на відшкодування становило 85,7 %, 2019 року – 90,8 %, 2020 року – 97,4 % [106].

Додатковий потенціал збору ПДВ 2021 року під час повернення до пікових показників (14,43 % від ВВП) і зростання економіки в +4,6 % ВВП (закладено в Законі про державний бюджет на 2021 рік) порівняно з 2020 роком становить майже 90 млрд грн. Це пов'язано з тим, що, якщо всі чинники, які впливали на зменшення надходжень ПДВ 2019–2020 рр. були усунені, а саме: відмінено пільги з ПДВ на сонячні батареї, вітрогенератори, електромобілі, «антикоронавірусні» товари та операції з постачання «антикоронавірусних» товарів в Україні тощо [106].

Отже, сьогодні фахівці констатують, що ПДВ став одним із найбільш криміногенних податків, який перманентно провокує тіньові відносини, а відшкодування бюджетної заборгованості з ПДВ перетворилося в Україні в досить прибутковий кримінальний бізнес та водночас у підґрунтя для корупційних зловживань чиновників.

Безпідставне відшкодування ПДВ – одне з найпоширеніших фіскальних порушень. Лише 2023 року аналітики Бюро економічної

безпеки (далі – БЕБ) запобігли незаконному відшкодуванню ПДВ на суму 2,1 млрд грн [109].

У БЕБ назвали три нелегальні схеми, які найчастіше використовують підприємці.

Перша – це фіктивне працевлаштування на підприємства людей з інвалідністю. Їх документально оформлюють на роботу, у такий спосіб отримуючи пільгові умови оподаткування ПДВ та право заявляти на бюджетне відшкодування. Фактично ж ці особи не працюють.

Друга, не менш поширена схема, полягає в декларуванні не існуючих залишків товарів на підприємстві. Компанії імпортують товар, потім продають його за готівку, а в податковій звітності декларують, що він залишився на складах. У такий спосіб підприємство отримує право на відшкодування ПДВ.

Третя схема – це формування фіктивного податкового кредиту компаніями експортерами. Вони закупають товар, наприклад зернові культури, за готівку. Потім експортують їх, отримуючи прибуток, та заявляють на бюджетне відшкодування ПДВ до Державної податкової служби України (ДПС України) [109].

З метою протидії таким порушенням фахівці БЕБ постійно аналізують господарську діяльність українських підприємств та скеровують свої рекомендації до уповноважених органів державної влади, зокрема до ДПС України. 2023 року було направлено 71 таку рекомендацію та створено 112 аналітичних продуктів.

Для того щоб зменшити кількість схем незаконного відшкодування ПДВ, необхідно вдосконалювати податкове законодавство, зокрема систему електронного адміністрування ПДВ, підвищувати податкову культуру та податкову дисципліну, посилювати боротьбу з корупцією та ефективно використовувати податкові надходження. Так, Україна все ще потребує подальшої модернізації системи адміністрування ПДВ, як у бік припинення схем ухилення / уникнення від оподаткування, так і в бік збільшення її комфортності для платників податків.

Податкові реформи, спрямовані на зниження реального податкового навантаження на платників податків та запобігання ухиленню від сплати ПДВ, дадуть Україні шанс стати серйозним гравцем у міжнародній податковій конкуренції. Детально пропозиції щодо вдосконалення ПДВ як інструменту боротьби з тіньовою економікою будуть розглянуті в п. 3.2.

2.3. Оцінка впливу схем ухилення від податку на прибуток підприємств на масштаби тіньової економіки

Сучасний глобалізований світ формує складні економічні та фінансові процеси. Поширення тіньової економіки одночасно з обмеженістю ресурсів та макроекономічною розбалансованістю у світі визнані Всесвітнім економічним форумом у Давосі 2020 р. основними глобальними ризиками майбутнього. Відкритість кордонів передбачає вільне переміщення фінансових ресурсів, тому фінансові потоки в обох напрямках несуть у собі тіньовий складник. Відповідно, поглиблення інтеграції України до Європейського Союзу має сприяти забезпеченню динамічного, прозорого та цивілізованого розвитку. Проте щодо України, то з урахуванням усіх чинників сукупний обсяг тінізації економіки визначається до 50 % від ВВП, що є одним із найвищих показників у світі. Це вимагає не лише адаптації вітчизняної моделі суспільного устрою до європейської практики, а й насамперед досягнення середньоєвропейського рівня соціально-економічного розвитку України загалом та паритетності її регіонів [116].

Загальний рівень тінізації економіки в кожній країні залежить від ряду чинників, серед яких: розмір податкового навантаження, ступінь регламентації економічної діяльності, обсяг державного сектору в економіці, масштаб тіньового ринку робочої сили та особливості регулювання ринку праці тощо. Проте більшість дослідників основними причинами зростання рівня тінізації економіки називають закони і податки, які існують у конкретній країні. Дійсно, без перебільшення, податки є архіважливим елементом життя суспільства будь-якої держави та одночасно є елементом відносин держави із платниками податків, тобто зі всіма юридичними та фізичними особами. Податки виконують фіскальну, розподільчу та регульовальну функції і, відповідно, забезпечують державу фінансовими ресурсами з метою утримання адміністративно-управлінського державного апарату, реалізації зовнішньої та внутрішньої політики в соціальній, економічній сфері, обороноздатності країни, здійснення витрат на освіту, науку, медицину, культуру та інші соціально-економічні потреби [111].

Проте нестабільність економічної системи країни, корупція створюють сприятливі умови для розвитку тіньової економіки. Саме тіньова економіка сприяє появі неофіційних доходів, які не є об'єктом

оподаткування, та спричиняє суттєві збитки для бюджету держави. Так, тіньова економіка країни тісно пов'язана з рівнем розвитку її податкової системи, можливостями уникнення оподаткування і, як наслідок, недоотриманням надходжень фінансових ресурсів до державного бюджету країни.

Відомо, що в будь-якій країні функціонує певна частина економіки, яка не враховується офіційною статистикою і не перебуває під державним контролем як виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ [115]. Так само й уникнення оподаткування притаманне будь-якій державі, причиною є природа впливу податків на доходи платника.

До особливостей тіньової економіки України потрібно віднести значний зв'язок органів державного управління з тіньовими структурами; наявність «особливих» умов функціонування окремих суб'єктів; використання державного майна та службового становища для отримання нелегального (тіньового) доходу державними чиновниками й управліннями; здійснення в складі великих державних підприємств тіньових операцій (напівофіційно); недосконале нормативно-правове поле, що дає можливість здійснення тіньових операцій; ставлення суспільства до наявності тіньової економіки та корупції як до норми життя, що має системоутворювальний характер [117].

Водночас інституціональний характер оподаткування проявляється в тому, що в державах із високим рівнем економічного розвитку чітко простежується зворотний зв'язок між обсягами сплачених податків усіма платниками й обсягами суспільних благ, що надає держава всім членам суспільства завдяки зібраним податкам. Наявність тісного зв'язку такого характеру сприяє тому, що податки набувають ознак усвідомленого платежу [118].

Тінізація економіки є закономірною відповіддю на надмірний податковий тиск. Водночас присутність високого рівня тіньового сектору в економіці не дає змоги зменшити податкове навантаження та викривлює умови конкуренції. Тіньова економіка здебільшого сконцентрована у великому бізнесі, який є домінуючим в економіці нашої країни та здійснює незаконну діяльність через неформальні зв'язки із владою. Цим критерієм пояснюється відмінність тіньової економіки в Україні порівняно з іншими країнами світу, в яких зазвичай тіньова економіка – це дрібний бізнес. Згідно з даними Інституту соціально-економічної трансформації та Центру соціально-економічних досліджень

Розділ 2. Несплата податків та ухилення від оподаткування як основні способи тінізації економіки

CASE-Ukraine станом на початок 2021 р., залежно від втрат бюджету нами був сформований перелік можливих способів уникнення оподаткування (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Втрати бюджету через ухилення від податків

Способи ухилення від податків	Обсяг, млрд грн	Втрати бюджету, млрд грн
«Сірий імпорт», контрабанда	209–311	63–93
Офшорні схеми	120–200	22–36
Зарплати в «конвертах»	50–200	25–74
Тіньова оренда сільськогосподарських земель	19–69	6–22
Конвертаційні центри	40–60	12–18
Контрафакт	35–55	10–12
«Скрутки» (маніпуляції з ПДВ)	42–54	7–9
Оформлення штатного працівника підприємцем	19–16	4–7
Заниження оборотів ФОП	30–90	2–2,5

Джерело: складено автором за даними [110].

Тобто державний бюджет найбільше недоотримує коштів через схеми на митниці, виплату заробітної плати в конвертах, виведення прибутку до офшорів. Обсяг тіньових схем оцінюється у 550–1 050 млрд грн, відповідно, державний бюджет втрачає від 150–275 млрд грн.

Основними складниками тіньової економіки є ухилення від податків, а саме: приховування доходу від бізнесу; приховування реальної кількості найманих працівників, приховування реальних розмірів виплаченої зарплати або ж зарплата «у конвертах».

Найбільшу частку в тіньовій економіці впродовж 2021–2022 рр. становить приховування доходу від ведення бізнесу, хоча варто зазначити, що його частка зменшилася з 60,2 % 2021 р. до 56,7 % 2022 р. [119].

Як відомо, податки є основою ресурсного забезпечення виконання функцій, покладених на державу, а також підтримання сталого економічного розвитку. Однією з важливих складових податкової системи України є податок на прибуток підприємств. Його значимість пояснюється не тільки здатністю формувати бюджетні доходи, а й тим, що він є інструментом регулювання та стимулювання підприємницької діяльності. Податок на прибуток може як позитивно, так і негативно впливати на економічну ситуацію в країні та рівень тіньової економіки. Нині в Україні вектор реформування механізму справляння податку на

прибуток спрямований на перехід від суто фіскальної до стимулювальної системи оподаткування підприємств. Складність цього процесу посилюється передусім тим, що реформування відбувається в умовах економічної кризи, що породжує дефіцит державних фінансових ресурсів. Наслідком реформування стало суттєве зниження фіскальної значимості податку на прибуток.

За умови ефективного функціонування податкової системи податок на прибуток підприємств має регулювати підприємницьку діяльність, створювати вигідні умови для ведення бізнесу, сприяти розвитку інвестиційних процесів в Україні. Проте оподаткування прибутку підприємств на сьогодні не виконує на достатньому рівні перераховані завдання. Податок на прибуток є складним в адмініструванні, саме він створює найбільше можливостей для ухилення від сплати та заниження об'єкта оподаткування. Водночас з боку держави не забезпечується необхідний рівень податкового контролю за достовірністю декларованих сум об'єкта оподаткування.

Тіньова економіка як «...складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків» надзвичайно негативно впливає на розвиток нашої країни у всіх сферах, знекровлюючи передусім, власне, вітчизняну економіку [112, с. 430].

За статистичними даними незаангажованих джерел, у різні часи тінізація економіки нашої країни коливалась від 40 до 50 % ВВП: так, дослідження Київського міжнародного інституту соціології доводять, що в останні роки цей показник упевнено наближається до 50 % ВВП [114]. Втім поза всі негативні явища найбільш вразливими від тіньової економіки є Державний та місцеві бюджети, що не може не позначатись на рівні бюджетної безпеки, а отже стійкості всієї системи державних фінансів. З огляду на це проведення дослідження щодо впливу тіньової економіки на бюджетну безпеку є досить актуальним та своєчасним.

Ухилення від сплати податків збільшує обсяги тіньової економіки, а зростання тіньової економіки веде до підвищення податкового тиску на формальний сектор. У країнах з високим рівнем тінізації економіки уряди часто компенсують дефіцит бюджету коштом тих, хто сплачує податки.

2022 року до державного бюджету надійшло 117 050 млн грн зі сплати податку на прибуток підприємств порівняно з 2021 роком, коли ця сума становила 111 836 млн грн – відповідно, спостерігаємо збільшення надходжень на 5 214 млн грн.

За розрахунками Мінекономіки рівень тіньової економіки в Україні знизився із 40 до 28 % 2020 року, але 2021 року знову зріс до 30 %. Це завищений показник порівняно з розвиненими країнами, але схожий на показники країн, що мають схожі врядування і доходи на душу населення.

Показово, що частка тіньової економіки зменшилася в роки, коли був істотно скорочений перерозподіл через державні фінанси, і зросла після збільшення загальнодержавних видатків до більше ніж 45 % ВВП.

Це природно, враховуючи, що тінізація є закономірною відпо-віддю економіки на надмірне (особливо порівняно з якістю держпо-слуг) податкове навантаження.

Наявність усе ще великого тіньового сектору, з одного боку, не дає змоги зменшити номінальне податкове навантаження, а з іншого – спотворює умови конкуренції. І перше, і друге зі свого боку сприяє тінізації.

Тому для сталого економічного розвитку країни важливо мінімізувати схеми ухилення від сплати податків як за допомогою адміністративних заходів, так і спрощенням регулювання та зменшенням податкового навантаження. Насамперед ідеться про найбільш шкідливі для економіки прямі податки.

В Україні більшість податкових надходжень втрачається через масштабні інструменти ухилення від сплати податків та агресивне податкове планування великими та надвеликими підприємствами. Завдяки своїм неформальним зв'язкам вони мають значні можливості для уникнення сплати податків.

Про це аналіз ключових схем уникнення оподаткування та розрахунки обсягів збитків для держави від цих схем Інституту соціально-економічної трансформації та Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна».

Одним із найпоширеніших способів ухилення (втечі) від сплати податку на прибуток є співпраця з офшорними центрами та використання водночас такого виду міжгосподарського кредиту, як толінг.

Толінг (робота на давальницькій сировині) – це спосіб отримання сировини переробником без фінансових витрат з його боку, з подальшим поверненням кінцевого продукту постачальнику як розрахунку [113, с. 87].

Застосування такого способу реалізується через співпрацю заводу-виробника продукції з компанією-постачальником сировини, зареєстрованою в офшорній зоні з пільгами зі сплати податків (офшорна трейдерська компанія посередник) і зазвичай пов'язаною із власниками заводу «певними» домовленостями (іноді шахрайськими).

Для ухилення за такою схемою від оподаткування застосовуються такі кроки:

- ціна на сировину максимально завищується, а ціна на готову продукцію заводу, навпаки, максимально занижується (опускається до рівня її собівартості);

- постачальник сировини отримує готову продукцію в обмін на надану ним сировину (застосування схеми толінгу) відповідно до попередньо визначених обсягів як розрахунку готової продукції, що надається, та її ціни. З урахуванням того, що ціна сировини попередньо завищена, а ціна готової продукції встановлена на рівні її собівартості, завод-виробник перебуває у не вигідних умовах, а постачальник сировини (офшорна трейдерська компанія), навпаки, має можливості для подальшого перепродажу отриманого товару за ринковими цінами;

- отримана готова продукція продається постачальником сировини на ринку не за собівартістю, а за поточними ринковими цінами;

- отримані прибутки в підсумку надходять не заводу-виробнику (платнику податків у бюджет країни), а офшорній компанії-постачальнику сировини – офшорному посереднику. Отже, податки на прибуток не сплачуються, оскільки компанія зареєстрована в офшорному центрі;

- завод-виробник продає на ринку лише ту частину виробленої продукції, яка залишилася після розрахунків з компанією-постачальником сировини, і лише з цього залишку сплачуються офіційні податки в бюджет держави. Водночас податки буде сплачено заводом лише у випадку, якщо в підсумку завод отримає прибутки, але найчастіше проданої продукції недостатньо для отримання прибутків, за такої системи заводи зазвичай виходять збиткові й податки в бюджет узагалі не надходять.

Варто підсумувати, що мінімізація податкових платежів є однією із загроз для повноцінного розвитку держави, оскільки призводить до падіння доходів до бюджету, а отже, до послаблення можливостей держави щодо виконання своїх соціальних та інших функцій. Тому державна податкова політика країни має бути орієнтована на підвищення дієвості податкової системи й концентруватись не тільки на фіскальній функції податків, а й на регулювальній (стимулювальній) їх складовій.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ ВАЖЕЛІВ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ В УКРАЇНІ

3.1. Удосконалення податкової системи як основа детінізації економіки

Одним із основних напрямів легалізації тіньової економіки є податкове регулювання. Податкові причини виникнення і розвитку тіньової економіки висуваються сьогодні на передній план у зв'язку з багаторазовими кардинальними змінами в українському податковому законодавстві. Податкові злочини складають основу тіньової економіки: зазвичай причиною нелегальної економіки є невпевненість у стабільності української податкової системи та високі податки.

Для того щоб зрозуміти, які податкові реформи сприяють легалізації тіньової економіки, а які ні, потрібно проаналізувати фінансові інструменти. Загальновідомо, що основними особливостями раціональної системи оподаткування є її тісний взаємозв'язок зі структурою економіки, економічними пропорціями, що реально склалися, а також орієнтація на цілі економічного розвитку і насамперед зростання виробництва. Тому під час розроблення податкової політики необхідно чітко визначити її цільову спрямованість та соціально-економічні наслідки її реалізації, податкові взаємовідносини держави і товаровиробників повинні ґрунтуватися на певних принципах. Вперше ці принципи були сформульовані ще Адамом Смітом у його безсмертній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» [4, с. 522]:

1. Рівномірність і рівнонапруженість податкових вилучень, єдність вимог держави до всіх платників податків, всезагальність податкових правил.
2. Чіткість, ясність, стабільність основних характеристик податкової системи, їх незмінність упродовж тривалого періоду.
3. Простота і зручність.
4. Помірність податків і зниження накладних витрат під час їх стягування.

Пройшовши через століття, ці принципи не втратили свою актуальність і тепер. Як показала еволюція розвитку ринкових систем у різних країнах, раціональна система оподаткування передбачає дотримання всіх цих принципів. Але в українській практиці вони реалізуються не завжди. Для цілей нашого дослідження нам потрібно проаналізувати існуючу податкову систему щодо її впливу на тіньову економіку та становлення цивілізованого підприємництва.

Загалом податкова система України на сьогодні відповідає вимогам ринкових відносин. І, на перший погляд, одна з основних проблем оподаткування – стабілізація податкової системи, з прийняттям 2010 р. Податкового кодексу України здається вирішеною. Але це лише на перший погляд.

Дійсно на Податковий кодекс України покладалися великі надії та сподівання на реформування податкової системи в напрямі зниження податкового навантаження на платників податків через скорочення кількості податків та зборів і зниження податкових ставок. Формально ці питання в Податковому кодексі України вирішені, але більш детальний аналіз податкового законодавства та практичного механізму його реалізації показує, що про стабільність та адекватність податкової системи існуючим у країні умовам господарювання свідчити ще зарано. Реформа оподаткування зробила податковий клімат для вітчизняних та іноземних підприємців ще більш складним.

Так, наприклад, одним з пережитків старої податкової системи, які намагався виправити, але поки що остаточно так і не здолав Податковий кодекс України, є несумісність бухгалтерського та податкового обліків. Ця проблема, на важливість усунення якої десятки років наголошували вітчизняні науковці, мала вирішитись з прийняттям Податкового кодексу. Адже в Україні на відміну від Європейських країн чи США, багато років підприємці змушені були паралельно здійснювати і бухгалтерський, і податковий облік, здавати окремо бухгалтерську і податкову звітність.

Але насправді Податковий кодекс, декларуючи уніфікацію обліків, породив ще більші витрати часу на підготовку і здачу податкової звітності, адже тепер усі підприємства (а не тільки акціонерні, як раніше) здають у податкові інспекції, крім податкової звітності, ще й бухгалтерські баланси. Законодавчо закріпивши єдність податкового та бухгалтерського обліку, законотворці не продумали механізм впровадження цієї норми.

Недосконалість української податкової системи криється ще й у тому, що ставки податків, ухвалені Верховною Радою України, не можна назвати економічно обґрунтованими. Вони виражають одностороннє волевиявлення держави, що призводить до необґрунтовано високих податкових вилучень, перетворюючи їх на непосильний тягар для товаровиробників і зростання тіньової економіки. За різними оцінками, питома вага сукупних податкових виплат становить 75–90 % отриманого прибутку.

Як відомо, оподаткування має виконувати дві основні функції: фіскальну та регульовальну. Наше податкове законодавство має серйозний крен у бік саме фіскальної функції. Щодо регульовальної функції, то держава через зміни податкових ставок і надання або відміни податкових пільг створює сприятливі або несприятливі умови для товаровиробників, стимулюючи чи обмежуючи їх діяльність. Згідно з теорією оптимального управління економікою, податкова система виконує регульовальну (і відповідно стимулювальну) функцію лише тоді, коли загальна сума всіх податкових платежів не перевищує 35 %.

У нашій дійсності чесний бізнесмен сплачує вдвічі більше. І саме через це більшість підприємців вважають, що чесно вести бізнес взагалі неможливо: він не буде рентабельним, відповідно звідси і такий високий рівень тіньової економіки в Україні. Суспільство загалом стримано ставиться не лише до того, що часто в міському транспорті не видають квиток чи в магазині – чек (одні з найменших проявів приховування виручки і відповідно прибутку), але й до повальної корупції державної і місцевої влади, хабарництва в повсякденному житті.

Потрібно зазначити, що зарубіжний досвід свідчить про неефективність податкових пільг і більшість вітчизняних науковців пропонують їх замінити меншими ставками оподаткування. Саме таким методом і пішли розробники Податкового кодексу України. Але, на нашу думку, в умовах ще не сформованих дійсно ринкових відносин і низької конкурентоздатності вітчизняних товаровиробників стимулювання деяких категорій підприємств (наприклад, малого бізнесу, а також тільки створених підприємств) через систему диференційованих пільг є доцільним.

Україна сьогодні має керуватися досвідом не тих високорозвинених країн, умови підприємництва в яких значно відрізняються від наших вітчизняних, а вивчати досвід країн, що розвиваються, наприклад

Малайзії, Сінгапуру та інших, які вже вирішили завдання прискореного розвитку своєї економіки. Ці країни широко використовували систему державної підтримки виробничих підприємств, зокрема і через систему податкових пільг. Зокрема, у цих країнах була виокремлена категорія «піонерних» підприємств з наданням їм «податкових канікул» терміном до 5 років. Статус «піонерних» присвоюється підприємствам, що виробляють соціально необхідну продукцію або продукцію, яка раніше не вироблялася в країні.

Наша податкова реформа лише частково виконує функцію стимулювання виробництва і майже зовсім не виконує завдання легалізації тіньової економіки. Однакове для всіх зниження ставки з податку на прибуток підприємств більше стимулює діяльність у сфері обігу, ніж у сфері матеріального виробництва.

З іншого боку, потрібно зазначити надлишковість пільг з податку на додану вартість. Цей податок є непрямим і розраховується як різниця між сумою податку, що закладена у вартість реалізованої покупцям продукції, і сумою податку, що міститься в ціні придбаних раніше матеріальних ресурсів. Така процедура визначення суми податку призводить до того, що підприємствам не вигідно працювати з контрагентами, які звільнені від сплати ПДВ, тому що тоді втрачається можливість відшкодування ПДВ за придбані товари (роботи послуги), а, відповідно, у бюджет прийдеться сплачувати більшу суму податку.

За зменшення ставки ПДВ (яка є однією з найбільших у Європі) з відміною всіх пільг є переважна більшість науковців, зокрема представників Кабінету Міністрів України та Офісу Президента України, але втілювати це в життя не поспішають, оскільки ПДВ є одним з найбільших джерел доходу державного бюджету.

Прийнято вважати, що виділення в податковій системі двох підсистем (прямих і непрямих податків) сприяє досягненню відносної рівноваги між двома різнонаправленими функціями оподаткування: фіскальною і регулювальною – прямі податки регулюють загалом процеси відтворення, виконують стимулювальну роль, а непрямим податкам притаманна фіскальна функція. Тому вважається, що досягнення відносної рівноваги між цими двома підсистемами податків забезпечує оптимальну діяльність податкової системи.

Дехто з учених висовує гіпотезу про те, що саме переважання не-прямих податків стимулює підвищення рівня тіньової економіки в країні. Обґрунтовують це тим, що в державних бюджетах США, Японії, Німеччини, Франції, Великобританії та багатьох інших економічно розвинених країн спостерігається переважання доходів від прямих податків над доходами від непрямих податків. І саме в цих країнах рівень тіньової економіки найнижчий. А в Україні та інших країнах колишнього СРСР, де тіньова економіка іноді переважає офіційну, надходження до бюджетів формуються загалом за рахунок непрямих податків.

На нашу думку, така залежність дійсно є, але не потрібно плутати причину і наслідок. Вважаємо, що не через переважання прямих податків розвинені країни вирішили проблему легалізації тіньової економіки, а саме навпаки: саме через низький рівень тінізації економіки в бюджет надходять значно більші обсяги прямих податків. Адже дійсно, чим менше буде прихованої від оподаткування виручки і прибутку, тим більше надійде до бюджету саме прямих податків.

В Україні та інших пострадянських країнах непряме оподаткування переважає саме через те, що прямі податки неможливо зібрати повним обсягом із-за різних схем приховування реальних обсягів економічної діяльності. Усі знають про різні тіньові схеми відшкодування ПДВ, але потрібно наголосити, що в більшості випадків ідеться саме про відшкодування цього непрямого податку. А чи відомо багато схем несплати ПДВ? Зовсім ні. Ці 20 % закладені в ціні і зазвичай справно сплачуються переважною більшістю населення і підприємств.

Навіть чисто теоретично поєднувати тіньову економіку і непрямі податки неправильно. Адже тіньова економіка – це приховування від оподаткування обсягів виробленої продукції чи наданих послуг. Тому все навпаки: від обсягів виробництва залежать саме суми прямих податків. Натомість, коли йдеться про схеми відшкодування ПДВ, то назвати це економікою, хай навіть і тіньовою, не можна. Крадіжка в держави бюджетних коштів – це не бізнес, це просто кримінальний злочин і не більше. Інша справа, що за цих обставин функціонують різні посередники: конвертаційні центри, фірми-одноденки, от саме для них це буде тіньовим бізнесом.

Отже, можна зробити висновок, що для зменшення обсягів тіньової економіки і збільшення надходжень до бюджетів необхідно зменшувати пряме та збільшувати непряме оподаткування. Зменшення прямих податків стимулюватиме зростання виробництва, а збільшення непрямих податків збільшуватиме надходження до бюджету.

Найбільш суттєвим чинником для розвитку тіньової економіки є крайня нестабільність українського податкового законодавства. У будь-якій економіці часті зміни податкових законів призводять до порушення стабільності економічної системи, шкодять нормальному економічному розвитку, ускладнюють планування і прогнозування на мікро- і макроекономічному рівнях. Підприємці не встигають за цими змінами, через що змушені значно збільшувати витрати на утримання фінансових служб, консультування та інформаційне забезпечення в сфері оподаткування.

Нестабільність податкового законодавства створює також несприятливі умови для залучення іноземних інвестицій. Великі іноземні корпорації, які планують залишатись на нашому ринку довго, не можуть прорахувати витрати на ведення бізнесу в Україні хоча б на декілька років. Нестабільність податкового законодавства є також однією з основних причин того, що тіньові підприємці не спішають легалізувати свій бізнес.

За багаточисельними змінами податкового законодавства не встигають навіть самі законотворці: мабуть, саме цим пояснюються протиріччя або нечіткі формулювання в законодавчих актах та їх часті нестикування з підзаконними актами. Тобто порушується один із основних принципів оподаткування – визначеність, згідно з яким ставки, бази оподаткування, терміни сплати повинні бути чітко визначені та зрозумілі платникам податків.

Податковий кодекс України, який є законом прямої дії (тобто в його доповнення не повинні видаватися роз'яснювальні інструкції, рекомендації тощо) прийнятий з великими неузгодженостями. Багато норм прописані нечітко, деякі частини Податкового кодексу України набрали чинності не з 1 січня 2011 р., а пізніше, тому що економіка України була не готова до швидкого переходу на нові умови оподаткування, особливо це стосувалося малого бізнесу та спрощеної системи його оподаткування. Основна ставка податку на додану вартість планувалася 17 %, але й досі використовується стара ставка – 20 % [120, с. 217]. Уведення в дію податку на нерухомість відтерміновувалося декілька разів, і він був запроваджений, але з багатьма змінами [121]. До Податкового кодексу України неодноразово вносилися зміни, які уточнювали деякі наспіх прийняті положення, але все одно в ньому залишилися розпливчасті формулювання, які дають змогу суб'єктивно інтерпретувати законодавчі норми, в результаті чого підприємці виявляються незахищеними від некомпетентності або свавілля фіскальних органів.

Крім протиріч і розпливчастих формулювань, для чинного податкового законодавства характерним є спотворення справжньої сутності окремих видів податків, що призводить до завищення податкової бази та прихованого збільшення податкового навантаження на підприємства. Наприклад, податок на прибуток підприємств є прямим податком. Базою оподаткування є різниця між доходами та витратами організації. Проте на законодавчому рівні перелік витрат, що зменшують доходи, обмежений, у результаті чого здійснюється обкладання податком частини витрат, фактично понесених підприємством, але не включених до переліку, що істотно завищує базу оподаткування з податку на прибуток, і, відповідно, сам податок.

Завищують податкову базу і нормовані витрати. Наприклад, витрати на відрядження для цілей оподаткування приймаються за нормами, які станом на 01.01.2022 становили: 300 грн на добу – на харчування і до 900 грн – на наймання житла. Цілком очевидно, що прохарчуватися на 300 грн за добу неможливо, та й номер у готелі часто коштує дорожче 900 грн [122].

Аналогічним чином занижені норми на рекламу, на представницькі витрати, на використання особистого транспорту в службових цілях тощо. Перелік витрат, що підлягають вирахуванню для цілей оподаткування, ще більш звужується нормативними документами (рекомендаціями, листами тощо) Державної податкової служби України. Звичайно, платниками податків ці документи можуть не враховуватися, однак на практиці підприємства змушені їх застосовувати під загрозою спорів з податковими органами.

Така сама ситуація і з податком на додану вартість. Він є непрямим податком, об'єктом оподаткування якого є додана вартість, тобто різниця між вартістю вироблених товарів чи наданих послуг та вартістю матеріальних ресурсів, використаних у процесі їх виробництва чи надання [121].

Проте відповідно до чинного законодавства розрахунок податку на додану вартість проводиться не як різниця між вартістю реалізованої продукції і витратами на її виробництво (що, власне, і становить додану вартість), а як різниця між сумами податків – ПДВ, сплаченого покупцями в ціні проданої продукції, і ПДВ, сплаченого постачальникам у ціні придбаних матеріальних ресурсів. Тобто об'єктом оподаткування є не створена додана вартість, а обороти в процесі її реалізації: продаж, обмін, передача товарів (робіт чи послуг). Загалом такий

підхід до обчислення ПДВ відповідає світовій практиці. Проте в дійсності суми ПДВ, сплачені постачальникам у ціні придбаних матеріальних ресурсів, не віднімаються від суми ПДВ, що підлягають сплаті до бюджету, за формальними ознаками (застаріла форма рахунку-фактури, відсутність будь-яких реквізитів, відсутність рахунку-фактури, факсиміле підпису керівника тощо), що призводить до завищення сум ПДВ, сплачених до бюджету.

Недосконалість податкової системи доповнюється недоліками її реформування, зниженням контролю за платниками податків, що підсилює адміністративно-репресивний характер податкового законодавства. У країнах Західної Європи, наприклад, взаємовідносини платників податків та податкових органів підпорядковані правилам, основними з яких є такі:

1. Усі різночитання в текстах податкових законів однозначно тлумачаться на користь платника податків.
2. Податкові органи не мають права вимагати від платника податків застосовувати такі форми і методи його діяльності, за яких він був би зобов'язаний платити найвищі податки.
3. Рівна відповідальність держави і платника податків у їх фінансових (податкових) взаємовідносинах.

Практична реалізація цих принципів виражається в тому, що податкові закони, які їм суперечать, повинні бути скасовані або виправлені (що зазвичай і відбувається – або через поправки з боку вищої судової влади, або за ініціативою самих законодавців). У західних країнах практичне виконання цих принципів не тільки гарантується державою, вони так вбудовані в загальну систему державних та економіко-правових відносин, що відхилення від них практично неможливі. Якщо уряд вносить податковий законопроект, що не відповідає уявленням про справедливий розподіл податкового тягаря, то цей законопроект не просто відхиляється, а часто з одночасною відставкою самого уряду, який ризикнув внести такий законопроект.

У США взаємовідносини між контролювальними органами та платниками податків будуються так, щоб максимально повно задовольнити потреби платників податків, які є основними клієнтами будь-якого податкового відомства. Федеральна податкова система (далі – ФПС) США намагається якнайглибше вникнути в проблеми платників податків і зробити все можливе, щоб вони могли виконувати свої податкові зобов'язання відповідно до чинного законодавства. Основним

принципом роботи ФПС США є забезпечення добровільної законслухняності платників податків. У стислій формі концепція добровільної податкової законслухняності може бути представлена, як наведено нижче. ФПС США займається не збором податків, а створенням умов для того, щоб усі платники податків сплачували податки вчасно і в повному обсязі. Вирішити це завдання за допомогою поголовної перевірки всіх платників податків неможливо. Тому, отримавши від громадян податкові декларації, податкова служба вибирає найбільш «перспективних» (з точки зору можливості отримання додатково нарахованих сум) платників податків. Ці платники піддаються ретельній перевірці, за результатами якої робляться донарахування. Про арешт і розпродаж майна злісних неплатників повідомляється в засобах масової інформації [123, с. 49].

В Україні ж в основу податкової реформи покладено принцип посилення репресивності податкового законодавства, який проявляється в багаточисельних санкціях за податкові порушення та антагонізмі у відносинах платників податків і податкових органів. Так, Податковим кодексом України передбачено 100 різних видів і форм правопорушень – від ухилення від постановки на облік у податковому органі та порушення строків подання відомостей про відкриття і закриття рахунків у банках до приховування бази оподаткування та заниження сум податків [124, с. 403–435].

Крім того, за податкові злочини передбачена ще й кримінальна відповідальність. Цілком зрозуміло, що не кожен підприємець здатний розібратися в податкових лабіринтах, але він буде суворо покараний за недоплату податків незалежно від її причини. Заплутаність податкової системи, крім посилення податкового тягаря і зростання тіньової економіки, провокує хабарництво чиновників, яке стає, з одного боку, чинником, а з іншого – суб'єктом тіньових відносин. За різними оцінками, близько 70 % підприємців дають хабарі податковим чиновникам.

Кодексом не встановлено залежність відповідальності порушника від ступеня його провини. Розмір санкцій ніяк не пов'язаний зі ступенем громадської шкідливості правопорушення, його характеру та причин. Чи підприємець навмисно недоплатив податки, чи сума податку виявилася дещо меншою в результаті звичайної бухгалтерської помилки – це не має значення: санкції для тих, хто помилився, і для тих, хто навмисне заховав дохід, Податковим кодексом України встановлено одні й ті самі.

Антагонізм у відносинах платників податків і податкових органів в умовах плутанини в податковому законодавстві призводить до значних збитків для підприємств у вигляді податкових санкцій за податкові порушення чи до тривалих судових розглядів.

Ситуація ускладнюється свавіллям податкових чиновників на місцях, що проявляється в суб'єктивному трактуванні законів і підзаконних актів, неправомірному донарахуванні податків і штрафів, позбавленні підприємців пільг за формальними підставами, ускладненні процедур постановки на податковий облік і здавання фінансової звітності, перевищенні своїх повноважень в процесі проведення податкових перевірок, непередставленні необхідної інформації. Часто фіскальні органи ставлять в основу своєї діяльності лише інтереси свого відомства, ігноруючи інтереси платників податків.

Варто також зазначити, що злісні неплатники є такими лише для держави: переважна частина з них справно платять, але не в державну казну, а корумпованим чиновникам і кримінальним структурам. Просто тіньова фіскальна система простіша, зрозуміліша і податкові ставки очевидно там менші, ніж у держави.

У таких умовах розвивати власний бізнес, особливо виробничий, складно і невигідно. Тому підприємці змушені або займатися більш мобільними видами діяльності, що приносять швидкі і високі доходи (фінансові угоди, операції з цінними паперами, посередництво), або хоча б частину свого бізнесу приховувати в «тіні».

Підсумовуючи аналіз існуючої податкової системи, можна констатувати, що причинами зростання тіньової економіки (масового ухилення від сплати податків) є:

- нестерпний податковий клімат як для українських, так і для іноземних підприємців;
- податкова система України гіпертрофована в бік фіскальної функції, суть якої полягає у формуванні дохідної частини держбюджету на всіх рівнях;
- погіршилися умови для розвитку товаровиробників у зв'язку з відміною багатьох податкових пільг;
- нераціональне співвідношення прямих і непрямих податків (переважання прямих податків (як нами було доведено) сприяє посиленню тіньової економіки);
- податкова система досі обтяжена значною кількістю податків і зборів;

- зменшення кількості податків йде паралельно з ускладненням їх розрахунків і сплати, а також веденням податкового обліку, без механізму втілення такої правової норми;
- питома вага сукупних податкових виплат коливається від 75 до 90 % отримуваного прибутку;
- основна причина – це нестабільність українського податкового законодавства;
- недосконалість системи контролю посилює репресивний характер податкового законодавства і зростання корумпованості податкових чиновників.

Для створення умов детінізації економіки потрібно:

1. Змінити загальну структуру податків у напрямі зниження в ній частки прямих податків. Варто також знизити ставку з податку на додану вартість.

2. Враховуючи значимість прибутку як джерела нагромадження капіталу, звільняти підприємства від сплати податку на прибуток, якщо рівень рентабельності їх виробництва менше ніж 20 %. Тобто обкладатися податком повинна тільки та частина прибутку, яка забезпечує рівень рентабельності понад 20 %.

3. Для підвищення інвестиційної активності потрібно відмовитися від оподаткування прибутку підприємств, що інвестується в розвиток виробництва.

4. Оскільки податкова система повинна стимулювати пріоритетні для держави види діяльності, то у сфері виробництва ставки податку на прибуток підприємств повинні бути нижчими, ніж у торгівлі та посередництві.

5. Потрібно диференціювати оподаткування виробництва залежно від рівня соціально-економічного розвитку регіонів чи районів. Так, якщо для районів з досить високим рівнем соціально-економічного розвитку диференціювання податкових ставок доцільне з огляду на пріоритетність конкретного виду діяльності, то для депресивних районів можливі максимально пільгові податки, аж до їх повного скасування на певний період.

6. Одним із кроків у поліпшенні податкової політики і надання їй стимулювальної направленості може бути переорієнтація на надання податкових пільг малим підприємствам, що займаються насамперед виробничою (зокрема, інноваційною) діяльністю, і повне скасування

пільг структурам, що діють у сфері обігу, посередництва і торгівлі. Доцільно було б ці пільги встановлювати з часу початку виробництва, а ще краще з моменту початку реалізації продукції.

7. У зв'язку з нестабільністю вітчизняного податкового законодавства потрібно прийняти норму, за якою чинний на момент реєстрації підприємства податковий механізм не повинен змінюватися впродовж якогось конкретного періоду (наприклад, 3 чи 5 років).

8. З огляду на закордонний досвід стимулювання виробництва має сенс встановити в Україні категорію «піонерних» підприємств з наданням їм «податкових канікул» строком до 5 років. Статус «піонерних» потрібно надати підприємствам, які випускають продукцію, що раніше не вироблялася в країні, високо конкурентну або гостродефіцитну. Для дієвості «податкових канікул» таким підприємствам потрібно надавати також інші пільги: звільнення від сплати ввізних мит на сировину та обладнання, які відсутні на місцевому ринку, надання можливості прискореної амортизації основних засобів тощо.

Зрозуміло, що держава, зважившись на запровадження цих заходів, стане перед загрозою зниження надходжень до бюджету, однак цього не станеться, якщо використовувати прогресивне оподаткування особливо високо спекулятивних доходів, а зниження податкових ставок і надання податкових пільг призведе до розширення податкової бази та підвищення відсотка сплачуваності податків.

Одночасно треба йти завдяки спрощенню податкового процесу:

- врегулювання спірних питань у порядку узгодження позицій до надання податкової звітності;
- випуск рекомендаційних інструкцій для вирішення спірних питань, що виникають найбільш часто;
- розробка програм щодо зменшення спірних ситуацій в окремих галузях;
- застосування прискорених і спрощених процедур вирішення спорів.

Доцільно також спростити систему міжбюджетних відносин, які сьогодні ґрунтуються на «дробленні» податків між бюджетами різного рівня, більш ефективним заходом було б закріплення податків повністю, без їх розподілу за рівнями бюджетної системи на основі загальноновизнаних критеріїв:

- державний рівень – акцизи, мита, ПДВ і рентні платежі за використання природних ресурсів загальнодержавного значення;

– регіональний рівень – податки на доходи та прибуток, на передачу майна, державні мита та рентні платежі за використання природних ресурсів регіонального рівня;

– місцевий рівень – податок на нерухомість та інші місцеві збори, єдиний податок.

Нарешті, для створення умов для детінізації економіки надто важливим є введення практики затвердження законодавчих актів у сфері податкової політики разом з механізмом їх реалізації, що містить програмно-інформаційне забезпечення, що дасть змогу знизити багаточисельні бухгалтерські помилки з визначення бази оподаткування і розрахунку суми податків. Це зі свого боку дасть змогу скоротити численні, в більшості своїй неефективні, перевірки платників податків. У результаті скоротяться витрати часу, зусиль і коштів як на проведення цих перевірок, так і на судові розгляди.

3.2. Розробка пропозицій щодо вдосконалення податку на додану вартість як інструменту боротьби з тіньовою економікою

ПДВ є найбільш проблемним податком у податковій системі України, проте від нього не можна відмовитися через значні надходження його до бюджету України. Є два способи, перший – замінити його альтернативним податком, більш простим в адмініструванні, або покращити чинну систему адміністрування, а тому вирішення питання його реформування є кроком до створення ефективної податкової системи.

ПДВ справляє значний стимулювальний вплив на державу, яка повинна забезпечити відповідні умови для розвитку виробництва і сфери послуг, адже чим більший ВВП, тим більші надходження до бюджету. Основні переваги та недоліки ПДВ наведені в табл. 3.1.

Узагальнення основних переваг та недоліків дає право стверджувати, що ПДВ має право на існування за умови подальшого вдосконалення механізму його адміністрування, спрощення методики бухгалтерського обліку й ефективності контролю.

**Розділ 3. Формування податкових важелів
механізму протидії тіньовій економіці в Україні**

**Таблиця 3.1 – Переваги та недоліки
податку на додану вартість в Україні**

Переваги ПДВ	Недоліки ПДВ
Відсутність подвійного оподаткування і кумулятивного (каскадного) ефекту	Складний механізм нарахування та сплати, прихована форма оподаткування
Платниками є всі учасники руху товару від виробника до кінцевого споживача	Можливість ухилення від сплати податку, зокрема за рахунок неузгодженості законодавчих актів з оподаткування, недосконалої системи бухгалтерського та податкового обліку розрахунків за ПДВ
Зазвичай рівні умови серед виробників та продавців щодо сплати податку	Велика кількість пільг та операцій, звільнених від оподаткування, через що ПДВ виконує поряд з фіскальною функцією регулювальну та стимулювальну
Ритмічність і стабільність податкових надходжень	За відсутності прозорої системи надходжень до бюджету можлива наявність бюджетної заборгованості, можливість використання незаконних схем відшкодування ПДВ
Має широку базу оподаткування, так як охоплює предмети широкого вжитку і всі стадії руху продукції	Масовий регресивний характер, найбільше навантаження на малозабезпечені верстви населення
Дає можливість стримувати зростання цін. Є чинником, який регулює розмір заробітної плати в ціні	Значні втрати бюджету від його мінімізації та проблеми з відшкодуванням
Стримує кризу перевиробництва, вирівнює можливість отримання надприбутків та регулює процеси споживання	Негативно впливає на високотехнологічні та науково місткі процеси
Збалансовує фіскальні потреби уряду та необхідність створення умов для розвитку бізнесу, ліквідує зайві ланки господарського управління	Чинник, що стимулює інфляцію
ПДВ має внутрішній «вбудований» механізм взаємної перевірки платниками податкових зобов'язань	Вимагає підготовки громадської думки, просвітницької роботи з платниками, професійної підготовки персоналу податкових органів
Він не знає дискримінації платників залежно від їх ролі та місця в господарському процесі	—
ПДВ нейтральний відносно переміщення товарів і послуг, розміщення ресурсів	—
Податкове навантаження з ПДВ на кінцевий товар не залежить від числа оборотів і стадій створення вартості	—

Джерело: сформовано автором.

Порушення у сфері ПДВ можна поділити на навмисні (через використання шахрайських схем) та ненавмисні (через складність та мінливість законодавства). Схеми незаконного відшкодування ПДВ як одного зі способів тінізації економіки було розглянуто в п. 2.2. Логічно перейти до надання пропозицій з удосконалення такого податку як інструменту боротьби з тіньовою економікою.

Поточних можливостей контролювальних органів (податкової та митної служб), що охоплюють як вимоги системи моніторингу, так і формування «критичних» списків платників податків, достатньо щоб значно обмежити схеми мінімізації ПДВ, але цього не забезпечити доти, доки контролювальні органи залишаються корумпованими.

Автоматична система моніторингу (СМКОР) потребує модернізації як у бік збільшення її комфортності для платників податків, так і ступеня її ефективності:

- часове обмеження механізму позасудового блокування податкової накладної / розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних – загальний строк блокування документів платників податку не повинен перевищувати 30 робочих днів; під процедури моніторингу в реальному часі повинні підпадати не лише вартісні характеристики господарських операцій, що є об'єктом оподаткування ПДВ, а й кількісні характеристики (аналіз даних залишків товару за кодом УКТЗЕД), а будь-які значні відхилення в товарному обліку платників, що мають великі накопичення підтвердженого податкового кредиту, повинні негайно підлягати заходам податкового контролю;

- наразі система моніторингу передбачає існування «привілейованого» класу платників, що мають так звану позитивну податкову історію (у більшості випадків це великі компанії), ПН/РК яких за розрахунками контролювального органу не підлягають блокуванню в будь-якому випадку, хоча саме цей прошарок платників більш схильний до уникнення від оподаткування;

- новостворене Бюро економічної безпеки України (БЕБ) як новий правоохоронний орган, що замінив податкову міліцію, повинен мати чітко прописаний відповідний діапазон повноважень;

- розробити організаційну модель боротьби з податковими злочинами з ПДВ та зосередитися над її удосконаленням і розвитком.

З метою вдосконалення механізму відшкодування ПДВ потрібно на законодавчому рівні розв'язати ряд проблем.

Для цього необхідно передбачити застосування податковими органами комплексу заходів, спрямованих на упередження незаконних заяв на відшкодування ПДВ, посилення контролю за правомірністю заяв про відшкодування ПДВ, посилення контрольно-перевіркової роботи.

О. С. Білоконь «для зменшення проявів незаконного відшкодування ПДВ в свій час пропонував такі заходи:

1) усунення можливості проведення «безтоварних операцій», які спрямовані лише на створення думки про здійснені господарські операції та переведення безготівкових коштів у готівку і відповідно усунення можливості обігу безтоварних податкових накладних;

2) автоматизація процесів адміністрування ПДВ та здійснення контролю за надходженнями та відшкодуванням ПДВ «у реальному часі»;

3) заборона здійснення відшкодування ПДВ суб'єктам підприємництва у разі його фактичного ненадходження до бюджету від поставальників продукції» [125, с. 248–249].

Існувала також думка, що «для унеможливлення використання дозволеної законом можливості незаконного відшкодування податку за операціями з купівлі-продажу товарів на митній території України необхідно передбачити можливість відшкодування ПДВ на поточні рахунки винятково щодо операцій з експорту товарів (робіт, послуг) за межі митної території України за подання платником податків разом з декларацією розрахунку експортного відшкодування ПДВ, а в разі виникнення від'ємного значення ПДВ за операціями з придбання-продажу товарів на митній території України, які залишилися на кінець звітного періоду нереалізованими, запровадити відшкодування податку винятково в рахунок майбутніх платежів із ПДВ» [126, с. 116].

З метою протидії незаконним способам відшкодування ПДВ з бюджету, боротьби з «податковими ямами» стало прийняття закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» від 31.07.2014 № 1621-VII [127], згідно з яким в Україні запроваджується електронне адміністрування ПДВ. Варто зазначити, що існує міжнародна практика застосування електронних рахунків з ПДВ. Позитивний досвід із запровадження ПДВ – рахунків напрацьовано в Болгарії, Азербайджані, Республіці Казахстан.

З метою подолання численних схем ухилення від сплати ПДВ, протидії тіньовій економіці та незаконному відшкодуванню ПДВ з бюджету та для ефективного адміністрування ПДВ 2015 р. було розроблено і впроваджено систему електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ) – «система, що забезпечує автоматичний облік податку в розрізі платників ПДВ, зокрема, в системі обліковуються:

- суми податку, що містяться у виданих та отриманих податкових накладних, зареєстрованих у Єдиному реєстрі податкових накладних (ЄРПН) та розрахунках коригування до них;
- суми податку, сплачені платниками під час імпортування;
- суми поповнення та залишку коштів на електронному рахунку ПДВ». Це своєрідна система, що дає змогу в режимі «нон-стоп» здійснювати процес моніторингу і сплати ПДВ.

Ця система почала діяти з 1 січня 2015 року на основі Порядку електронного адміністрування податку на додану вартість від 16.10.2014 № 569 [128].

Основними перевагами електронних рахунків з ПДВ стали такі: зростання надходжень з ПДВ до державного бюджету; підвищення прозорості адміністрування податку; спрощення процедури контролю; підвищення ефективності адміністрування ПДВ; зниження кількості незаконних вимог щодо відшкодування ПДВ; скорочення строків відшкодування ПДВ.

Але СЕА ПДВ накладає ряд обмежень та ускладнень для платників ПДВ: супровід баз даних, збереження інформації, переведення усієї документації з ПДВ у цифровий формат, ризик отримати блокування податкової накладної, а отже, втратити контрагента.

Варто зазначити, що 2021 р. платниками ПДВ було подано до ЄРПН 301,2 млн податкових накладних, з яких 300,8 млн – зареєстровано, 2022 р. – подано 206,3 млн накладних, зареєстровано – 205,5 млн податкових накладних. Серед поданих податкових накладних реєстрацію заблоковано за квітень 2022 р. – 145 544 млн ПН на суму 1,94 млрд грн, а за квітень 2023 р. – 159 500 од. на суму 3,88 млрд грн. Щодо поданих податкових накладних у жовтні 2023 р., то лише 50 % податкових накладних ДПС врахувала [129].

Станом на червень 2023 р. визначено 8 критеріїв ризиковості платника податків та 6 критеріїв ризиковості операцій. Наявність хоча б одного з критеріїв призводить до блокування ПН/РК, тобто через намагання подолати несумлінних платників блокуються податкові накладні і сумлінних платників ПДВ.

Кожне підприємство, яке є платником ПДВ, для його електронного адміністрування автоматизовано створює особистий кабінет. Меню «Система електронного адміністрування ПДВ» (рис. 3.1) надає користувачам електронного кабінету доступ до інформації з системи електронного адміністрування ПДВ, а саме: реєстр операцій, реєстр транзакцій, інформація про суму перевищення податкового кредиту над податковим зобов'язанням тощо [130, с. 51].

Дата операції	Тип операції	Номер документа	Дата документа	Сума операції	Сума ліміту
---------------	--------------	-----------------	----------------	---------------	-------------

Рисунок 3.1 – Оглядове вікно електронного кабінету
«Система електронного адміністрування ПДВ»

Джерело: [130, с. 52].

Не менш важливою проблемою адміністрування ПДВ залишається його відшкодування. З одного боку, держава створює певні адміністративні правила для такого процесу, що пов'язано з небажанням повертати необхідний для фінансування видатків бюджетний ресурс чи відсутністю достатнього ресурсу для відшкодування, а з іншого – кожна не повернута вчасно гривня бюджетного відшкодування – це звуження можливостей для бізнесу, зниження їхньої фінансової та інвестиційної спроможності.

Упродовж 2022 р. підприємці масово скаржаться на заблоковані ДПС України податкові накладні та несвоєчасне відшкодування ПДВ. Запити та відшкодування ПДВ наведено на рис. 3.2.

Як видно з рис. 3.2, 2021 р. держава відшкодовувала ПДВ – 91 % від заявок платників, а 2022 р. цей показник скоротився майже на чверть, тобто було відшкодовано лише 69 % від замовлень, що пов'язано з військовими діями росії проти України, яка призвела до негативних економічних наслідків, зниження ділової активності бізнесу, його закриття, порушення логістики тощо.

**Рисунок 3.2 – Запити та відшкодування ПДВ
з Державного бюджету України за 2021–2022 рр.**

Джерело: [131].

Варто зазначити, що з 2017 р. в Україні функціонує автоматична система відшкодування ПДВ, завданням якої є унеможливлення сумнівних способів відшкодування ПДВ і забезпечення мінімізації втручання людських ресурсів у ці процеси. За роки існування ця система себе повністю виправдала.

Використання бюджетоутворювального потенціалу ПДВ має важливе значення для розвитку економіки України та, зокрема, її податкової системи. Активізації цього процесу сприяє запровадження електронного адміністрування ПДВ і, відповідно, моніторингу реєстрації (відміни реєстрації) податкових накладних, що потребує розширення інструментарію бухгалтерського обліку і контролю розрахунків з бюджетом за ПДВ.

Через недосконалість методики бухгалтерського обліку податкових зобов'язань та податкового кредиту з ПДВ, порядку відображення інформації у фінансовій та податковій звітності, ПДВ на сьогодні залишається досить складною ділянкою облікового процесу. Розв'язання назрілих проблем ускладнюється численними змінами законодавства з ПДВ, застосуванням різних підходів до розрахунку податкових зобов'язань та податкового кредиту. З огляду на це під час оновлення методики бухгалтерського обліку потрібно орієнтуватися на можливість отримання об'єктивної інформації для аналізу та контролю податкових зобов'язань і податкового кредиту з ПДВ.

Для уникнення незаконного відшкодування ПДВ і підтвердження достовірності задекларованих сум, які підлягають сплаті до бюджету, також потрібно посилити результативність податкових перевірок, у методиці та організації яких досить важливо враховувати всі зміни законодавства.

Загалом удосконалення бухгалтерського обліку розрахунків за ПДВ спрямовується на забезпечення його спрощення, що дасть змогу формувати прозору і зрозумілу інформацію, необхідну всім групам користувачів.

Незважаючи на вагомі результати досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків проблеми, пов'язані з розрахунками з бюджетом за ПДВ, з огляду на суттєві зміни податкового законодавства, потребують нагального розв'язання. Досі ще не розроблено ефективних методик бухгалтерського обліку і контролю розрахунків з бюджетом за ПДВ, що особливо актуально у зв'язку із запровадженням електронного адміністрування і моніторингу реєстрації (відміни реєстрації) податкових накладних.

За результатами дослідження природи виникнення, теорії та практики застосування ПДВ можна зробити такі висновки.

В Україні ПДВ є основним бюджетоутворювальним податком. На відміну від країн ЄС, де основні надходження забезпечуються податком на доходи фізичних осіб, в Україні цей податок займає перше місце і за його фіскальним значенням.

Існуючий механізм адміністрування ПДВ доводить те, що ПДВ не є податком саме на додану вартість. Фактично це податок на загальну вартість товару, оскільки об'єктом оподаткування є загальна вартість товару. Це підтверджено і Податковим кодексом України, у якому відсутнє поняття доданої вартості. Для приведення у відповідність понятійної бази необхідно чітко окреслити сутність цього поняття та навести її в Податковому кодексі України.

Проблеми механізму бюджетного відшкодування. Бюджетне відшкодування характеризується: складним рівнем критеріїв, яким потрібно відповідати платникові ПДВ для отримання відшкодування, недостатністю бюджетних коштів для повернення заявлених сум, затримкою в строках їх відшкодування, високим рівнем шахрайства платників ПДВ та корупції в органах ДПС щодо отримання незаконного відшкодування.

На основі узагальнення переваг та недоліків застосування ПДВ зроблено висновок, що ПДВ має право на існування за подальшого удосконалення його адміністрування, обліку та контролю.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює адміністрування ПДВ, є Податковий кодекс України. Важливими його нововведеннями стало розширення переліку платників податків, запровадження механізму автоматичного бюджетного відшкодування, визначення поняття платника податку з позитивною податковою історією, запровадження системи електронного відшкодування ПДВ, механізму комплексного відпрацювання ризиків, моніторингу податкових накладних з метою їх реєстрації або відмови в такій реєстрації тощо.

Суттєвою причиною складності механізму адміністрування, обліку і контролю ПДВ є нестабільність податкового законодавства. Серед усіх інших податків ПДВ в Україні домінує за кількістю змін, що вносяться до законодавчих актів, які визначають порядок його застосування.

До важливих завдань обліку розрахунків за ПДВ віднесено приведення до єдиних правил податкової і бухгалтерської звітностей. Бухгалтерський облік, як основний для визначення розрахунків з державою, платежів і відрахувань до бюджету повинен бути єдиним. Основною причиною розбіжностей у податковій та бухгалтерській звітностях щодо податкових зобов'язань та податкового кредиту є момент їх виникнення.

Тільки в Україні облік ПДВ ведеться подвійно: і як бухгалтерський, і як податковий. Так, у податковому обліку ПДВ нараховується за подією, що сталась першою: оплата чи відвантаження товару. Бухгалтерський облік передбачає, що ПДВ нараховують лише за фактом відвантаження продукції, без урахування факту оплати. Це не просто подвоює облік, а призводить до організації неефективного бухгалтерського обліку, адже він відривається від податкового. Пропонуємо вживати замість поняття «податковий облік» категорію «податкові розрахунки за ПДВ», що забезпечить логічний термінологічний підхід, оскільки фактично податковий облік був пов'язаний з податком на прибуток.

Пропонуємо змінити поняття «податковий облік ПДВ» на поняття «податкова звітність та розрахунки з ПДВ» у зв'язку з тим, що податковий облік пов'язаний з податком на прибуток і фактично вже не існує.

Порядок бухгалтерського фінансового обліку операцій на субрахунку 641 «Розрахунки за податками» за субрахунком ПДВ не впливає на показники декларації з ПДВ. Останні формуються за нормами розділу V Податкового кодексу України. Різниця у підходах до оформлення показників податкової накладної та документів бухгалтерського обліку є доволі суттєвою, що ще раз підкреслює паралельне існування бухгалтерського фінансового обліку ПДВ і розрахунків за ПДВ (податкового обліку ПДВ).

Враховуючи існування «правила першої події», облік розрахунків з бюджетом за ПДВ стає досить складною процедурою, дані якого можуть бути недостовірними через помилки бухгалтерського обліку, даних фінансової і податкової звітності з ПДВ.

ПДВ складає близько шостої частини виручки (за умови відсутності нульової ставки та операцій, які звільнені від оподаткування), тому будь-які неточності в обліку мають суттєвий вплив на показники фінансової і податкової звітності. Тому нормативно-правове забезпечення обліку розрахунків за ПДВ потребує удосконалення, зокрема доцільно розробити П(С)БО «Податок на додану вартість», у якому потрібно навести основну понятійну базу з ПДВ та типову кореспонденцію рахунків.

Більше ніж 75 % вітчизняного експорту має низьку додану вартість та є сировинним.

Запровадження механізму зупинення реєстрації податкової накладної, яка підпадає під критерії оцінки ступеня ризиків, достатніх для такого зупинення, є необхідним кроком, що знизить корупційний вплив фіскальних органів на бізнес. Проте такий механізм його застосування потребує удосконалення, зокрема оцінка критеріїв ризику.

Проведені дослідження підтверджують складність ПДВ в усіх його проявах. Так, незалежно від фінансових результатів господарської діяльності платників ПДВ, такий податок є найбільш бюджетоутворювальним податком, що підтверджує його фіскальну ефективність.

Порушення принципу нейтральності, який повинен бути характерним для ПДВ. ПДВ повинен виконувати основну свою функцію – фіскальну, а лише потім – регулювальну. Причиною цього є значна кількість пільг, які надаються платникам ПДВ. Це призводить до виникнення територіальної нерівності (певні регіони забезпечують більше надходження податку, водночас як інші – більше відшкодовують ПДВ

з бюджету), до отримання певними галузями економіки пільг тощо. Наявна система пільг є економічно необґрунтованою, є додатковим способом зловживання, щодо сплати ПДВ, ускладнює облік та звітність, містить велику кількість винятків, що заплутують платників ПДВ. Така система не забезпечує справедливої конкуренції, яка повинна бути притаманна ринковій економіці України, оскільки надання пільг окремим секторам економіки чи навіть суб'єктам господарювання призводить до підвищеного податкового тиску на інших учасників ринку. Тому доцільним буде зменшення кількості пільг з ПДВ.

У процесі дослідження здійснено оцінку зарубіжної практики застосування ПДВ та проведено її порівняння з вітчизняною практикою. Запропоновано облікове забезпечення диференціації облікових ставок ПДВ в Україні (за товарними групами з урахуванням ступеня розвитку галузей економіки). Незважаючи на ускладнення процедури адміністрування ПДВ, це забезпечить дотримання принципу соціальної справедливості податків.

З прийняттям ПКУ скасовано метод «першої події» щодо визначення доходів і витрат під час оподаткування податком на прибуток та запроваджено метод «нарахувань». Такі зміни сприяли спрощенню бухгалтерського та ліквідували податковий облік податку на прибуток, спрощенню процедури складання декларації з податку на прибуток тощо. Прийняття аналогічних змін щодо ПДВ дасть змогу також спростити ряд облікових процедур.

Проаналізувавши ПДВ та особливості його адміністрування, вважаємо за необхідне для його обліку використовувати «метод нарахувань», за яким датою визнання податкового кредиту та податкових зобов'язань вважатиметься дата фактичної реалізації (отримання) товарів (робіт, послуг), а також внести зазначені зміни до ПКУ, що сприятиме: спрощенню та полегшенню роботи бухгалтерських працівників з обліку ПДВ; достовірному відображенню на рахунках бухгалтерського обліку інформації про розрахунки суб'єктів господарювання з бюджетом за ПДВ; відповідності статей фінансової звітності критеріям щодо їх визнання.

Під час складання балансу (Звіту про фінансовий стан) та інших форм фінансової звітності підприємства мають чітко дотримуватися встановленої П(С)БО методики формування відповідних статей. Однак таке обмеження дій суб'єктів господарювання інколи суперечить окремим якісним характеристикам і принципам складання фінансової

звітності, а також визначенню та критеріям визнання елементів фінансової звітності. Для усунення цих невідповідностей необхідно зменшити ступінь державної регламентації та надати підприємствам більшої свободи в інтерпретації даних, накопичених на рахунках бухгалтерського обліку, зокрема за розрахунками з ПДВ, що могло б бути елементом їх облікової політики. Осмислене заповнення форм фінансової звітності підвищить як рівень її корисності для користувачів, так і сприятиме подальшій гармонізації положень (стандартів) бухгалтерського обліку України та міжнародних стандартів фінансової звітності.

Контроль розрахунків з ПДВ має важливе значення з позицій оцінки дотримання чинного законодавства та уникнення встановлених фінансових санкцій за неправильне нарахування й несвоєчасне перерахування ПДВ до бюджету, які можуть призвести до погіршення фінансового стану підприємства.

Основними завданнями контролю розрахунків з ПДВ є:

- перевірка правильності визначення об'єкта оподаткування, враховуючи законодавчі вимоги та пільги;
- оцінка порядку нарахування податку та своєчасності його сплати до бюджету;
- перевірка правильності відображення розрахунків з ПДВ у фінансовій та податковій звітності.

Водночас ефективність контролю розрахунків з ПДВ визначається обґрунтованістю застосування відповідних контрольних процедур і прийомів.

Контроль розрахунків з бюджетом за ПДВ можна поділити за суб'єктами здійснення на:

- податковий (ефективність його здійснення забезпечує виконання фіскальної функції ПДВ);
- незалежний (аудит оподаткування, який полягає в незалежній оцінці законності, прозорості, правильності, повноти та своєчасності розрахунків за ПДВ);
- внутрішній фінансовий контроль (здійснюється відділами внутрішнього аудиту або службами контролю, які є на підприємствах). Водночас треба одночасно розглядати контроль розрахунків за ПДВ як зовнішній (податковий і незалежний) і внутрішній фінансовий (внутрішньогосподарський) контроль, а також важливо для забезпечення ефективного контролю розрахунків за ПДВ забезпечити комплексний підхід (рисунок 3.3).

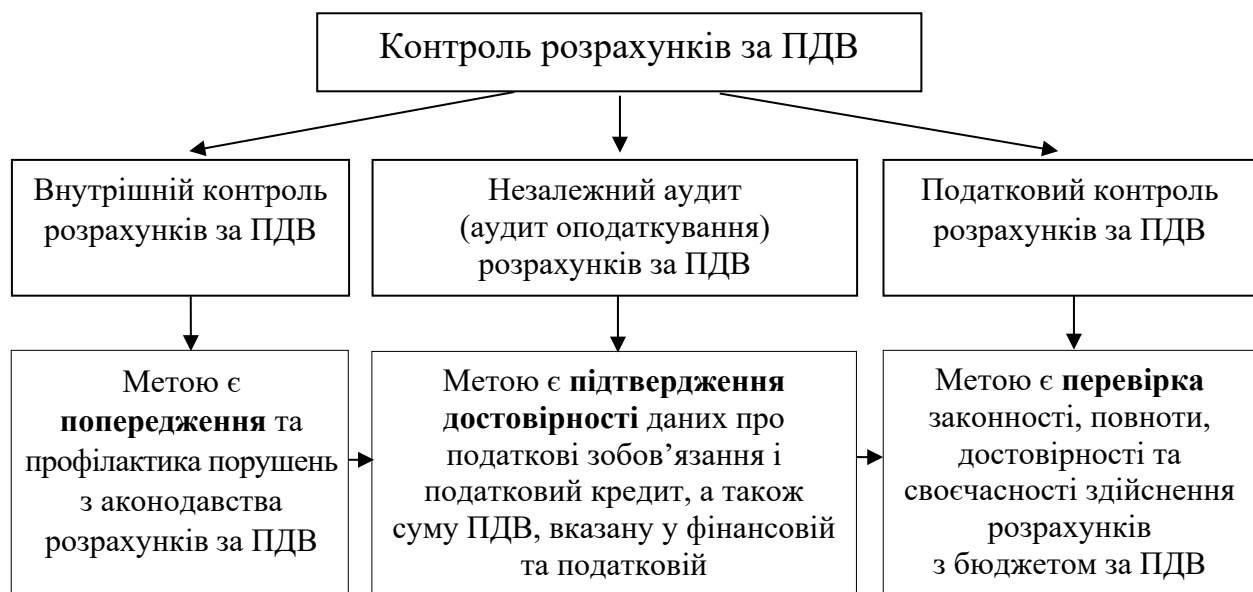

**Рисунок 3.3 – Схема контролю розрахунків за ПДВ
із застосуванням комплексного підходу**

Джерело: розроблено автором.

Крім того, незалежний аудит направлений здебільшого на перевірку фінансової звітності, а аудит оподаткування чітко не регламентований законодавством і в Україні практично не здійснюється. Водночас, нехтуючи внутрішнім фінансовим контролем, підприємство втрачає можливість попередити правопорушення, прослідкувати за своєчасністю реєстрації податкових накладних у ЄДРПН, своєчасності подачі декларації з ПДВ, правильністю визначення суми ПДВ, яка підлягає сплаті чи відшкодуванню з бюджету.

Забезпечивши комплексний підхід контролю розрахунків за ПДВ, можна покращити фінансовий стан підприємства через відсутність значних порушень з ПДВ і, як наслідок, відсутність нарахування фінансових санкцій. Крім того, забезпечення ефективного внутрішнього фінансового контролю зменшить кількість порушень і полегшить роботу державного податкового ревізора – інспектора під час документальної перевірки ПДВ, і її можна буде перевести в електронний режим без виїзду на підприємство.

Отже, комплексний підхід контролю розрахунків за ПДВ передбачає, що результативність одного виду контролю підсилює ефективність і зменшує ризики невиявлення порушень іншого та запобігає нарахуванню фінансових санкцій, які є обтяжливими для підприємства. Водночас забезпечується ланцюг: попередження, наступне підтвердження достовірності та податкова перевірка.

Значні можливості для застосування схем ухилення від сплати ПДВ, причиною яких є часті зміни до податкового законодавства, його неоднозначність, недосконалість і складність механізму адміністрування, обліку та контролю ПДВ, що створює сприятливі умови для проявів шахрайства. Тому потрібно максимально спростити систему адміністрування ПДВ, що зробить її більш прозорою.

Незважаючи на значні обсяги надходжень ПДВ до бюджету та великої частки в податкових надходженнях, ПДВ не реалізує повністю свій потенціал, оскільки значним є обсяги тіньової економіки.

Низька диференціація ставок ПДВ. Враховуючи досвід зарубіжних країн, треба розширити диференціацію ставок з ПДВ. В Україні ПДВ справляється за стандартною 20 % та нульовою ставкою і 7 % на медичні препарати. Перш ніж приймати рішення про ширше використання диференційованих ставок ПДВ, необхідно чітко визначити переваги та недоліки такої практики. Диференціація ставок ПДВ забезпечує регульовальну функцію податку й забезпечує принцип соціальної справедливості податків. Підвищені ставки потрібно встановлювати для імпорту та предметів розкоші, а знижені – на дитячі товари та товари першої необхідності. Зниження ставки ПДВ на певні товари часто не приводить до пропорційного зниження ціни на продукцію. Використання декількох ставок ПДВ є складним процесом, збільшує витрати підприємства на ведення обліку, підвищує ймовірність помилок, зростає кількість документів та звітів, які потрібно заповнювати та подавати до ДПС України.

Диференціація ставок ПДВ ускладнює процес перевірки для податкових органів. За наявності декількох ставок ПДВ значний час і зусилля повинні бути витрачені на підтвердження того, що під час здійснення операцій була застосована правильна ставка ПДВ. За допомогою диференціації ставок можна забезпечити стимулювання розвитку відстаючих галузей економіки України, що буде альтернативною заміною надання податкових пільг.

Важливим аспектом у вдосконаленні адміністрування податків є використання сучасних інформаційних технологій для покращення процесів пошуку, збирання, накопичення, обробки, захисту, передачі та використання інформації ДПС України. Так, як в Україні запроваджена система електронного адміністрування, логічно буде повністю

забезпечити механізм справляння та контролю ПДВ електронною системою. Зокрема, автоматизація податкових функцій передбачає проведення комплексу процедур з реєстрації платників податків, електронної обробки аналітичної та статистичної звітності, автоматичного формування плану перевірок із застосуванням сучасних інформаційних технологій та проведення перевірок.

Пріоритетним напрямом проведення змін в адмініструванні та контролі ПДВ є надання електронних послуг платникам податків, а саме створення системи гарантованої доставки податкової звітності, дистанційної взаємодії податкових органів з платниками ПДВ, що дасть змогу покращити культуру платників податків щодо своєчасної та повної сплати ПДВ.

З огляду на це основними пропозиціями щодо вдосконалення контролю під час адміністрування ПДВ є:

- запровадження електронної системи проведення перевірок платників податків, що забезпечить більш швидкі та об'єктивні результати перевірок без порушення термінів їх проведення;
- проведення заходів щодо профілактики та запобігання у скоєнні платниками податків правопорушень у сфері ПДВ, як результат – недопущення зловживань з боку підприємств, а отже, недопущення втрат бюджету;
- проведення перевірок з відшкодування ПДВ, за умов повної відсутності ризиків, виключно електронною системою проведення перевірок, що забезпечить недопущення зловживань з боку як податківців, так і підприємств, недопущення проявів корупції працівників ДПС під час виконання службових обов'язків, недопущення втрат бюджету;
- забезпечення новітніми інформаційними технологіями, що дасть змогу швидкого та якісного виконання службових обов'язків;
- забезпечення штату ДПС України висококваліфікованими фахівцями, збільшення розміру заробітної плати працівникам, створення позитивного іміджу державного службовця, створення гідних умов праці, постійне підвищення кваліфікації кожного податківця.

Враховуючи те, що ПДВ є досить специфічним податком податкової системи України, для його перевірки треба розробити окремі методичні прийоми контролю ПДВ (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 – Методи податкового контролю ПДВ

Назва методу	Сутність методу
Моніторинг податкових накладних	Являє собою попередній контроль податкових накладних з метою їх реєстрації або відмови в такій реєстрації
Арифметична перевірка	Перевірка правильності розрахунку величини податкового кредиту та податкових зобов'язань з ПДВ та правильності визначення суми ПДВ для перерахування в бюджет або суми бюджетного відшкодування
Перевірка документів за формою та змістом	Перевірка всіх необхідних реквізитів і змісту господарських операцій щодо документування розрахунків з ПДВ та їх систематизації в системі поточного обліку та звітності
Зустрічна перевірка	Перевірка розрахунків з покупцями, замовниками, постачальниками, підрядниками для підтвердження реальності та законності сум розрахунків з ПДВ
Перевірки по суті	Перевірка записів на рахунках бухгалтерського обліку за відображенням розрахунків з ПДВ
Дотримання строковості	Перевірка своєчасності реєстрації платника ПДВ, реєстрації податкових накладних, подачі декларації, сплати ПДВ тощо
Аналіз та оцінка податкової декларації з ПДВ	Перевірка правильності заповнення декларації з ПДВ та визначення суми податкового зобов'язання чи бюджетного відшкодування

Джерело: складено автором.

Отже, уточнені методи податкового контролю, дадуть можливість підвищити рівень його ефективності і якості організації та методики здійснення. Насамперед потрібно розробити просту і прозору систему адміністрування і сплати ПДВ, що зі свого боку мінімізує можливість побудови незаконних схем відшкодування та ухилення від сплати ПДВ і спростить методику й організацію податкової перевірки.

У Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» і в чинних міжнародних стандартах аудиту методика аудиту податкових декларацій не є складовою аудиту через те, що податкові декларації, зокрема з ПДВ, не належать до складу фінансової звітності підприємства як на міжнародному рівні, так і в Україні. Для імплементації методик перевірок показників податкових декларацій у міжнародну нормативну базу незалежного аудиту пропонується розробити, винести для обговорення серед українських експертів і з наступним можливим направленням до Міжнародної федерації бухгалтерів

проекту стандарту за типом ПМПА за робочою назвою «Розгляд податкових питань під час аудиту фінансової звітності».

За результатами дослідження визначено основні проблеми адміністрування ПДВ в Україні, до яких належать: нестабільність податкового законодавства; низька ефективність методики прогнозування надходження та відшкодування податку; проблеми функціонування механізму бюджетного відшкодування (критерії, нестача коштів, високий рівень шахрайства); порушення принципу нейтральності (здебільшого через нераціональну систему пільгового оподаткування); негативне сприйняття податку його платниками, складність та низька ефективність механізму адміністрування ПДВ.

Основними напрямками вдосконалення контролю ПДВ в Україні визначено: запровадження електронної системи проведення перевірок платників податків, що забезпечить більш швидкі та об'єктивні результати перевірок без порушення термінів їхнього проведення; удосконалення організації та методики контролю ПДВ через запровадження Примірної програми документальної перевірки ПДВ, а також методів податкового контролю ПДВ; удосконалення системи штрафних санкцій за порушення норм законодавства з ПДВ.

Проведені дослідження свідчать, що в системі контролю ПДВ в Україні досі ще наявні недоліки як у частині поточного податкового контролю, так і здійснення різних видів перевірок. Незважаючи на запровадження електронної системи формування реєстру податкових накладних з ПДВ та їхнього моніторингу, проблеми «податкових ям», корупційних схем під час відшкодування податкового кредиту ще повністю не усунені. З огляду на це першочерговими завданнями, що потребують вирішення у процесі подальшого вдосконалення організації і методики контролю ПДВ, є: активізація розвитку всіх видів контролю ПДВ (податкового, незалежного аудиту (аудиту оподаткування) та внутрішнього фінансового контролю), які мають різну мету і завдання. Комплексне застосування їхніх прийомів і способів сприятиме підвищенню результативності перевірок розрахунків з бюджетом за ПДВ.

У процесі розвитку системи адміністрування та податкового контролю ПДВ у контексті європейської інтеграції України виокремлено кілька напрямів удосконалення чинної системи адміністрування ПДВ. Основний напрям стосується вдосконалення процедур відшкодування ПДВ як у частині моніторингу здійснених ризикових операцій, перевірок діяльності платників, так і в частині планування обсягів відшкодування,

а також моніторингу податкових накладних у процесі їхньої реєстрації або відмови в реєстрації. Теоретично-методичні положення щодо відшкодування суми ПДВ, заявлених платниками ПДВ, поглиблено через розширення способів та зміну критеріїв бюджетного відшкодування з ПДВ, що надасть змогу зараховувати ці кошти: на поточний рахунок платника, в рахунок майбутніх платежів з ПДВ або на зменшення податкових зобов'язань з ПДВ, а також на погашення зобов'язань чи боргу за іншими податками і зборами. Це сприятиме зменшенню випадків незаконного бюджетного відшкодування та підвищить фіскальний ефект від ПДВ.

Завданням внутрішнього фінансового контролю, що здійснюється на підприємстві, є недопущення штрафних санкцій за розрахунками з ПДВ, розмір яких досить значний і може негативно вплинути на фінансовий стан підприємства. Подальший розвиток складових електронної системи адміністрування, обліку та контролю ПДВ забезпечується запровадженням порядку проведення перевірок платників ПДВ в електронному режимі, що надасть змогу підвищити об'єктивність результатів перевірок, їх результативність та уникне впливу людського чинника на застосування корупційних схем у відшкодуванні ПДВ.

Реалізація на практиці отриманих теоретично-методичних та науково-практичних результатів проведеного дослідження сприятиме підвищенню фіскальної ефективності ПДВ у процесі оптимізації процедур обліку і контролю розрахунків з бюджетом за ПДВ, порядку здійснення бюджетного відшкодування з урахуванням передового зарубіжного досвіду з акцентом на забезпечення повноти та своєчасності надходження податку до бюджету України.

З точки зору аналізу тіньової економіки пропонуємо розрізняти схеми, спрямовані на зменшення оподаткування (зареєстрований суб'єкт підприємництва, який штучно занижує суми до оподаткування), та схеми, які слугують для повного ухилення від оподаткування (здійснення діяльності без реєстрації платника податків).

З точки зору забезпечення інтересів держави оптимізація оподаткування несе лише негативний результат – зменшення надходжень до бюджету, а для платника податків – навпаки. Держава завжди має шукати оптимального балансу між збільшення податкових надходжень та збереження стимулу для отримання доходів економічними суб'єктами, в іншому випадку бізнес буде тіньовим.

Щодо вирішення проблеми незаконного відшкодування ПДВ, пропонується здійснити комплекс таких заходів:

- спрощення системи оподаткування за рахунок її подальшої гармонізації з системами в ЄС;
- удосконалення мотивації та навчання кадрів у податкових та правоохоронних органах;
- створення сприятливих умов для нагромадження капіталу законними засобами; пільгові ставки ПДВ для інноваційних підприємств та у виробничій сфері;
- популяризація легального бізнесу і навпаки – агітація проти нелегального бізнесу;
- обмеження безпідставного втручання державних органів у господарську діяльність через перевірки перевірок;
- удосконалення системи звітності підприємств та її обробки для виявлення схем ухилення від сплати ПДВ [133].

Отже, ПДВ є ключовим джерелом формування доходів державного бюджету, займає центральне місце у фіскально-орієнтованій українській системі непрямого оподаткування та успішно реалізує покладені на нього функції прогресивної форми мобілізації податкових платежів.

Так, держава має зменшити масштаби ухилення й уникнення від сплати податків, караючи перше явище та усуваючи передумови для другого. Потрібно підвищувати витрати для економічних суб'єктів на ведення тіньового бізнесу та нелегальної зайнятості завдяки активізації діяльності податкових органів у партнерстві з правоохоронними органами не тільки щодо малого, але й до середнього і великого бізнесу, щоб знижувати вигідність правопорушень та напівлегальних схем мінімізації податків. Важливим чинником успіху є очищення влади від корупції та відповідальність розпорядників державних коштів за ефективне використання бюджету перед платниками податків. Варто посилити виховну роботу серед представників бізнесу та широких верств населення щодо необхідності реєстрації діяльності й сплати податків.

Подальше реформування податкової системи в контексті проблеми ухилення від сплати ПДВ повинно бути спрямовано на забезпечення прозорості податкового законодавства і підвищення якості надання суспільних благ як вирішальну мотивацію до сплати податків.

3.3. Заміна прямого оподаткування непрямим як спосіб детінізації економіки

Розглянуті в підрозділі 2.3 схеми мінімізації та ухилення від сплати податку з прибутку підприємств ще раз доводять недосконалість податкової системи України. Податковий кодекс значною мірою усунув недоліки податкового законодавства та ліквідував багато відомих схем ухилення від оподаткування, але не зміг ліквідувати основної причини цього ухилення. **Доки мінімізація податків буде економічно вигідна суб'єктам бізнесу, доти негативні тенденції, які є основою корупції, тіньової економіки та податкового шахрайства будуть поглиблюватися.**

Тому із ситуації, що склалася, є два виходи, які можуть використовуватися як відокремлено, так і в комплексі:

1. Посилити покарання за податкові злочини (підвищити розміри штрафів аж до конфіскації майна).
2. Створити прозору, просту для платників податків та ефективну, з точки зору наповнення бюджету, податкову модель, за якої обманювати державу стане не вигідно, тобто витрати на впровадження і здійснення податкових махінацій, на ризик бути викритим і покараним, не покриватимуться відповідною грошовою компенсацією.

Сьогодні Україні необхідна нова модель оподаткування, за якої тіньова економіка має сплачувати податки з доходів – незалежно від того, як, коли і де їх було отримано. Податкова система повинна бути переорієнтована з оподаткування доходів за місцем їх створення на оподаткування цих доходів за місцем їх використання.

Тобто потрібна система, яка зробить доходи всіх громадян прозорими. За таких умов тіньова економіка взагалі зникне як економічне явище й трансформується на додаткову базу оподаткування, оскільки нова система оподаткування потребуватиме обліку всіх грошових коштів за їх використання на споживання товарів, послуг і робіт. Ця система має передбачати звільнення системи оподаткування від адміністративного тиску на процес формування податкових надходжень, діяти за принципами самоорганізації, що притаманне внутрішній сутності самої податкової системи.

Водночас обґрунтована, заснована на вищезазначених принципах податкова система має вирішити й соціально-економічну проблему, яка полягає в такому: якщо сплата податків є потребою та обов'язком

усіх громадян, об'єктивно визнаними суспільством, то чому платники податку повинні утримувати неефективну за чисельністю (понад 22 тис. осіб) податкову службу (з бюджетом 8,9 млрд грн), що, як свідчить практика, має надкорумповану систему, оскільки саме вона здійснює контроль за грошовими потоками [135; 136].

Загальна фактична чисельність персоналу органів ДПС станом на 01.04.2023 становила 22,2 тис. осіб (за передбаченої штатом чисельності 24,85 тис. працівників), що на 1,03 тис. працівників або на 4,43 % менше, ніж станом на 01.01.2023, загалом за рахунок неукомплектованості вакантних посад та вивільненням працівників в органах ДПС територіального рівня. Але навіть тепер, з урахуванням чисельності населення (30 млн) нашу державну податкову службу можна порівняти лише з податковою службою Франції (80 тис. податківців на 60 млн населення). На жаль, наша податкова служба суттєво переважає за відносною чисельністю податкової служби більшості розвинутих країн світу. Наприклад, у США 110 тис. податківців на 300 млн населення) [135].

Висока чисельність працівників податкової служби і, відповідно, відносно високі грошові витрати визначаються високими трудовитратами на адміністрування податків, і насамперед на прибуток підприємств та ПДВ. А, крім того, величезними є витрати на адміністрування податків на підприємствах. Справа в тому, що високий рівень цих витрат еквівалентний підвищенню податкових ставок, оскільки для підприємства загалом байдуже перераховувати кошти до бюджету або витрачати їх на адміністрування податків, утримуючи великий штат співробітників. Витрати на адміністрування податків на підприємствах відображаються витратами часу, які в Україні становлять 2 085 год. на одне підприємство, що в 20–30 разів вище, ніж у розвинених країнах [137, с. 88]. Водночас значна частина витрат на адміністрування податків припадає саме на два згаданих податки: податок на прибуток і ПДВ. Висока трудомісткість адміністрування, крім усього іншого характеризує запутаність і складність системи, що дає можливість для всіляких зловживань.

Значна кількість висококваліфікованих спеціалістів витрачають дорогоцінний робочий час на вивчення 20 розділів (340 статей) Податкового кодексу України з метою знайти нові «шпарини» в законодавстві для впровадження нових схем мінімізації та приховування податків. І цей процес безперервний: ніхто не збирається стовідсотково дотримуватися податкового законодавства. А все тому, що добрих податків

не буває в принципі. Ніхто не хоче платити податки, якщо є можливість їх не платити.

А чи є такі податки, які ми платимо на всі 100 %? Виявляється, є. Наприклад, 3 % від прожиткового мінімуму в Пенсійний фонд за першої постановки автомобіля на облік. Цей збір настільки простий в адмініструванні, що обійти його неможливо. Отже, можливість збирати податки у такий спосіб, щоб не було ніяких «схем», є. То чому у такий спосіб не спростити податок на прибуток підприємств чи все податкове законодавство?

Потрібна така податкова система, де протиріччя між необхідністю сплачувати податки і небажанням їх платити буде зведена до нуля. Тільки досконала, побудована за загальноприйнятими принципами система оподаткування, яка забезпечує загальнообов'язковість (податки сплачують усі), стабільність (податки гарантовано сплачуються у визначеному державою обсязі), соціальну справедливість (податки сплачують залежно від обсягу доходів та витрат), спроможна суттєво вплинути на розвиток національної економіки.

Податок на прибуток підприємств є найбільш складним для розуміння платниками податків: у Податковому кодексі України він найбільший за обсягом тексту, має багато винятків, уточнень, пояснень. Відповідно, суттєво спростити його не вдасться, тому потрібно розглянути питання про заміну податку на прибуток на інший податок, що вимагає меншого адміністрування і, отже, знижує витрати й підвищує прозорість податкової системи.

Як альтернативу, вважаємо за доцільне ввести податок на купівлю, який обчислюється у відсотках від вартості продукції, що купується. Дійсно, чому б усі українські товари не обкласти податком на купівлю в розмірі 3 % (як тепер за постановки автомобіля на облік)?

Але якщо податок на прибуток підприємств замінити податком на купівлю, то виявиться, що зменшили податковий тиск на підприємства і збільшили його на населення. Тому водночас потрібно ліквідувати також податок з доходів фізичних осіб. Тобто замість податку з прибутку підприємств і податку з доходів фізичних осіб буде діяти один спрощений до мінімуму податок на купівлю. Адміністрування такого податку істотно простіше, а його недоліки та переваги розглянемо нижче, після розгляду рівня податкової ставки, необхідного для збереження обсягів бюджетних надходжень (табл. 3.3).

Оскільки пропонований нами податок буде нараховуватись на ціну купленого товару, то до обсягу випуску потрібно додати імпорт товарів і послуг і відповідно відняти їх експорт. Розрахований у такий спосіб загальний обсяг купленої в Україні продукції звичайно більший за валовий внутрішній продукт, тому що деякі види продукції під час виробництва проходять декілька стадій, тобто купується сировина, потім купується готовий продукт. Обсяг купленої продукції більший за ВВП, тому що під час її розрахунку допускається «подвійний рахунок», водночас у нашому випадку більший приблизно у 2,45 разу. Адже з табл. 3.3 бачимо, що обсяг купленої продукції більший за ВВП в 2,50 разу у 2018 р.; у 2019 р. – у 2,47; у 2020 р. – в 2,42 і в 2021 р. – у 2,44 разу. Ця інформація буде корисна нам для розрахунку пропонованих нами податкових ставок.

Таблиця 3.3 – Розрахунок ставки податку на купівлю [139; 140]

Показники	2018	2019	2020	2021
ВВП, млрд грн	3560,3	3977,2	4222,0	5450,8
Випуск у ринкових цінах, млрд грн	8901,3	9823,1	10210,6	13324,9
Імпорт товарів і послуг, млрд грн	1921,3	1959,9	1702,9	2289,9
Експорт товарів і послуг, млрд грн	1610,5	1639,9	1639,1	2217,9
Куплено продукції в Україні, млрд грн	9212,1	10143,1	10274,4	13396,9
Податок на прибуток підприємств, млрд грн	106,2	117,3	118,5	163,8
Податок та збір на доходи фізичних осіб, млрд грн	229,9	275,5	295,1	349,8
Частка податку на прибуток підприємств, % від вартості купленої продукції	1,15	1,16	1,15	1,22
Частка податку з доходів фізичних осіб, % від вартості купленої продукції	2,50	2,72	2,87	2,61
Розрахункова ставка податку на купівлю, %	3,65	3,87	4,03	3,83

Аналіз таблиці 3.3 також показує, що частка податку на прибуток підприємств та податку з доходів фізичних осіб від загального обсягу купленої продукції є також майже стабільною величиною. Розрахунки показують, що для компенсації відміни податку на прибуток підприємств та податку з доходів фізичних осіб ставка податку на купівлю має бути на рівні 3,83 %.

За оцінками журналу «Economics» тіньова економіка України становить 55 %, а відомі зарубіжні професори: Фрідріх Шнайдер (Австрія), Андреас Бун (Німеччина) і Клаудіо Монтенегро (Чилі) у своєму колективному масштабному дослідженні оцінили тіньову економіку нашої країни у 54,9 % від обсягу ВВП [23; 26].

Це означає, що ставка податку з купівлі може бути на рівні, нижчому ніж 3,83 % від вартості купленої продукції, за рахунок скорочення тіньового сектору економіки. Звичайно, запропоновані в цьому підрозділі зміни до податкової системи не ліквідують тіньову економіку повністю. Але навіть якщо до ВВП додається всього 20 з 55 % тіньової економіки, то обсяг купленої в Україні продукції збільшиться до 16 трильйонів гривень (згідно з табл. 3.3: $5450,8 \times 1,2 \times 2,45 = 16\,025,4$). Тому ставка податку з купівлі має бути на рівні 3,2 % ($((163,8 + 349,8) / 16\,025,4 \times 100)$). Водночас збільшення бази оподаткування має відбуватися не лише за рахунок скорочення тіньового сектору, але й від появи нових підприємств, зокрема іноземних.

Податок на купівлю досить простий в адмініструванні і дасть змогу суттєво скоротити витрати на адміністрування податків і, відповідно, чисельність працівників податкової служби та бухгалтерій переважної більшості підприємств. Податок на рівні 3,2 % від випуску продукції зробить нерентабельними навіть можливі схеми мінімізації та ухилення від оподаткування, оскільки ставка переведення коштів у готівку сьогодні значно перевищує 3,2 %.

Основні переваги відмови від податку на прибуток підприємств та податку з доходів фізичних осіб і введення податку на купівлю в розмірі 3,2 % від вартості придбаного товару очевидні:

1. У результаті повного скасування податку на прибуток і податку з доходів фізичних осіб в Україні будуть створені ідеальні умови для розвитку підприємництва та інвестиційного буму.

2. Неминуча істотна детінізація економіки, оскільки немає сенсу приховувати ті податки, яких не існує. До системи оподаткування вводяться не тільки легальні, а й тіньові, зокрема – отримані в «конвертах» доходи, оскільки вони обов'язково будуть використані на купівлю не тільки товарів і послуг, а й на купівлю майна. Відповідно, навіть за ставки податку з купівлі 3,2 % до бюджету має надходити та сама (а з врахуванням інвестиційного буму, навіть більша) сума податкових надходжень.

3. Руїнування всіх схем мінімізації та ухилення від оподаткування і створення надійних умов щодо їх запобігання.

4. Можлива диференціація податкових ставок для окремих галузей та підприємств, а також видів товарів і послуг. Наприклад, для товарів, які в процесі виробництва проходять багато виробничих стадій (тобто декілька разів перепродаються від виробника до виробника як напівфабрикат), можна передбачити знижену ставку податку на купівлю, щоб зменшити можливий кумулятивний ефект. А для товарів розкоші можна ввести прогресивне вилучення податку для бюджетних потреб.

5. Податок безпосередньо спрямовується до бюджету через електронну платіжну систему за першим фактом купівлі товару або оплати робіт і послуг. Контроль стає основною сутністю податку на купівлю, оскільки можна мати повну картину стану сплати податку на будь-який момент.

6. Реформа послужить економічним важелем для формування справді громадянського суспільства, що зміцнить демократичні основи держави.

7. Суттєво скоротиться час і, відповідно, невиробничий персонал, необхідний для адміністрування податків, що дасть значну економію в загальнодержавному масштабі. З урахуванням сучасних технологій фіксацію податкових надходжень можна взагалі здійснювати в режимі реального часу. Більшість підприємств малого та середнього бізнесу взагалі будуть звільнені від необхідності вести будь-яку податкову звітність.

8. Запропонована система абсолютно соціально справедлива. Чим багатша людина, тим дорожчі покупки вона робить, тим більша сума податку; чим бідніша – тим менш цінні товари вона купує, тим менша сума податку. Стають непотрібними податок на нерухомість та податок на доходи від депозитів, немає необхідності в будь-яких інших податках на багатство. Крім того, досить важливо, що всі платники податків будуть перебувати в рівних умовах і здійснюватимуть сплату податку за єдиним принципом.

9. Податок на купівлю з часом може перетворитися на моноподаткову модель оподаткування. На першому етапі він може «працювати» у змішаному режимі з існуючою податковою системою, поступово вилучаючи її. Інші податки поступово будуть долучатися до єдиної ставки оподаткування.

Для втілення цих планів у суспільстві та економіці повинні пройти певні суттєві зміни, має пройти необхідна підготовча робота. Основне завдання полягає у створенні таких умов, за яких усі громадяни мали б

можливість оплачувати вартість товарів, робіт і послуг «банківськими грошима» (чеками) та електронними картками як «електронними гаманцями».

Сьогодні в розвинених країнах із ринковою економікою понад 90 % усього обсягу угод щодо купівлі-продажу здійснюється через безготівковий розрахунок. Рахунки за квартплату, медичне обслуговування оплачуються чеками, а пальне, рахунки готелів, ресторанів, супермаркетів тощо – кредитними картками.

В Україні такі форми розрахунків також є не новими. Але йдеться про те, щоб впродовж кількох років у кожному магазині, готелі, ресторані був відповідний електронний термінал, пов'язаний електронним каналом із центральним офісом Державної податкової служби України. Через ці термінали в момент оплати, відраховані за ставкою податку на товар (послугу) гроші електронним засобом спрямовуватимуться до бюджету. Якщо взяти ринкову торгівлю, то на кожному ринку також мають бути встановлені електронні термінали для оплати товарів електронною картою.

У такий спосіб зменшиться до мінімуму готівковий обіг грошей. Усі доходи населення отримуватиме на електронні картки, якими й буде розраховуватися в магазинах з автоматичною сплатою певного відсотка (звичайно, більш ніж 3,2 % у зв'язку з долученням до податку на купівлю ПДВ та інших податків) націнки до ціни товарів. Консервативна частина суспільства, яка звикла розраховуватися готівкою, зможе отримати її в банкоматах, але зі сплатою комісійних відсотків за обмін електронних грошей на готівкові, адже ця готівка призначена для використання на споживчі цілі і при купівлі товару за готівку податок вже не буде стягуватися.

Ліквідація готівкового обігу зробить прозорими всі товарно-грошові відносини, а це значить, що здійсниться мрія всіх президентів і прем'єрів – повністю ліквідується корупція. Доходи і витрати всіх членів суспільства можна буде легко проконтролювати.

Бізнес, нарешті, стане чесною справою, отримуватиме чесний прибуток і буде вірити владі та активно інвестувати в розвиток, що знову ж таки збільшить бізнесові обороти, а значить – і обсяги нових надходжень до бюджету.

У результаті ми отримаємо гіперактивну економіку, чесний та активний бізнес, здорову атмосферу в суспільстві.

3.4. Митний контроль як інструмент протидії тіньовій економіці

Тіньова економіка створює значні виклики для стабільності та розвитку як країн, що розвиваються, так і країн з усталеною економікою. У випадку України, де тіньова економіка становить значну частину економічної діяльності, це питання набуває особливої актуальності. Тіньова економіка в нашій державі охоплює широкий спектр незаконної діяльності, від неофіційної праці та незареєстрованого бізнесу до ухилення від сплати податків та контрабанди. Ця діяльність підриває офіційну економіку, зменшує податкові надходження та перешкоджає уряду впроваджувати ефективну політику.

Митний контроль, як ключовий регуляторний та наглядовий механізм, відіграє ключову роль у боротьбі з тіньовою економікою. Він передбачає нагляд за товарами й послугами, що перетинають національні кордони, охоплюючи аспекти торгівлі, оподаткування та дотримання правових норм. Ретельно перевіряючи переміщення товарів, митні органи мають на меті забезпечити достовірність зареєстрованих операцій, податкових платежів і дотримання правил торгівлі. Такий підхід має важливе значення для зменшення ухилення від сплати податків, контрабанди та інших незаконних дій, які сприяють поширенню тіньової економіки.

Україна з її різноманітною економічною діяльністю та значними обсягами транскордонної торгівлі є особливо вразливою до різних практик тіньової економіки. Економічна невизначеність, а також прогалини в регулюванні та правозастосуванні сприяють поширенню неформальної економічної діяльності. Тіньова економіка не лише перешкоджає економічному зростанню та зменшує державні доходи, але й ставить під загрозу ефективність державної політики.

Отже, розуміння ролі та значення митного контролю в боротьбі з тіньовою економікою є надзвичайно важливим для України, оскільки він є дієвим інструментом для виправлення існуючих економічних дисбалансів та сприяння сталому розвитку.

Щоб зрозуміти ключову роль і значення митного контролю в боротьбі з тіньовою економікою, необхідно з'ясувати сутність такого поняття. Згідно з чинним законодавством, зокрема Митним кодексом України, митний контроль – це комплекс заходів, які здійснюються центральними органами влади, уповноваженими реалізовувати державну

Розділ 3. Формування податкових важелів механізму протидії тіньовій економіці в Україні

податкову і митну політику. Зазначені заходи спрямовані на забезпечення дотримання митного законодавства та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана в установленому законом порядку [155]. Крім того, як зазначено в Кіотській конвенції, митний контроль є механізмом, яким володіють державні фіскальні органи з основною метою щодо забезпечення дотримання митних правил [156]. Митна енциклопедія визначає основну мету митного контролю як вивчення та перевірку за допомогою різноманітних форм нагляду відповідності митних операцій та діяльності положенням митного законодавства [147, с. 68]. Основні функції митного контролю наведені в табл. 3.4.

Таблиця 3.4 – Основні функції митного контролю

Функції	Значення
Контролювальна	Відповідає за дотримання митного та податкового законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності
Захисна	Відповідає за забезпечення національних інтересів держави як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні через здійснення заходів щодо захисту прав та законних інтересів учасників зовнішньоекономічної діяльності
Фіскальна	Передбачає стягнення мита, податків та інших платежів, передбачених законодавством
Регулятивна	Передбачає впровадження ефективного механізму реалізації внутрішньої та зовнішньої економічної політики, сприяння прискореному переміщенню товарів через митний кордон держави завдяки встановленню спрощених процедур
Превентивна	Спрямована на виявлення, припинення та попередження порушень митних правил
Інформаційна	Передбачає поширення інформації про результати контрольно-перевіркових заходів з метою інформування відповідних органів та громадськості про характер, способи та наслідки порушень у сфері зовнішньоекономічної діяльності
Управлінська	Передбачає розробку та реалізацію управлінських рішень, спрямованих на вдосконалення системи митного контролю та підвищення його ефективності

Джерело: систематизовано автором за [154, с. 148].

Виконання зазначених функцій відбувається на різних етапах митного контролю.

Попередній митний контроль (попереднє митне оформлення). Цей етап передбачає подання попереднього повідомлення митному органу про намір перемістити товари чи транспортні засоби, які мають

комерційне призначення, через митний кордон. Таке рішення приймається на підставі аналізу ризиків за попередньою митною декларацією.

Поточний контроль (у процесі митного оформлення). Містить візуальну оцінку, яка проводиться із застосуванням інформаційних технологій, формалізовані перевірки, порівняльний аналіз, контроль, заснований на системі управління ризиками, та інші методи, визначені митним законодавством України.

Пост-митний контроль (після завершення митного оформлення). Передбачає документальну перевірку, що проводиться у формі митного аудиту. Сюди входить перевірка своєчасності, достовірності, повноти нарахування та оплати митних платежів. Митний аудит є поширеною формою контролю в усьому світі [147, с. 73; 151].

Сучасні реалії та перспективи митного аудиту в Україні на сьогодні відображають важливі аспекти, пов'язані з упровадженням ефективних практик та реформ, спрямованих на покращення митної діяльності в контексті євроінтеграції та глобалізації. Митний аудит в Україні є необхідним інструментом для забезпечення прозорості, ефективності та відповідності митних процедур вимогам міжнародного співтовариства [159].

Митний пост-аудит спрямований на підвищення ефективності забезпечення економічних інтересів держави, захист внутрішнього ринку від незаконного ввезення товарів, боротьбу з корупцією. Також він дає змогу виявити незаконні схеми ухилення від сплати податків і зборів, розробити відповідні критерії для виявлення правопорушень чинного законодавства [160].

Проте сучасний стан митного аудиту в Україні характеризується численними проблемами. Насамперед домінування фіскальної спрямованості в митних практиках часто перешкоджає належному та ефективному митному контролю. Незбалансована податкова політика для маловартісних посилок ускладнює процеси митного оформлення та може призвести до недостатньої обробки даних. Проблеми визначення митної вартості та відсутність відповідності оподаткування з ЄС також потребують ретельного вирішення. Ряд проблем у митному аудиті була поглиблена внаслідок воєнного стану. Це створило додаткові виклики для ефективного контролю та впровадження міжнародних стандартів, коли держава зменшила економічний тиск, однак виникли більші можливості для зловживань та корупції [159].

Відтак митний аудит є ключовим інструментом для забезпечення дотримання митного законодавства та оптимізації митних операцій.

Основне завдання митного аудиту в Україні полягає у здійсненні контролю за імпортом після випуску товарів у вільний обіг, нагляд за використанням пільгових режимів, перевірку внутрішніх процедур і систем реєстрації даних, пов'язаних з експортом та імпортом товарів, а також попередній аудит для надання економічним операторам права використовувати спрощені процедури та режими [162]. Загалом ці завдання забезпечують ефективний контроль, відповідність митним правилам та сприяють розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Всесвітня митна організація визнає значущість митного пост-аудиту і розробила методичні рекомендації, які дають країнам-членам покрокову інструкцію для впровадження такого контролю. Ці рекомендації містять критерії ризику, інструменти для перевірки та аналізу результатів [161].

Зокрема, митний пост-аудит як форму митного контролю було впроваджено в Україні згідно з Кіотською конвенцією 1973 року, що набула чинності для України 2011 року.

Всесвітня митна організація визначає митний пост-аудит як структурований аналіз комерційних систем, контрактів, звітів і фізичних запасів, щоб поліпшити відповідність технічним стандартам [146].

В умовах війни митна служба України стикається з рядом специфічних викликів, що вимагають суттєвого перегляду традиційних методів роботи. Основний акцент робиться на пошуку балансу між контролем і сприянням міжнародній торгівлі. Це означає, що в умовах воєнного стану недостатньо лише зосереджуватися на обмежувальних мірах; важливо також підтримувати економічну активність, необхідну для стабільності країни [150].

Ключова ініціатива – це підвищення безпекових функцій митниці. Це є логічним, оскільки в умовах війни ризик незаконного переміщення зброї та інших небезпечних товарів через кордон різко зростає. Однак, попри безпекову функцію, ключовими функціями митниці є фіскальна, економічна та контролювальна.

В умовах воєнного стану митний аудит в Україні пройшов ряд змін, адаптуючись до нових обставин та викликів. Ці зміни вплинули на ключові аспекти роботи митних органів, зокрема на проведення документальних перевірок, взаємодію з іншими державними інституціями, а також на збір митних платежів. Розглянемо найбільш значущі зміни, що відбулися за 2022 та 2023 роки.

Митний безвіз. В умовах воєнного стану в Україні важливим кроком стало впровадження так званого «митного безвізу», який охоплює нову комп'ютеризовану транзитну систему (NCTS). Система стала інструментом для ефективного керування митними процесами, навіть, ускладненими військовими діями. Приєднання до Конвенції про загальний транзит також спростило міжнародні митні операції та забезпечило додаткову прозорість [146].

Гармонізація митного законодавства. Внесення змін до Митного кодексу України є іншим важливим досягненням, яке забезпечує виконання близько 30 % зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію з ЄС. Ці зміни підготовлені спільно зі спеціалістами Держмитслужби, Мінфіну, а також Командами підтримки реформ (RST) митної служби та Мінфіну. За оцінками міжнародних експертів, ці зміни сприятимуть гармонізації національного законодавства з Митним кодексом Євросоюзу [146].

Призупинення документальних перевірок. Згідно із законодавством документальні перевірки на період дії воєнного стану офіційно призупинено. Це обмежило можливості митних органів у виявленні та притягненні до відповідальності потенційних порушників [150], однак посилило військове забезпечення та економічні процеси.

Зупинення строків давності. Під час воєнного стану строки давності згідно з податковим законодавством також зупинені. У результаті період воєнного стану не враховується в розрахунках строків для встановлення податкової відповідальності, що також стало поштовхом для посилення економічних процесів та логістики в сфері військового забезпечення.

Міжнародна співпраця. Великий відсоток виявлених порушень базується на інформації від іноземних державних органів, підкреслюючи важливість міжнародної співпраці в цей час [150].

Ці факти свідчать, що митний аудит в Україні в умовах воєнного стану перебуває в особливому режимі, який намагається збалансувати між необхідністю контролю та викликами, що виникли через надзвичайну ситуацію. Попри зміни в регулюванні діяльності митниці й у митному аудиті, сфера не усунула ряд проблем, які були актуальними в довоєнний час.

Аналіз наукових публікацій дав змогу виявити ряд проблем, що визначають сучасні реалії митного аудиту. Основні проблеми митного аудиту та ключові напрями їх вирішення наведено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5 – Проблеми митного аудиту та напрями їх вирішення

Проблема	Можливе вирішення
Фіскальна орієнтація митних органів	Збільшити акцент на ефективності митного аудиту, дотриманні митних норм замість фіскальної орієнтації
Незбалансовані податкові ставки для малоцінних посилок	Перегляд та реформа податкової політики, забезпечення відповідності міжнародним стандартам
Неефективне визначення митної вартості	Розробка прозорих та зрозумілих процедур для визначення митної вартості товарів з використанням сучасних методів
Несумісність оподаткування електронної комерції з вимогами ЄС	Узгодження системи оподаткування електронної торгівлі з новими вимогами ЄС
Процедурні та організаційні проблеми	Перегляд та оптимізація процедур митного аудиту, впровадження сучасних інформаційних технологій, забезпечення координації між відповідними органами
Проблема запобігання недобросовісним практикам	Впровадження ефективної системи для перевірки та виявлення можливих порушень
Незаконні види діяльності та контрабанда	Посилення контролю та покращення механізмів для виявлення та припинення незаконних видів діяльності, що забезпечить високу ефективність митного аудиту

Джерело: [159].

Заходи, які реалізуються на всіх етапах митного контролю, в сукупності створюють безперервний та інтегрований процес, спрямований на захист економічних інтересів держави, зменшення кількості порушень митного та податкового законодавства і, як наслідок, пом'якшення негативних наслідків тіньової економіки.

Виникнення та розвиток складових тіньової економіки призводить до зростання її загального рівня, що призводить до серйозних наслідків для економічної системи країни. У цьому контексті митний контроль стає ключовим інструментом протидії тіньовій економіці, набуваючи особливої ролі та значення. Виконуючи ряд важливих функцій, митний контроль допомагає зберігати стабільність та ефективність економічної системи.

По-перше, митний контроль сприяє виявленню та запобіганню нелегальному переміщенню товарів і капіталів через кордон. Це дає змогу уряду вчасно реагувати на можливі порушення та недопущення втрати податкових і митних надходжень.

По-друге, митний контроль допомагає запобігати виробництву та обігу контрабанди, яка є однією з основних форм тіньової економіки. Ефективний контроль на кордоні сприяє зменшенню обсягів нелегальних операцій та допомагає забезпечити рівні умови для легальних підприємств.

По-третє, митний контроль є ефективним інструментом виявлення та припинення неправомірної фінансової діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків та обман держави. Це сприяє підвищенню фінансової прозорості та відповідальності підприємств.

Отже, митний контроль є ключовим елементом боротьби з тіньовою економікою, сприяючи підтримці фінансової стабільності та забезпеченню правил чесної конкуренції в економічній системі країни.

«Базою» тіньової економіки є системна корупція, зокрема в митних органах, через яку, за даними Державного бюро розслідувань, щомісяця бюджет втрачає понад 10 млрд грн [148]. Корупція проявляється як на зовнішньому рівні у відносинах «митник – бізнес» і «правоохоронець – митник», так і всередині самої митниці у відносинах «митник-митник». Вона охоплює різноманітні аспекти, як-от переведення, атестація, службове розслідування, дисциплінарні провадження, процеси включення до нової штатної структури, підвищення по службі, уникнення можливості скорочення та інше.

Повномасштабна війна не лише посилила корупцію в митних органах, а й додала нових проблем, які негативно вплинули на митний контроль. Однією з таких проблем є недостатня пропускна спроможність пунктів пропуску. У зв'язку з воєнним станом перевезення вантажів морським і повітряним транспортом призупинено, за винятком зернового коридору. Крім того, обмежено залізничний рух. У цих умовах на українському ринку транспортних послуг основний акцент робиться на використанні автотранспорту. Однак у зв'язку зі збільшенням обсягів перевезень та потоку товарів утворюються затори на кордонах, що призводить до псування товарів та порушення термінів доставки. Власники вантажів і перевізники несуть додаткові витрати. Варто зазначити й те, що порушення та подорожчання логістики, спричинене війною, знижує конкурентоспроможність товарів українських виробників на зовнішніх ринках.

Залишаються невирішеними такі проблеми, як тривалість митних процедур, фальсифікація документів, значні транспортні та часові витрати на оформлення товарів у суміжних службах, залежність митної

служби від політичного впливу, непрозорість у призначенні митних посадових осіб, недостатня кваліфікація митників [152].

Вирішення зазначених проблем потребує реформування української митниці. Проект реформи, реалізація якої планувалась урядом ще до початку війни, містить:

- запровадження спільних з країнами Європейського Союзу пунктів пропуску й бази даних для прискорення процедур оформлення та підвищення прозорості;
- діджиталізацію всіх процесів та впровадження електронної системи черг для оптимізації роботи й боротьби з незаконною діяльністю;
- перегляд кадрової політики з метою забезпечення конкурентоспроможної заробітної плати для посад, пов'язаних з оподаткуванням і митними платежами [157].

Однак вважаємо, що ініціативи уряду не вирішують у належний спосіб питання, пов'язані з митницею, і не підвищують ефективність митного контролю в боротьбі з тіньовою економікою.

Для розробки дійсно ефективної реформи необхідно, щоб влада врахувала пропозиції всіх зацікавлених сторін, які беруть участь у митних процесах, охоплюючи логістичні компанії та бізнес. На додаток до пропозицій уряду пропонуємо такі заходи:

1. Уніфікація митного тарифу:
 - *прогноз*: зниження числа ставок мита спростить митний процес та зменшить можливість маніпуляцій. Бізнесу буде легше орієнтуватися, а митникам важливо буде дотримуватися однакових правил;
 - *вплив на тіньову економіку та її складові*: зменшення можливостей для маніпуляцій сприятиме збільшенню легальності ведення бізнесу, оскільки непрозорість і непередбачуваність митного процесу часто є чинником тіньової економіки.
2. Інтеграція з іншими системами:
 - *прогноз*: покращення обміну інформацією між державними органами підвищить координацію та реакцію на порушення. Це також зменшить можливість ухилення від оподаткування;
 - *вплив на тіньову економіку та її складові*: посилення контролю та обмін інформацією зменшить можливість ухилення від оподаткування та інших обов'язків, що сприятиме зменшенню тіньового сектору.
3. Комплексна автоматизація та діджиталізація:
 - *прогноз*: зменшення бюрократичних процесів та прискорення обробки документів полегшать ведення легального бізнесу;

– *вплив на тіньову економіку та її складові*: заохочення користування легальними митними послугами може зменшити масштаби тіньової економіки, оскільки легальний шлях стане більш зручним та доступним;

4. Автоматизація прийняття рішень:

– *прогноз*: зменшення можливостей для суб'єктивних оцінок сприятиме більш точному й об'єктивному митному контролю;

– *вплив на тіньову економіку та її складові*: зменшення можливостей для обхідних шляхів та підкупу може значно ускладнити участь у тіньових операціях.

5. Розвиток людських ресурсів митниці:

– *прогноз*: підвищення кваліфікації та компетентності митників може поліпшити якість митного контролю;

– *вплив на тіньову економіку та її складові*: зменшення можливостей для корупції та інших неправомірних впливів з боку митників сприятиме зниженню тіньової економіки.

6. Скорочення кількості документації:

– *прогноз*: спрощення процедур та зменшення обсягу документації полегшать ведення легального бізнесу;

– *вплив на тіньову економіку та її складові*: зменшення бюрократичних бар'єрів може зробити легальний бізнес більш привабливим порівняно з тіньовим.

Запропоновані заходи мають потенціал зменшити обсяги тіньової економіки, роблячи бізнес більш прозорим, зручним та ефективним. Однак успіх залежить від ефективності імплементації цих заходів та взаємодії з усіма зацікавленими сторонами.

Так, митний контроль відіграє вирішальну роль у боротьбі з тіньовою економікою та підтримці фінансового добробуту держави. Але водночас зростаюча поширеність тіньової економіки свідчить про недостатню ефективність існуючих заходів митного контролю для досягнення оптимальної результативності. Численні проблеми, з якими стикається українська митниця, охоплюючи корупцію, тривалі митні процедури, фальсифікацію документів, значні транспортні та часові витрати на супутні послуги, вразливість до політичного впливу, відсутність прозорості у призначенні митних службовців і недостатній рівень кваліфікації митників, підкреслюють потребу у комплексній реформі.

Для вирішення цих проблем і підвищення ефективності механізмів митного контролю пропонуються важливі рекомендації. Серед них: уніфікація митного тарифу, інтеграція митної системи з іншими державними органами, підприємствами та установами, комплексна діджиталізація, автоматизація процесів прийняття рішень та розвиток людських ресурсів усередині митної служби.

Впровадження запропонованих заходів може суттєво зменшити рівень тінізації економіки, сприяти фінансовій стабільності та загальному економічному розвитку України. Важливість цих заходів підкреслюється економічними реформами, що тривають в Україні, та її курсом на європейську інтеграцію.

3.5. Взаємодія митних та податкових органів у протидії тіньовій економіці

Розвиток глобалізаційних процесів, масштабні переміщення фінансових ресурсів між різними країнами відкривають об'єктивні можливості для фінансування економічного зростання. Водночас унаслідок зниження ролі національних кордонів посилюють ризики виведення фінансових потоків, що переміщуються формально реєстрованими (легальними) каналами, у сферу тіньового обороту капіталу.

Проблема тінізації є однією з ключових для української економіки, яка щороку збільшує масштаби. Як і в світовій практиці, в Україні протидія діяльності тіньової економіки актуальна, оскільки її обсяги досягають розмірів, за яких нехтування ними призводить до руйнування важелів управління економікою, подальшого розшарування населення, підриву довіри до влади, значних помилок у визначенні макроекономічних показників, економічних і фінансових пропорцій, створює перешкоди на шляху євроінтеграційних процесів.

Тінізація як внутрішніх економічних, так і зовнішньоекономічних відносин негативно впливає на виникнення таких складників фінансово-економічної кризи, як руйнація легального виробничого сектору вітчизняної економіки, зростання офіційного безробіття на тлі залучення населення країни до нелегальної зайнятості, мінімізації легальної заробітної плати та зростання тіньових грошових виплат «у конвертах», заміщення інститутів соціального захисту населення нелегальними парадержавними інституціями. Усе це посилює соціальну

напругу в суспільстві й провокує соціальні потрясіння та інституційні зриви [164]. Відтак держава недоотримує надходження до бюджету, що, відповідно, зменшує рівень надання суспільних благ і соціального страхування для громадян.

Подолання вітчизняної тіньової економіки визначено як один із пріоритетних напрямів фінансової політики в Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки, якою окреслено стратегічну ціль – «дотримання загальної бюджетно-податкової дисципліни у середньостроковій перспективі через виконання завдань «Митної системи», основна мета – сприяння міжнародній торгівлі та безпеці за рахунок подальшого зниження рівня незаконного переміщення товарів через митний кордон України і грошових та часових витрат для добросовісного бізнесу на проходження митних процедур» [164].

Під тіньовою економікою розуміють різноманітну діяльність суб'єктів економічних відносин, які прямо чи опосередковано пов'язані з отриманням доходів без сплати податків поза межами чинного законодавства і соціального контролю. Тобто тіньова економіка – це господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком та контролем, а тому не відображається в офіційній статистиці [165, с. 291].

Термін «тіньова економіка» походить від англ. *black economy*, *ghost economy*, *shadow economy*. У науковій літературі відсутнє чітке визначення «тіньова економіка». Зокрема, юристи-науковці розглядають тіньову економіку як економічну діяльність, заборонену законодавством України, тоді як економісти виділяють три сфери тіньової економіки:

- неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, в яких відсутнє фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, наявне приховування цієї діяльності від податків;
- фіктивна економіка – приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, пов'язані з одержанням і передачею грошей;
- підпільна економіка – усі заборонені законом види економічної діяльності [166, с. 56–61].

Тіньова економіка – складне та багатогранне явище, яке в будь-яких суспільно-політичних умовах існує і розвивається в усіх країнах, відрізняється тільки за обсягами, структурою і механізмами розвитку. Масштаби й особливості тіньової економіки в різних країнах світу тісно пов'язані з національними господарськими моделями і ступенем

зрілості ринкових відносин. Так, у розвинених країнах тіньова економіка становить за різними оцінками 12–16 % ВВП; у країнах, що розвиваються, – від 23 до 25 % ВВП; у країнах з перехідною економікою – 30–50 % ВВП [167, с. 69]. За даними Світового банку, у сфері світової тіньової економіки щорічно виробляється товарів та надається послуг на 8–10 трлн доларів. В Україні, згідно з офіційними даними Державної податкової служби, щорічні втрати від ухилення сплати податків сягають щонайменше 7,7 млрд дол. або 282 млрд грн на рік [168]. Оцінки незалежних експертів також зазначають схожий діапазон у 200–300 млрд грн на рік [169]. Відтак в Україні значна частка економічної діяльності, зокрема в галузі придбання та подальшого продажу товарів, здійснюється в «тіні», поза межами офіційної економіки. Однак важко точно оцінити масштаби тіньової економіки, національні експерти визначають її в межах 38 % від офіційного ВВП. За результатами дослідження стану тіньової економіки в Україні, проведеного компанією Ernst & Young, визначено розмір тіньової економіки як «четверту частину від офіційного ВВП України, або 846 млрд гривень» [170]. За результатами дослідження Центру Разумкова, «тіньовий сектор складає приблизно половину всієї економіки країни, забезпечуючи роботою і доходами мільйони українців, а також виконуючи завдання соціальної підтримки» [171].

2021 року рівень тіньової економіки зріс на 2 відсоткові пункти порівняно з аналогічним періодом 2020 року і становив 32 % ВВП. Одним із основних трендів економіки воєнного часу стало зростання частки тіньової економіки (стиснення офіційної, що характерно для криз). Станом на лютий 2023 року тільки на нелегальну продукцію з маркуванням для Duty Free припадає 10,8 %; частка підробленої продукції становить 7,9 %, а контрабандної продукції – 1,5 %. За попередніми підрахунками компанії Kantar, податкові втрати Державного бюджету України 2023 року лише від нелегального ринку тютюнових виробів оцінюються на рівні 22 млрд грн [172].

Значна частина діяльності в сфері тіньової економіки здійснюється з імпортними товарами, оскільки законодавство України дає змогу здійснювати безмитне (та без сплати ПДВ) ввезення товарів на територію України нібито для власних потреб, а в подальшому (з огляду на наявність законодавчого дозволу окремим суб'єктам господарської діяльності не підтверджувати документально факт придбання чи отримання товарів з метою їх подальшої реалізації через мережу роздрібної торгівлі) здійснювати продаж таких товарів з комерційної

метою через фізичних осіб-підприємців кінцевим споживачам. Тобто фактично ввезення товарів здійснюється не для особистих потреб, а з метою використання таких товарів у підприємницькій діяльності, проте без сплати належних податків та зборів під час їх ввезенні на митну територію України.

Поширеною схемою для ввезення товару в Україну без сплати податків є схема переміщення товарів через міжнародні поштові відправлення та експрес-вантажі. Щодня на одних і тих самих фізичних осіб (іноді навіть без їх відома) приходять посилки з товарами заявленою вартістю до 150 €, які потім не стають предметами особистого користування, а, навпаки, без сплати жодних податків продаються різними способами (зокрема, й з використанням мережі «Інтернет») через фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку. Однак аналіз рівня реальних доходів населення України (середня заробітна плата коливається в межах 150–300 євро на місяць залежно від регіону) дає змогу зробити висновок, що можливість увезення товарів для особистих потреб об'єктивно обмежується реальним рівнем середньомісячного доходу громадян України, у зв'язку з чим наданою чинним законодавством можливістю щоденного ввезення товарів без сплати ПДВ і мита користуються переважно не громадяни для особистих потреб, а «тіньові», «сірі» імпортери з метою отримання збільшеного прибутку за рахунок несплати ПДВ і митних платежів, що спотворює економічну конкуренцію в Україні та призводить до масштабного недоотримання податків до бюджету. Водночас надана законодавством можливість подальшого збуту таких товарів через окремих суб'єктів господарювання, звільнених від обов'язку документального підтвердження отримання товарів, дає можливість здійснювати подальший продаж товарів, увезених без сплати ПДВ та мита громадянами нібито «для особистих потреб» уже в межах підприємницької діяльності та з отриманням значно вищого прибутку порівняно з тими суб'єктами господарської діяльності, які здійснюють імпорт товарів на територію України зі сплатою мита та ПДВ.

Посиленню ефективності й результативності контрольних заходів у сфері протидії тіньовому сектору економіки ключова роль відводиться діяльності митних та податкових органів. Адже основна частина доходів бюджетної системи України формується за допомогою обов'язкових платежів, які адмініструють податкові та митні органи України, у зв'язку з цим їх взаємодія представляє особливу значущість

для виконання зазначеними органами загальнодержавних завдань та здійснення фінансової діяльності, протидії в сфері тіньової економіки. У системі державного фінансового контролю митні та податкові органи мають спільну мету (захист та охорона економічних інтересів держави), діють на основі одних і тих самих принципів, виконують подібні функції зі справляння податків та митних платежів, що обумовлює необхідність взаємодії між ними. Недооцінка такої взаємодії призводить до тяжких наслідків, які можуть дестабілізувати діяльність відповідних підконтрольних суб'єктів, негативно вплинути на економічну ситуацію в державі. Крім того, неможливо забезпечити розрізненими силами тотальний контроль тіньових схем у державі, що призведе до того, що деякі об'єкти перевірятимуться неодноразово, а інші взагалі можуть бути не долучені в плани перевірок різних органів, тобто залишатимуться поза межами контролю.

В існуючій практиці протидії тіньовій економіці не отримали належного розвитку механізми взаємодії митних і податкових органів: відсутні єдині принципи, способи, форми та методи взаємодії й використання інформаційних ресурсів зазначених органів під час проведення контрольно-перевіркових заходів, процедури організації таких заходів, оцінка їх результатів.

Певні положення щодо взаємодії митної та податкової служб є частиною Угоди про спрощення процедур торгівлі (стаття 8 «Співробітництво між органами контролю на кордоні»), в якій зазначено про співпрацю та координацію органів та установ, відповідальних за здійснення контролю на кордоні та здійснення процедур, які стосуються імпорту, експорту і транзиту товарів з метою спрощення торгівлі [173]. Формами співробітництва і координації визначено: «узгодження робочих днів і годин; узгодження процедур і формальностей; створення і використання спільних об'єктів; спільний контроль; запровадження контролю на кордоні за принципом «однієї зупинки» [173].

Концепція взаємодії митних і податкових органів розкривається в третій опорі «Співпраця між митними адміністраціями та іншими державними органами» Рамкових стандартів безпеки і полегшення світової торгівлі Всесвітньої митної організації (SAFE Framework) [174], де розкриваються нові перспективи для взаємодії митної служби з іншими державними органами з метою забезпечення ланцюгів постачання товарів на основі узгодженості, відкритості, цифровізації та широкого використання інформаційних технологій.

Кіотська конвенція зазначає одним із заходів спрощення та гармонізації митних процедур «...співробітництво з іншими національними органами, митними адміністраціями інших країн і бізнесом, впровадження відповідних міжнародних стандартів» [175].

Основою вітчизняного нормативного регулювання взаємодії митних з податковими органами у протидії тіньовому сектору є положення Митного кодексу України, в якому у статті 559 «Взаємодія митних органів з Національним банком України, Рахунковою палатою, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів, державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів та у сфері фінансового контролю» передбачено порядок взаємодії з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів, у сфері фінансового контролю [176]. Стаття 31 Митного кодексу України конкретизує право митних органів та їх посадових осіб для виконання завдань «на безоплатне отримання кваліфікованих електронних довірчих послуг, які надаються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну фінансову політику». Уточнює призначення таких послуг Закон України «Про електронні довірчі послуги» «для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів» [177].

Зі свого боку Податковим кодексом України також врегульовано співпрацю з митними органами за рахунок «обміну інформацією між центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, його територіальними органами та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, його територіальними органами для цілей виконання функцій контролювальних органів визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику» [178].

Державна митна служба України має досвід взаємодії з Державною податковою службою, зокрема спільно з Департаментом з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації впродовж 2022 року напрацьовувався механізм автоматичного передання даних щодо податкових боргів та здійснення Державною податковою службою України заходів щодо їх стягнення [179]. Однак у частині виявлення та протидії тіньовій економіці зусилля залишають не достатніми.

Взаємодія митних і податкових органів у протидії тіньовій економіці – це комплекс врегульованих узгоджених дій, що виявляються у різних формах їхньої спільної діяльності, направлений на обмін інформацією та проведення спільних контрольних заходів з метою ефективного виконання покладених на них функцій та завдань: забезпечення економічної безпеки держави, наповнення державного бюджету, а також виявлення незаконної неоподатковуваної господарської діяльності.

Метою взаємодії митних та податкових органів є впровадження на постійній основі погоджених спільних заходів щодо виявлення та ліквідації каналів нелегального переміщення на митній території товарів, що перетинають державний кордон поза митним контролем, контроль за їхнім можливим переміщенням автодорогами держави, запобігання порушенням чинного законодавства під час транспортування, зберігання і реалізації товарів на території України. З огляду на мету взаємодії підлягають визначенню його теоретико-методологічні аспекти у протидії тіньовій економіці.

Основне завдання взаємодії митних та податкових органів у напрямі протидії тіньовому бізнесу – це своєчасність та ефективність реагування на проблеми протидії неформальній економічній діяльності, уникнення дублювання вимог і перевірок, оптимізація процесів виявлення порушень, забезпечення результативного вибору об'єктів перевірок у кінцевому підсумку, становлення стандартів, які б забезпечували рух товарів так, щоб запобігати протизаконним діям.

Суспільні відносини щодо взаємодії податкових та митних органів є складовою фінансової діяльності держави та **мають такі ознаки:**

- врегульовані законодавчими актами, що містяться в різних джерелах, зокрема в Податковому та Митному кодексах України, в інших нормативних документах;
- податкові та митні органи є суб'єктами фінансової діяльності держави та реалізують відповідні статуси;
- спрямовані на наповнення державного бюджету, тобто здійснення встановленої їм державою фіскальної функції, завдяки чому вирішуються фінансові завдання держави;
- податкові та митні органи як учасники таких відносин здійснюють співробітництво з метою проведення фінансового контролю та застосування встановлених заходів фінансового примусу.

Взаємодія фіскальних органів у протидії тіньовій економіці повинна сприйматись як система, діяльність якої дає певний економічний ефект. Для досягнення максимального ефекту від функціонування цієї системи потрібно визначити найістотніші **принципи цієї взаємодії**:

- базові (ініціативності, мультисуб'єктності, легітимності, узгодженості, консолідованості, достовірності захищеності від несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації);
- спеціальні (компетентності та професіоналізму, системного підходу, економічності й результативності, інформатизації та цифровізації, загального управління якістю).

До умов, на яких повинна будуватися така взаємодія контролювальних фіскальних органів, належать:

- суворе дотримання законності у своїй діяльності всіма учасниками взаємодії;
- комплексне використання сил і засобів, якими володіють контролювальні органи;
- самотійність сторін взаємодії у виборі засобів та прийомів їх здійснення під час вирішення всіх питань, що виникають у ході перевірок;
- підтримання атмосфери співробітництва та взаємодопомоги;
- нерозголошення отриманої інформації.

З метою розвитку теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо вдосконалення взаємодії фіскальних органів у частині протидії тіньовим фінансовим потокам складемо **модель інформаційної взаємодії та конкретизуємо об'єкти дослідження**, конкретизуємо параметри за обсягом контрольних процедур, визначимо джерела інформації та форми взаємодії. Для підвищення результативності заходів у протидії тіньовому бізнесу інформаційна модель взаємодії митних та податкових органів має базуватись на єдиній цифровій платформі зазначених органів (інформаційно-аналітичній системі і зовнішніх базах даних митних та податкових органів) та забезпечувати обмін інформації в режимі реального часу. Під час організації міжвідомчої інформаційної взаємодії на базі такого підходу в інформаційних системах кожної служби пропонується створити зовнішні сегменти баз даних (далі – БД), що містять інформацію щодо напрямів взаємодії митних та податкових органів, зокрема під час проведення заходів щодо виявлення та

протидії тіньовому бізнесу. Для створення зовнішніх сегментів баз даних (зовнішньої БД Державної митної служби України, зовнішньої БД Державної податкової служби України) необхідно провести структурування інформації за предметними напрямками (реєстраційна, нормативно-довідкова, оперативна) взаємодії митних та податкових органів під час проведення контрольних заходів з виявлення протиправних дій.

У моделі оперативний доступ до зовнішніх БД передбачається з робочого місця посадових осіб митних та податкових органів, що дасть змогу скоротити час обміну інформацією. Крім того, побудовані у такий спосіб бази даних дозволять уникнути дублювання інформації та сприятимуть оперативності отримання інформації. У моделі використовується спільна цифрова платформа митних та податкових органів – Єдиний інформаційно-аналітичний центр, інформаційне забезпечення якого складають зовнішні БД предметних областей відповідного напрямку взаємодії в процесі виявлення господарської діяльності в тіньовому секторі. Єдиний інформаційно-аналітичний центр має перебувати в підпорядкуванні Міністерства фінансів України. Єдина цифрова платформа дасть можливість накопичувати та аналізувати інформацію, що надходить зі створених зовнішніх баз даних фіскальних органів, формувати деталізоване досье суб'єктів зовнішньоекономічних відносин, розробляти погоджені профілі ризику ДМСУ та ДПСУ.

У сфері збору доказів та встановлення фактів діяльності в тіньовому бізнесі варто зосередитись на створенні інформаційної бази даних, яка пов'язує суб'єктів економічних відносин та їх контрагентів з фактами легалізації незаконних доходів, для побудови на її основі інтелектуальних систем виявлення патернів легалізації незаконних доходів, засобів ухилення від оподаткування.

Модернізована ІТ-архітектура забезпечить інтеграцію митних і податкових баз даних. Це дасть змогу запровадити ефективну систему контролю за рухом товарів по всьому ланцюгу поставок – від митного оформлення до реалізації споживачу. Крім того, це дасть можливість нам повноцінно обмінюватися інформацією між митними адміністраціями країн, проводити оцінювання ризиків ще до перетину кордону та попереджувати митні правопорушення.

Об'єктами взаємодії митних і податкових органів з протидії тіньовій економіці є:

– ухилення від сплати податків через приховування валютної виручки за кордоном під час здійснення експортно-імпортних операцій,

за допомогою заниження фактурної вартості товарів або сировини. Спосіб застосовується з метою заниження митної вартості товарів, що підлягає оподаткуванню під час оплати вивізного або ввізного мита. Одним з прийомів цього способу є псевдодемпінг, що полягає в тому, що в документах указують занижену (демпінгову) ціну. Завдяки цьому експортери отримують можливість приховати частину валютної виручки від реалізації їх товарів за кордоном;

- ухилення / уникнення від сплати податків через приховування імпорту під виглядом транзиту його через митну територію країни, у зв'язку з чим імпортери отримують пільги відносно оплати митних та інших видів податків і зборів (ПДВ, податок з прибутку, акцизний податок);

- ухилення від сплати податків через незарахування / недозарахування імпортованих товарів, що надходять на підприємства, їх реалізації як беззвітних, що стає можливим через недоліки в передачі інформації про ввезення товару від прикордонної митниці на митницю призначення за місцем реєстрації імпортера;

- ухилення / уникнення від сплати податків через порушення митних правил, контрабанду та корупцію на кордоні;

- перетворення імпорту в гуманітарну допомогу;

- «підміна» реалізованого товару знову завезеним без відображення цього факту в звіті про обсяги реалізації (увезення товарів нелегально);

- недостовірне декларування в характеристиках товару, його кількості, ваги, підміни найменувань у межах однієї товарної групи з метою зменшення рівня митних платежів;

- використання змішаної системи розрахунків готівкою та за перерахуванням;

- увезення підакцизного одягу під виглядом «second hand»;

- операції з контрафактом – фальсифікованими товарами або новим продуктом, який створений на основі існуючого оригіналу з порушенням інтелектуальних прав (використання чужого логотипу або настільки схожого, що їх легко переплутати; підробка зовнішнього вигляду товару, його дизайнерських рішень; незаконне використання мультимедіа-продукції, книг і комп'ютерних програм, незаконне використання запатентованих технічних рішень).

Однак потрібно врахувати, що способи злочинної діяльності постійно змінюються та удосконалюються.

До об'єктів контролю протидії тіньовому бізнесу, що мають переважно юридичний та фінансовий характер, належать:

- здійснення бартерних операцій;
- використання «неприбуткових» операцій;
- переуступка боргу та безнадійний борг;
- операції через транснаціональні корпорації (завдяки наявності мережі філіалів і дочірніх підприємств, які формують свій основний прибуток у тій країні, де нижчі податки);
- уникнення оподаткування через офшорний бізнес.

Джерелами інформації для проведення досліджень можуть бути:

- у *податкових органах*: копії декларацій з прибутку підприємства (для встановлення обсягів прибутку в підприємства за минулий рік / рядок 01); копії податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь фізичних осіб, і сум утриманого з них податку (для встановлення найманих працівників, яких у подальшому потрібно буде допитати як свідків з фінансово-господарських відносин підприємства / розділ 1); копії декларацій з податку на додану вартість (для встановлення обсягів, які оподатковуються податком на додану вартість / рядок 1 та 10 колонка А обсяги постачання, колонка Б сума податку на додану вартість); копії додатків 5 до декларації з податку на додану вартість (для встановлення підприємств контрагентів та сум операцій, які оподатковуються податком на додану вартість між підприємствами імпортерами / експортерами); реєстр податкових накладних з найменуванням товару (для встановлення підприємств контрагентів і товарів які купує або реалізує підприємство, або встановлення «пересортиці» товару, різниця між товаром, який купує підприємство, та реалізацією) та інші;

- у *митних органах* – копії митних декларацій та документів, які додаються додатково, а саме: копії договорів між підприємствами імпортерами / експортерами, копії контрактів, у яких вказані строки взаємовідносин підприємств, суми імпорتنих / експортних операцій, найменування товару та інше, інвойси, товаротранспортні накладні, експертизи, сертифікати тощо.

Оцінювання ризиків є надзвичайно важливим елементом взаємодії митних і податкових органів у виявленні тіньових операцій, оскільки, зважаючи на кількість товарів, що переміщуються через кордони, неможливо детально вивчити абсолютно всі документи, які надаються для митного оформлення, або ж оглянути всі вантажі. Оцінювання ризиків дає змогу зосередитись на конкретних відправленнях та ретельно саме їх проконтролювати. За результатами збору інформації (товаросупровідних і товаротранспортних документів) проводиться її оцінка, залежно від якої приймається відповідне рішення та здійснюється контроль у певній формі. Водночас у ході взаємного контролю отримується додаткова інформація. У разі якщо оцінка початково зібраної інформації надала можливість виявити порушення митних правил, в разі появи аналогічних ситуацій потрібно приймати відповідні рішення щодо проведення митного контролю. Якщо ж виявиться, що ситуації повторюються з частою періодичністю, а контроль виявляє митні правопорушення, то це свідчить про виявлення схеми незаконного переміщення товарів.

Під формою взаємодії податкових і митних органів розуміємо спосіб здійснення спільних дій, спрямованих на ефективне адміністрування обов'язкових платежів, виявлення, припинення та попередження порушень фінансової дисципліни, а також залучення осіб, які допустили такі порушення, до встановлених видів відповідальності.

Проведення скоординованих контрольних заходів є основною формою взаємодії податкових та митних органів, що являє собою узгоджені дії зазначених органів та здійснення податкового та/або митного контролю у формах відповідно до податкової та/або митної перевірки щодо однієї або кількох осіб за надання один одному інформації про можливі або виявлені порушення податкового законодавства та з питань митної справи.

Форми взаємодії митних та податкових органів, під час яких реалізуються контрольні повноваження відповідно до цілей діяльності, передбачають:

- реалізацію механізму здійснення окремих процедур у процесі здійснення фінансового (податкового, валютного, митного та ін.) контролю;
- виявлення, припинення та попередження порушень податкового та митного, валютного та іншого законодавства за допомогою здійснення спільних дій щодо проведення фінансового контролю та обміну інформацією на всіх рівнях;

- обмін інформацією у плановому порядку;
- в оперативному порядку – на регіональному та територіальному рівнях;
- прийняття спільних нормативних актів: методологічна взаємодія та обмін досвідом (розробка методик податкового та митного контролю, інформування про нові тенденції та схеми фінансових правопорушень та злочинів);
- створення спільних міжвідомчих робочих груп: на державному та регіональному рівнях для відпрацювання конкретних фактів, пов'язаних з незаконним обігом товарів, завищенням (заниженням) вартості товарів під час їх увезення (вивезення) на митну територію України, безпідставним застосуванням пільг зі сплати податків під час імпорту та експорту товарів;
- проведення спільних заходів (семінарів, конференцій, консультацій, стажувань тощо) з підвищення професійної підготовки своїх співробітників;
- спільне проведення дослідження, експертиз;
- створення оперативних груп для розкриття порушень по гарячих слідах;
- взаємодія з іншими державними органами та представниками торгової спільноти;
- обмін оперативною інформацією з митними адміністраціями суміжних держав та взаємодія України з OLAF (Європейське бюро боротьби з шахрайством);
- впровадження відповідних міжнародних стандартів;
- розробка інформаційних технологій, спрямованих на інтеграцію інформаційних ресурсів.

Фінансово-адміністративні аспекти взаємодії податкових і митних органів України проявляються у таких формах взаємодії:

- обмін інформацією, яка становить взаємний інтерес, про обсяги експортно-імпортних операцій, джерела придбання товарів, іншою інформацією щодо діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з метою здійснення фінансового контролю й адміністрування обов'язкових платежів;
- проведення скоординованих контрольних заходів у рамках податкового, валютного нагляду та митного контролю.

Найбільш доцільними **формами взаємодії** є добре налагоджена система обміну інформацією про оперативну обстановку та її характерні зміни, про появу контрабандистів і можливих співучасників; про їх виїзд в інші країни, області, переміщення предметів контрабанди; про нові способи вчинення злочинів; про хитрощі і маскування, вживані контрабандистами й особами, залученими в цю злочинну діяльність; належне виконання запитів, що надходять, і окремих доручень про документування фактів придбання, виготовлення, розкрадання, переміщення, зберігання і збут предметів контрабанди; про встановлення за суб'єктами спостереження й опитування свідків; обмін джерелами з маршрутними можливостями між оперативними апаратами правоохоронних органів.

Мета обміну інформацією між податковими та митними органами визначається як зміцнення державної фінансової дисципліни, що виражає одну зі сторін законності. Основними завданнями обміну інформацією є:

- співставлення інформації про порушників за місцем їх постійного мешкання, місцями появи контрабандистів, де здійснюються їх злочинні зв'язки;
- співставлення інформації про контрабанду, що здійснюється в різних регіонах імовірно одними й тими самими суб'єктами злочинної діяльності аналіз умов і причин, що сприяють порушенню законодавства, внесення пропозицій щодо їх усунення до відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- дотримання встановленого порядку підконтрольними організаціями, установами та громадянами;
- забезпечення економічної ефективності й обґрунтованості здійснюваних ними дій та їх відповідності завданням держави;
- здійснення ефективного податкового та митного адміністрування у виявленні тіньових схем.

Для ефективною протидії тіньовій економіці потрібна оновлена дієва система інформаційного та інтелектуального забезпечення взаємодії митних та податкових органів, яка б давала змогу не лише швидко та якісно обробляти значні масиви інформації в пошуку тіньових схем, а й пропонувати варіанти вирішення проблем з їх обґрунтуванням та удосконаленням на основі аналізу власних недоліків і помилок без суб'єктивного людського мислення. Застосування штучного інтелекту

у фіскальній сфері дає значну змогу ефективному виявленню, розкриттю та протидії тіньовій економіці.

Штучний інтелект визначають як «системи, які демонструють розумну поведінку, аналізуючи навколишнє середовище та вживаючи дій – з певним ступенем автономності – для досягнення конкретних цілей» [180]. На відміну від «класичних» інформаційно-комунікаційних технологій, які дають змогу цифрувати процедури закупівель, надавати державні послуги онлайн і публікувати відкриті державні дані, унікальність штучного інтелекту полягає в його здатності до автономного навчання. Використання штучного інтелекту як інструменту оброблення даних дає змогу виявляти інформацію про бенефіціарну власність з усього світу; відстежувати мережі зв'язків, розташування, використання підставних компаній, офшорні юрисдикції та банківську інформацію учасників тендерів [181]. Потенціал штучного інтелекту є особливо перспективним у критичних для бізнесу бюрократичних процесах, таких як реєстрація землі та власності; управління соціальними трансфертами; перевірка персональних даних; оформлення державних контрактів тощо.

Залучення штучного інтелекту, геоінформаційних систем та інших новітніх технологій до виявлення та відслідковування податкових і митних ризиків робить взаємодію митних та податкових органів ефективнішими в попередженні економічних злочинів. За допомогою штучного інтелекту можна відслідкувати місце перебування суб'єктів тіньової економічної діяльності та запобігти вчиненню ними порушень. Геопросторові дані дають змогу відстежувати людей і транспортні засоби та відслідкувати їх шлях, а сучасна комп'ютерна технологія дає можливість поєднати модельне зображення території (космо-, аерозображень земної поверхні, електронне відображення карт, схем) з інформацією табличного типу (різноманітні статистичні дані, списки, економічні показники тощо). Запровадження технології штучного інтелекту, пов'язаної з використанням аналізу знімків інспекційно-доглядових комплексів (далі – ІДК) до проведення фактичного митного контролю товарів з високим рівнем ризику, дасть змогу в автоматичному режимі зіставленням результатів аналізу знімків ІДК із відомостями, що заявлені у митних деклараціях на товари, виявляти товари, що потрапляють під заборони та обмеження. Локації для визначення місця розташування осіб, причетних до тіньового бізнесу, часто відстежуються через записи в соціальних мережах чи телефонні розмови.

Активне впровадження штучного інтелекту в діяльності податкових та митних органів для здійснення аналізу і виконання контрольних

функцій щодо фіскальних операцій з метою протидії тіньовому секторі можливе в напрямках:

- автоматизованого розпізнавання контрольованих товарів на зображеннях, одержаних за допомогою сканувальних систем (порівняння з контурами предметів контрабанди, аналіз однорідності фізичних параметрів товарів та ін.);

- автоматизованого відслідковування пов'язаності комерційної діяльності компаній (є важливим чинником в процесі здійснення контролю рівня митної вартості товарів, а також у вирішенні питання щодо відшкодування ПДВ);

- для контролю правильності класифікації товарів згідно з УКТ ЗЕД.

Заслуговує на увагу досвід протидії тіньовому бізнесу в США. Податкова служба США (Internal Revenue Service, IRS) планує використовувати інструменти штучного інтелекту для виявлення потенційних порушень податкового законодавства, зокрема серед багатих осіб, які використовують складні схеми для ухилення від сплати податків [182]. IRS має на меті полегшити тягар населення, проводячи «ніжні» аудити та спрямовуючи свої зусилля на осіб з високим рівнем доходів. Інтеграція штучного інтелекту дасть змогу IRS покращити інструменти вибору справ і підвищити їхню здатність виявляти ухилення від сплати податків та нові загрози податковій та митній дисципліні. Агентство планує надавати перевагу аудитам для осіб з загальним доходом не менше 1 мільйона доларів і тим, хто має визнаний податковий борг понад 250 000 доларів. Впровадження штучного інтелекту дасть змогу IRS розпочати розслідування найбільших американських партнерств з активами понад 10 мільярдів доларів, спрямовуючи свої зусилля на хедж-фонди, партнерства з нерухомістю та юридичні фірми.

Крім того, очікування значного зрушення у скороченні тіньового сектору пов'язані з цифровізацією економіки та податкового контролю, розширенням частки безготівкових розрахунків, створенням штучного інтелекту у сфері протидії відмиванню грошей, запровадженням електронних трудових книжок. Сьогодні інформаційні технології та цифрові інструменти вже довели високу результативність. Наприклад, за оцінками експертів, зниженню тіньової діяльності сприяло законодавче закріплення вимог щодо встановлення терміналів, здійснення безготівкових розрахунків у секторах з високим ризиком переміщення в «тінь»; цифровізація та автоматизація істотно підвищили якість, оперативність податкового контролю; за допомогою камер, розташованих вздовж державного кордону, використання дронів.

Ефективність взаємодії митних і податкових органів у разі виявлення тіньових операцій пропонується оцінювати за допомогою розрахунку показників:

- результативності спільних контрольних заходів (далі – СКЗ) – як відношення кількості результативних СКЗ до загальної їх кількості;
- результативності стягування митних платежів.

Отже, митні та податкові органи повинні між собою тісно взаємодіяти, бо такі взаємовідносини нададуть змогу охопити контрольними заходами всі підконтрольні об'єкти, отримувати найбільш повну інформацію про них, про всі сфери діяльності, допоможе виявити всі недоліки, які існують, та сформулювати відповідні пропозиції щодо їх усунення. За об'єднання зусиль контрольних органів підвищується результативність, ефективність та дієвість фінансового контролю.

З огляду на зазначене, важливим є вдосконалення методологічних засад взаємодії митних і податкових органів, посилення рівня координації органів, розширення внутрішніх комунікаційних каналів використання та обміну інформацією, подальше впровадження сучасних інформаційних технологій, штучного інтелекту, формування системи управління якістю, вдосконалення показників ефективності та результативності. Для ефективної детінізації потрібно не стільки посилювати контроль, але й трансформувати світогляд та менталітет суспільства, зміцнюючи моральні якості, підвищуючи етичний рівень кожного громадянина та спроможність протистояти тінізації.

РОЗДІЛ 4

ПРОТИДІЯ ВІДМИВАННЮ ТА ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

4.1. Система та суб'єкти фінансового моніторингу в Україні

Відповідно до ст. 7 Закону України від 06.12.2019 № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон № 361) система фінансового моніторингу складається з первинного та державного рівнів [183].

Суб'єктами первинного фінансового моніторингу є:

- 1) банки, страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери, кредитні спілки, ломбарди та інші фінансові установи;
- 2) оператори платіжних систем;
- 3) товарні та інші біржі, що проводять фінансові операції з товарами;
- 4) професійні учасники фондового ринку (ринку цінних паперів), крім осіб, які провадять діяльність з організації торгівлі на фондовому ринку;
- 5) оператори поштового зв'язку, які надають фінансові платіжні послуги та/або послуги поштового переказу, та/або послуги із здійснення валютних операцій;
- 6) філії або представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності, що надають фінансові послуги на території України;
- 7) спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу (крім осіб, які надають послуги в рамках трудових правовідносин):
 - а) суб'єкти аудиторської діяльності;
 - б) бухгалтери, суб'єкти господарювання, що надають послуги з бухгалтерського обліку;
 - в) суб'єкти господарювання, що здійснюють консультування з питань оподаткування;

- г) адвокатські бюро, адвокатські об'єднання та адвокати, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально;
- д) нотаріуси;
- е) суб'єкти господарювання, що надають юридичні послуги;
- ж) особи, які надають послуги щодо створення, забезпечення діяльності або управління юридичними особами, трастами та іншими утвореннями без статусу юридичної особи;
- и) суб'єкти господарювання, що надають посередницькі послуги та/або консультаційні послуги під час здійснення операцій з нерухомим майном;
- к) суб'єкти господарювання, які здійснюють торгівлю за готівку дорогоцінними металами й дорогоцінним камінням та виробами з них;
- л) суб'єкти господарювання, які проводять лотереї та/або азартні ігри;
- м) суб'єкти господарювання, які здійснюють торговельну діяльність культурними цінностями та/або надають посередницькі послуги в такій діяльності;
- 8) постачальник послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів;
- 9) інші юридичні особи, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але надають окремі фінансові послуги.

Суб'єктами державного фінансового моніторингу є Національний банк України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, Міністерство юстиції України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Міністерство цифрової трансформації України та спеціально уповноважений орган.

Відповідно до ст. 8 Закону № 361 суб'єкт первинного фінансового моніторингу (крім спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу, які провадять свою діяльність одноособово, без утворення юридичної особи) з урахуванням вимог законодавства, результатів національної оцінки ризиків та оцінки ризиків, притаманних його діяльності, розробляє, впроваджує та оновлює правила фінансового моніторингу, програми проведення первинного фінансового моніторингу й інші внутрішні документи з питань фінансового моніторингу (далі – внутрішні документи з питань фінансового моніторингу) та призначає працівника, відповідального за його проведення (далі – відповідальний працівник).

Внутрішні документи з питань фінансового моніторингу повинні містити процедури, достатні для забезпечення ефективного управління ризиками, а також для запобігання використанню послуг і продуктів суб'єкта первинного фінансового моніторингу для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення.

Групи, учасниками яких є суб'єкти первинного фінансового моніторингу, розробляють і впроваджують єдині правила фінансового моніторингу, що, зокрема, включають процедуру використання інформації в межах групи з метою фінансового моніторингу. Такі правила поширюються на всіх суб'єктів первинного фінансового моніторингу, що входять до групи, їх філії та дочірні компанії, розташовані в інших країнах.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний:

1) стати на облік у спеціально уповноваженому органі як суб'єкт первинного фінансового моніторингу та повідомляти спеціально уповноважений орган у порядку, визначеному Національним банком України для суб'єктів первинного фінансового моніторингу, щодо яких Національний банк України, відповідно до статті 18 цього Закону, виконує функції державного регулювання і нагляду, а також Кабінетом Міністрів України для інших суб'єктів первинного фінансового моніторингу, про:

- призначення чи звільнення відповідального працівника;
- призначення особи, яка тимчасово виконуватиме обов'язки відповідального працівника у разі його відсутності;
- зміну відомостей про суб'єкта первинного фінансового моніторингу та/або відповідального працівника чи особу, яка тимчасово виконує його обов'язки;
- припинення та/або поновлення діяльності суб'єкта первинного фінансового моніторингу;

2) забезпечувати, відповідно до вимог, встановлених відповідним суб'єктом державного фінансового моніторингу, належну організацію та проведення первинного фінансового моніторингу, що у належний спосіб дасть змогу виявляти порогові та підозрілі фінансові операції (діяльність) незалежно від рівня ризику ділових відносин з клієнтом (проведення фінансових операцій без встановлення ділових відносин) та повідомляти про них спеціально уповноважений орган, а також

запобігати використанню послуг і продуктів суб'єкта первинного фінансового моніторингу для проведення клієнтами фінансових операцій з протиправною метою;

3) забезпечувати функціонування належної системи управління ризиками, застосування у своїй діяльності ризик-орієнтовного підходу та вжиття належних заходів з метою мінімізації ризиків;

4) здійснювати належну перевірку нових клієнтів, а також існуючих клієнтів;

5) забезпечувати моніторинг фінансових операцій клієнта (зокрема, таких, що здійснюються в інтересах клієнта) на предмет відповідності таких фінансових операцій наявній у суб'єкта первинного фінансового моніторингу інформації про клієнта, його діяльність та ризик, зокрема в разі необхідності інформацію про джерело коштів, пов'язаних з фінансовою(ими) операцією(ями);

6) забезпечувати виявлення, зокрема з використанням засобів автоматизації, фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, до початку, у процесі, у день виникнення підозри, після їх проведення або під час спроби їх проведення чи після відмови клієнта від їх проведення;

7) забезпечувати реєстрацію фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, зокрема з використанням засобів автоматизації;

8) повідомляти спеціально уповноважений орган про:

а) порогові фінансові операції, що відповідають ознакам, визначеним абзацами другим і третім частини першої статті 20 цього Закону, – впродовж п'яти робочих днів з дня їх проведення (спроби проведення);

б) порогові фінансові операції, що відповідають ознакам, визначеним абзацами четвертим і п'ятим частини першої статті 20 цього Закону, – не пізніше п'ятого робочого дня місяця, наступного за місяцем, в якому фінансові операції були здійснені;

в) підозрілі фінансові операції (діяльність) або спроби їх проведення незалежно від суми, на яку вони(а) проводяться, – негайно після виникнення підозри або достатніх підстав для підозри, а також надавати обґрунтовані висновки, копії документів та іншу інформацію, на основі яких сформовано підозру, й додаткову інформацію на запити спеціально уповноваженого органу;

г) розбіжності між відомостями про кінцевих бенефіціарних власників клієнта, які містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань, та інформацією про кінцевих бенефіціарних власників, отриманою суб'єктом первинного фінансового моніторингу в результаті здійснення належної перевірки клієнта, – не пізніше десятого робочого дня місяця, наступного за місяцем, в якому були виявлені розбіжності;

8¹⁾) повідомляти в порядку, встановленому Міністерством юстиції України, держателя Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про виявлення розбіжностей між отриманими ним у результаті здійснення належної перевірки та розміщеними в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань відомостями про кінцевих бенефіціарних власників і структуру власності клієнта (зокрема, про виявлення неповноти, неточностей чи помилок в інформації про кінцевого бенефіціарного власника або про структуру власності такого клієнта, що міститься в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань) – упродовж 10 робочих днів з дня виявлення розбіжностей.

Держатель Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань не пізніше десятого робочого дня місяця, наступного за місяцем, в якому йому передано інформацію про виявлені розбіжності, передає інформацію про такого суб'єкта первинного фінансового моніторингу та виявлені ним розбіжності (зокрема, копії матеріалів, переданих держателю Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань таким суб'єктом первинного фінансового моніторингу) до спеціально уповноваженого органу в порядку, затвердженому Міністерством юстиції України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізацію державної політики у сфері запобігання й протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

9) у разі надходження від спеціально уповноваженого органу повідомлення:

– з ненульовими кодами помилок за окремими фінансовими операціями або загалом щодо наданого суб'єктом первинного фінансового моніторингу повідомлення, зокрема повідомлення щодо відстеження

(моніторингу) фінансових операцій, подати впродовж трьох робочих днів з дня надходження такого повідомлення до спеціально уповноваженого органу в належний спосіб оформлене повідомлення;

– про помилку в опрацюванні додаткової інформації (інформації для виконання запиту уповноваженого органу іноземної держави) подати впродовж двох робочих днів з дня надходження такого повідомлення у належний спосіб оформлену додаткову інформацію;

10) сприяти в межах законодавства працівникам спеціально уповноваженого органу у проведенні аналізу фінансових операцій;

11) подавати на запит спеціально уповноваженого органу, що вчинений у межах його повноважень:

а) додаткову інформацію, що може бути пов'язана з фінансуванням тероризму чи фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення, з колабораційною діяльністю, пособництвом державі-агресору, найманством або державною зрадою, а також інформацію, що може бути пов'язана із зупиненням фінансових операцій, замороженням активів, пов'язаних із тероризмом та його фінансуванням, розповсюдженням зброї масового знищення та його фінансуванням, відповідно до цього Закону – впродовж одного робочого дня з дня надходження запиту;

б) іншу, не зазначену у підпункті «а» цього пункту, додаткову інформацію – впродовж п'яти робочих днів з дня надходження запиту або в інший строк, погоджений у встановленому порядку зі спеціально уповноваженим органом;

12) подавати на запит спеціально уповноваженого органу, що вчинений у межах його повноважень, додаткову інформацію, необхідну для виконання ним запиту, що надійшов від уповноваженого органу іноземної держави, зокрема інформацію з обмеженим доступом, упродовж п'яти робочих днів з дня надходження запиту або в інший строк, погоджений у встановленому порядку зі спеціально уповноваженим органом;

13) подавати на запит спеціально уповноваженого органу, що вчинений у межах його повноважень, інформацію щодо відстеження (моніторингу) фінансових операцій клієнта, операції якого стали об'єктом фінансового моніторингу, у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню

тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, за погодженням із відповідними суб'єктами державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконують функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб;

14) у разі неможливості дотримання строків, встановлених пунктами 11 і 12 цієї частини, з об'єктивних причин (урахування обсягу інформації, що запитується, форми її подання – електронної або паперової, копіювання або сканування, одержання даних з архівів тощо) погодити зі спеціально уповноваженим органом не пізніше двох робочих днів з дня надходження запиту строк подання запитуваної інформації в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

15) своєчасно та в повному обсязі подавати (оформлювати, за свідчувати) у порядку, встановленому відповідним суб'єктом державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконує функції державного регулювання і нагляду за суб'єктом первинного фінансового моніторингу, на запит цього суб'єкта державного фінансового моніторингу достовірну інформацію та/або документи (висновки, рішення тощо), копії документів або витяги з документів, що стосуються виконання суб'єктом первинного фінансового моніторингу вимог законодавства у сфері запобігання та протидії та необхідні суб'єкту державного фінансового моніторингу для здійснення ним нагляду у сфері запобігання та протидії, зокрема для перевірки фактів порушень вимог законодавства у сфері запобігання й протидії, здійснення контролю за виконанням суб'єктами первинного фінансового моніторингу рішень суб'єктів державного фінансового моніторингу про застосування заходів впливу, письмових вимог;

16) вживати заходів щодо запобігання розголошенню (зокрема, особам, стосовно фінансових операцій яких проводиться перевірка) інформації, що подається спеціально уповноваженому органу, та іншої інформації з питань фінансового моніторингу (зокрема про факт подання такої інформації або факт отримання запиту, рішення чи доручення від спеціально уповноваженого органу та їх виконання), крім випадків, визначених цим Законом;

17) документувати заходи, вжиті з метою виконання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії за допомогою створення (ведення) відповідних документів (зокрема, електронних), записів у такий спосіб, щоб сприяти працівникам суб'єкта первинного фінансового моніторингу, залученим до проведення первинного фінансового моніторингу, найбільш раціонально та ефективно виконувати свої обов'язки та бути здатним довести суб'єкту державного фінансового моніторингу, що рішення, прийняті з метою дотримання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії, зокрема щодо оцінки ризиків, здійснення належної перевірки, моніторингу та повідомлення про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, ґрунтуються на змістовних фактах та результатах комплексного і належного аналізу;

18) зберігати (у спосіб, щоб оперативно надавати на запит відповідних суб'єктів державного фінансового моніторингу, й обсягом, достатнім для відновлення інформації щодо конкретних фінансових операцій, зокрема за потреби надання як докази в кримінальному провадженні) документи (зокрема, електронні), їх копії, записи, дані, інформацію щодо заходів, вжитих з метою виконання вимог у сфері запобігання та протидії, зокрема щодо здійснення належної перевірки клієнтів (зокрема, ідентифікації та верифікації представників клієнтів, встановлення їх повноважень), а також осіб, яким суб'єктом первинного фінансового моніторингу було відмовлено у встановленні ділових відносин та/або проведенні фінансових операцій, а також усі документи, що стосуються ділових відносин (проведення фінансової операції) з клієнтом (охоплюючи ділову, зокрема внутрішню, кореспонденцію, листування, звіти, запити, результати будь-якого аналізу під час здійснення належної перевірки клієнта), не менше п'яти років після припинення ділових відносин з клієнтом або завершення разової фінансової операції без установлення ділових відносин з клієнтом. Нормативно-правовим актом суб'єкта державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконує функції державного регулювання і нагляду за суб'єктом первинного фінансового моніторингу, можуть встановлюватися більш тривалі строки та додаткові вимоги до порядку зберігання документів;

19) забезпечувати доступ відповідних суб'єктів державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконують функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, та на обґрунтовані запити правоохоронних

органів, вчинені в межах їх повноважень, до документів або інформації, що міститься в них, повним обсягом відповідно до вимог закону. Отримання правоохоронними органами від банків документів або інформації, що становлять банківську таємницю, здійснюється в порядку та в обсязі, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність»;

20) за дорученням спеціально уповноваженого органу, наданим з метою виконання запиту уповноваженого органу іноземної держави, зупиняти проведення або забезпечити моніторинг фінансової операції відповідної особи в установленому законодавством порядку;

21) за рішенням спеціально уповноваженого органу зупиняти проведення видаткових фінансових операцій або забезпечити моніторинг фінансової операції (фінансових операцій) відповідної особи в установленому законодавством порядку;

22) проводити в порядку, встановленому суб'єктом державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконує функції державного регулювання та нагляду за відповідним суб'єктом первинного фінансового моніторингу, внутрішні перевірки своєї діяльності на предмет дотримання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії або незалежний аудит своєї діяльності (крім банківської діяльності) у цій сфері;

23) вживати відповідно до законодавства заходів для забезпечення проходження відповідальним працівником навчання у сфері запобігання та протидії впродовж трьох місяців з дня його призначення, а також підвищення кваліфікації відповідального працівника за допомогою проходження навчання не менше одного разу на три роки на базі відповідного навчального закладу, що належить до сфери управління спеціально уповноваженого органу, та в інших навчальних закладах за погодженням зі спеціально уповноваженим органом;

24) вживати на постійній основі заходів з підготовки персоналу з метою належного виконання вимог цього Закону, зокрема проведенням освітньої та практичної роботи;

25) здійснювати управління ризиками, пов'язаними із запровадженням чи використанням нових та існуючих інформаційних продуктів, ділової практики або технологій, зокрема таких, що забезпечують проведення фінансових операцій без безпосереднього контакту з клієнтом;

26) виконувати вчинені на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені законодавством у сфері запобігання та протидії, вимоги відповідних суб'єктів державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконують функції державного регулювання та нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, щодо виконання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії;

27) встановлювати для працівників процедури щодо повідомлення керівника суб'єкта первинного фінансового моніторингу та/або відповідального працівника про порушення вимог законодавства у сфері запобігання та протидії, зокрема без зазначення авторства (анонімно), із забезпеченням відповідних засобів;

28) забезпечувати захист (не допускати звільнення чи примушення до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності чи піддання іншим негативним заходам впливу (переведення, атестація (переатестація), зміна умов праці, відмова в призначенні на вищу посаду, скорочення заробітної плати тощо) або піддання загрозі таких заходів впливу) працівників у зв'язку з повідомленням ними керівника та/або відповідального працівника суб'єкта первинного фінансового моніторингу чи суб'єкта державного фінансового моніторингу про порушення вимог законодавства у сфері запобігання та протидії;

29) не допускати до керівництва, членства у своїх органах управління (наглядових та виконавчих) або контролю осіб, які мають не погашену або не зняту в установленому законом порядку судимість за корисливі кримінальні правопорушення або тероризм, а також їх співучасників у таких кримінальних правопорушеннях;

30) не допускати формування свого статутного капіталу (для кредитних спілок – пайового, резервного та додаткового капіталу) за рахунок коштів, джерела походження яких неможливо підтвердити.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу з метою виконання покладених на нього цим Законом завдань має право звертатися із запитом до Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, органів виконавчої влади, правоохоронних органів, державних реєстраторів, які зобов'язані впродовж десяти робочих днів з дня отримання відповідного запиту надати запитувану інформацію та/або документи (їх копії, витяги з документів). Правоохоронні органи надають інформацію з урахуванням вимог, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України.

Суб'єкту первинного фінансового моніторингу, його керівникам, відповідальному працівнику, іншим працівникам, залученим до проведення первинного фінансового моніторингу, кінцевим бенефіціарним власникам забороняється використовувати свої повноваження та пов'язані з ними можливості або утримуватися від їх використання з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення або сприяння іншим особам у вчиненні таких дій.

4.2. Заходи перевірки суб'єктів щодо наявності ризиків здійснення дій з відмивання та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом

Заходи, здійснювані суб'єктами первинного фінансового моніторингу щодо перевірки ризиків здійснення дій з відмивання та легалізації доходів, визначені у статтях 11–13 Закону № 361 [183].

Суб'єктам первинного фінансового моніторингу, що є фінансовими установами, забороняється відкривати й вести анонімні (номерні) рахунки та встановлювати кореспондентські відносини з банками-оболонками, а також з банками та іншими фінансовими установами-нерезидентами, щодо яких відомо, що вони підтримують кореспондентські відносини з банками-оболонками.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний здійснювати кожен із заходів належної перевірки.

Обсяг дій під час здійснення кожного із заходів належної перевірки визначається суб'єктом первинного фінансового моніторингу з урахуванням ризик-профілю клієнта, зокрема рівня ризику, мети ділових відносин, суми здійснюваних операцій, регулярності або тривалості ділових відносин.

Належна перевірка здійснюється в разі:

– встановлення ділових відносин (крім ділових відносин, встановлених на підставі договорів страхування за видами страхування, що не передбачають здійснення страхової виплати в разі дожиття застрахованої особи до закінчення строку дії договору страхування та/або досягнення застрахованою особою певного віку, визначеного в такому договорі, за якими клієнтом є фізична особа та загальний страховий платіж

не перевищує 27 тисяч гривень або його сума еквівалентна зазначеній сумі, зокрема в іноземній валюті; а також, крім установалення ділових відносин, які виникають на підставі договорів про участь у лотереї, за умови, що розмір ставки гравця не перевищує 5 тисяч гривень);

- наявності підозри;
- здійснення платіжних операцій (зокрема, міжнародних) без відкриття рахунка;
- проведення фінансової операції з віртуальними активами на суму, що дорівнює чи перевищує 30 тисяч гривень;
- виникнення сумнівів у достовірності чи повноті раніше отриманих ідентифікаційних даних клієнта;
- проведення разової фінансової операції без установалення ділових відносин з клієнтами, якщо сума фінансової операції дорівнює або перевищує суму, визначену частиною першою статті 20 цього Закону.

Залежно від рівня ризику проведення фінансової операції належна перевірка клієнта здійснюється також у разі проведення ним кількох фінансових операцій, що можуть бути пов'язані між собою, на загальну суму, що дорівнює або перевищує суму, визначену частиною першою статті 20 цього Закону.

Ідентифікація та верифікація клієнта здійснюються до встановлення ділових відносин, вчинення правочинів (крім випадків, передбачених цим Законом), проведення фінансової операції, відкриття рахунка.

З метою неперешкоджання звичайній діловій практиці верифікація клієнта може здійснюватися за необхідності під час установалення ділових відносин. У цьому разі здійснення верифікації має бути завершене якнайшвидше після першого контакту з клієнтом, за умови здійснення ефективного управління ризиками легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення. Верифікація клієнта також може бути здійснена після відкриття рахунка, але до проведення за ним першої фінансової операції.

Верифікація здійснюється також в інших випадках, установалених Національним банком України для суб'єктів первинного фінансового моніторингу, за якими він відповідно до цього Закону здійснює державне регулювання і нагляд.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу має право витребувати, а державні органи, державні реєстратори зобов'язані впродовж десяти робочих днів з дня отримання запиту надати відповідно до

законодавства інформацію, стосовно здійснення належної перевірки. Зазначена інформація подається безоплатно. Порядок подання інформації визначається Кабінетом Міністрів України.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу має право витребувати, а клієнт, представник клієнта зобов'язані подати інформацію (офіційні документи), необхідну (необхідні) для здійснення належної перевірки, а також для виконання таким суб'єктом первинного фінансового моніторингу інших вимог законодавства у сфері запобігання та протидії.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу відповідно до законодавства зобов'язаний на підставі офіційних документів або інформації, отриманої з офіційних та/або надійних джерел (якщо інше не передбачено цим Законом), здійснювати верифікацію.

Офіційні документи мають бути чинними (дійсними) на момент їх подання та містити всі необхідні ідентифікаційні дані. Копії офіційних документів, крім нотаріально засвідчених, на підставі яких суб'єкт первинного фінансового моніторингу здійснив верифікацію, засвідчуються в порядку, встановленому суб'єктом державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконує функції державного регулювання та нагляду за відповідним суб'єктом первинного фінансового моніторингу.

Реквізити банку, в якому відкрито рахунок клієнту, номер поточного рахунка, місце проживання або місце перебування фізичної особи-резидента України (місце проживання або місце тимчасового перебування фізичної особи-нерезидента в Україні), відомості про виконавчий орган (органи управління), а також інша інформація, необхідна для з'ясування мети та характеру майбутніх ділових відносин, проведення на постійній основі моніторингу ділових відносин та фінансових операцій клієнта, встановлених суб'єктом первинного фінансового моніторингу на підставі офіційних документів та/або інформації, одержаної від клієнта (представника клієнта) та засвідченої ним, а також з інших офіційних та/або надійних джерел, якщо така інформація є відкритою, не потребують верифікації в разі відсутності в суб'єкта первинного фінансового моніторингу підозр щодо достовірності (чинності) таких документів та/або інформації.

Для визначення належності клієнта або кінцевого бенефіціарного власника клієнта до політично значущих осіб, членів їх сімей або пов'язаних з ними осіб суб'єкт первинного фінансового моніторингу

використовує декілька надійних джерел інформації та вживає заходів для перевірки отриманої інформації.

З метою встановлення кінцевого бенефіціарного власника суб'єкт первинного фінансового моніторингу:

- витребовує та отримує від клієнта – юридичної особи структуру власності такого клієнта;

- встановлює щодо трасту або іншого подібного правового утворення відомості про засновників, довірчих власників, захисників (у разі наявності), вигодоодержувачів (вигодонабувачів) або групу вигодоодержувачів (вигодонабувачів), а також про будь-яких інших фізичних осіб, які здійснюють вирішальний вплив на діяльність трасту чи іншого подібного правового утворення (зокрема, через ланцюг контролю / володіння). Щодо трастів та інших подібних правових утворень, вигодоодержувачі (вигодонабувачі) яких характеризуються певними ознаками або класом, встановлюється інформація про таких вигодоодержувачів (вигодонабувачів), яка б надала можливість встановити їх особу в момент виплати чи реалізації ними належних їм прав;

- має право використовувати дані, що містяться в офіційних документах, офіційних та/або інших джерелах;

- має вжити належних заходів для перевірки достовірності інформації щодо кінцевого бенефіціарного власника та пересвідчитися, що він знає, хто є кінцевим бенефіціарним власником (у разі його наявності), здійснюючи обґрунтовані заходи для розуміння права власності (контролю) та структури власності.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу під час установлення кінцевого бенефіціарного власника клієнта не повинен покладатися виключно на Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Вимоги щодо встановлення кінцевого бенефіціарного власника суб'єкт первинного фінансового моніторингу виконує з використанням ризик-орієнтованого підходу.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу під час ідентифікації та верифікації резидентів установлюють:

- 1) для фізичної особи – прізвище, ім'я та (у разі наявності) по батькові, дату народження, номер та серію (у разі наявності) паспорта громадянина України (або іншого документа, що посвідчує особу та, відповідно до законодавства України, може бути використаний на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його

видав, відомості про місце проживання або місце перебування, реєстраційний номер облікової картки платника податків, номер і серію (у разі наявності) паспорта громадянина України, в якому проставлено відмітку про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, чи номер паспорта із записом про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків в електронному безконтактному носії, унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (у разі наявності). Якщо за звичаями національної меншини, до якої належить особа, прізвище чи по батькові не є складовими імені, зазначаються лише складові імені;

2) для фізичної особи-підприємця – прізвище, ім'я та (у разі наявності) по батькові, дату народження, номер та серію (у разі наявності) паспорта громадянина України (або іншого документа, що посвідчує особу та відповідно до законодавства України може бути використаний на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його видав, відомості про місце проживання або місце перебування, реєстраційний номер облікової картки платника податків, номер та серію (у разі наявності) паспорта громадянина України, в якому проставлено відмітку про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, чи номер паспорта із записом про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків в електронному безконтактному носії; дату та номер запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань про проведення державної реєстрації; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, і номер поточного рахунка (у разі наявності), унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (у разі наявності). Якщо за звичаями національної меншини, до якої належить особа, прізвище або по батькові не є складовими імені, зазначаються лише складові імені;

3) для юридичної особи – повне найменування, місце перебування; дату та номер запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про проведення державної реєстрації, відомості про виконавчий орган (орган управління); ідентифікаційні дані осіб, які мають право розпоряджатися рахунками та/або майном; ідентифікаційний код згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, і номер поточного рахунка.

Банки як суб'єкти первинного фінансового моніторингу можуть не встановлювати щодо резидентів (фізичних осіб-підприємців, юридичних осіб) реквізити іншого банку, в якому відкрито рахунок, і номер поточного рахунка.

Під час ідентифікації та верифікації нерезидентів, а також трастів та інших подібних правових утворень суб'єкти первинного фінансового моніторингу встановлюють:

1) для фізичної особи – прізвище, ім'я та по батькові (у разі наявності), дату народження, номер та серію (у разі наявності) паспорта (або іншого документа, що посвідчує особу та відповідно до законодавства України може бути використаний на території України для укладення правочинів), дату видачі та орган, що його видав, громадянство, відомості про місце проживання або місце тимчасового перебування в Україні, унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (у разі наявності). Якщо за звичаями національної меншини, до якої належить особа, прізвище або по батькові не є складовими імені, зазначаються лише складові імені;

2) для електронного резидента (е-резидента) – прізвище, ім'я та по батькові (у разі наявності), дату народження, номер та серію (у разі наявності) паспорта (або іншого документа, що посвідчує особу), дату видачі та орган, що його видав, громадянство (підданство), відомості про місце проживання або місце тимчасового перебування, реєстраційний номер облікової картки платника податків, дату та номер запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про проведення державної реєстрації. Якщо за звичаями національної меншини, до якої належить особа, прізвище або по батькові не є складовими імені, зазначаються лише складові імені;

3) для юридичної особи – повне найменування, місце перебування; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, номер банківського рахунка; відомості про виконавчий орган (органи управління); ідентифікаційні дані осіб, які мають право розпоряджатися рахунками та/або майном. Під час верифікації суб'єкту первинного фінансового моніторингу надається також копія легалізованого витягу з торгового, банківського чи судового реєстру або нотаріально засвідчене реєстраційне посвідчення уповноваженого органу іноземної держави про реєстрацію відповідної юридичної особи;

4) для трастів та інших подібних правових утворень, що не є юридичними особами, – повне найменування, мету та цілі діяльності, об'єкти управління, що належать нерезиденту, стосовно якого здійснюється ідентифікація та верифікація, країну заснування, місце перебування; реквізити банку, в якому відкрито рахунок, номер банківського рахунка; ідентифікаційний номер (у разі наявності), що нерезидент використовує під час подання податкових декларацій та інших податкових документів до податкових органів у країні, резидентом якої він є. Під час верифікації суб'єкту первинного фінансового моніторингу надається також засвідчена копія документа або його витяг про утворення (заснування) трасту або іншого подібного правового утворення.

У сфері страхування життя страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери з метою ідентифікації вигодоодержувача (вигодонабувача) за договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) страхування життя додатково до заходів належної перевірки клієнта, визначених частинами восьмою та дев'ятою цієї статті, встановлюють:

1) для вигодоодержувачів (вигодонабувачів), конкретно визначених у договорі (страховому полісі, свідоцтві, сертифікаті), – прізвище, ім'я та (за наявності) по батькові фізичної особи або найменування юридичної особи, трасту або іншого подібного правового утворення;

2) для вигодоодержувачів (вигодонабувачів), визначених через їх характеристики або категорію (наприклад, чоловік, дружина або діти на момент настання страхового випадку) чи в інший спосіб (наприклад, за заповітом), – інформацію, достатню для впевненості страховика (перестраховика), страхового (перестрахового) брокера у разі можливості ідентифікувати вигодоодержувача (вигодонабувача) під час здійснення страхової виплати.

Страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери здійснюють верифікацію вигодоодержувачів (вигодонабувачів) за договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) страхування життя під час здійснення страхової виплати. У разі передачі прав за договорами страхування життя третім особам ідентифікація нових вигодоодержувачів (вигодонабувачів) здійснюється під час передачі таких прав.

Суб'єкти господарювання, які проводять лотереї та/або азартні ігри, зобов'язані здійснювати належну перевірку з урахуванням таких особливостей:

1) належна перевірка осіб, які набули право на отримання виграшу (призу) в лотерею чи азартну гру, здійснюється до або під час здійснення фінансової операції з виплати (видачі) виграшу (призу), фінансової операції з обміну ігрових замінників гривні на гроші та за умови, що така фінансова операція підлягає фінансовому моніторингу відповідно до статті 20 або 21 цього Закону;

2) належна перевірка осіб, які виявили намір повернути здійсненими ставки в лотерею чи азартну гру, здійснюється до або під час здійснення фінансової операції з повернення ставки та за умови, що така фінансова операція підлягає фінансовому моніторингу відповідно до статті 20 або 21 цього Закону;

3) належна перевірка осіб, які виявили намір здійснити ставку у лотерею чи азартну гру або обміняти гроші на ігрові замінники гривні, здійснюється до або під час здійснення відповідної фінансової операції та за умов, що належна перевірка є обов'язковою відповідно до цього Закону, а така фінансова операція підлягає фінансовому моніторингу відповідно до статті 20 або 21 цього Закону.

Суб'єкт господарювання, який проводить лотереї, під час здійснення належної перевірки учасника лотереї додатково до заходів належної перевірки, визначених частинами восьмою та дев'ятою цієї статті, встановлює назву лотереї, номер лотерейного білета (назву та номер іншого документа, що засвідчує здійснення ставки в лотерею чи суму його виграшу), а також (для тиражних лотерей) дату проведення розіграшу тиражу лотереї та номер тиражу лотереї.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу щодо іноземної фінансової установи, з якою встановлюються кореспондентські відносини, зобов'язаний додатково до належної перевірки клієнта здійснювати в порядку, визначеному відповідним суб'єктом державного фінансового моніторингу, що відповідно до цього Закону виконує функції державного регулювання та нагляду за суб'єктом первинного фінансового моніторингу, такі заходи:

1) збирати з офіційних та/або надійних джерел інформацію в обсязі, достатньому для розуміння суб'єктом первинного фінансового моніторингу характеру діяльності такої фінансової установи та встановлення її репутації і якості нагляду за нею, зокрема, чи була іноземна фінансова установа об'єктом розслідування з питань відмивання доходів

або фінансування тероризму, або об'єктом застосування заходів впливу з боку органу, що здійснює державне регулювання та нагляд за її діяльністю у сфері запобігання та протидії, та чи не є фінансова установа банком-оболонкою;

2) оцінювати заходи іноземної фінансової установи у сфері запобігання та протидії;

3) встановлювати кореспондентські відносини з іноземними фінансовими установами з дозволу керівника суб'єкта первинного фінансового моніторингу;

4) документувати обов'язки іноземної фінансової установи у сфері запобігання та протидії;

5) щодо іноземної фінансової установи, рахунки якої використовуються безпосередньо третіми сторонами для здійснення операцій від свого імені, з'ясувати, що іноземна фінансова установа здійснює заходи з належної перевірки клієнтів, які мають прямий доступ до рахунків іноземної фінансової установи, та що іноземна фінансова установа може надати на запит суб'єкта первинного фінансового моніторингу відповідну інформацію, отриману за результатами здійснення належної перевірки клієнтів.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний додатково під час належної перевірки здійснювати стосовно клієнтів, які (кінцеві бенефіціарні власники яких) є політично значущими особами, членами їх сімей та особами, пов'язаними з політично значущими особами, такі заходи:

1) мати належну систему управління ризиками з метою виявлення факту належності клієнта або кінцевого бенефіціарного власника клієнта до зазначеної категорії;

2) одержувати дозвіл керівника суб'єкта первинного фінансового моніторингу для встановлення (продовження) ділових відносин, проведення (без установлення ділових відносин) фінансових операцій на суму, що дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою статті 20 цього Закону (незалежно від того, проводиться така фінансова операція одноразово чи як кілька фінансових операцій, що можуть бути пов'язані між собою);

3) вживати достатніх заходів з метою встановлення джерела статків (багатства) та джерела коштів, з якими пов'язані ділові відносини чи операції з такими особами;

4) здійснювати на постійній основі поглиблений моніторинг ділових відносин.

Обсяг дій суб'єкта первинного фінансового моніторингу щодо заходів, визначених пунктами 2–4 цієї частини, має бути пропорційним ризику ділових відносин (фінансової операції без установалення ділових відносин) з клієнтом.

У разі якщо політично значуща особа перестала виконувати визначні публічні функції, суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний продовжувати не менше ніж упродовж дванадцяти місяців враховувати її триваючі ризики та вживати заходів, визначених пунктами 2–4 цієї частини, доки не переконається в тому, що такі ризики відсутні.

Водночас суб'єкт первинного фінансового моніторингу повинен враховувати ризики, що залишаються властивими політично значущій особі, зокрема:

- рівень впливу, що особа може ще мати;
- обсяг повноважень, якими вона була наділена;
- зв'язок між минулими та чинними повноваженнями тощо.

Страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери, крім заходів, передбачених цією частиною, здійснюють також заходи для встановлення факту про те, чи є політично значуща особа вигодоодержувачем (вигодонабувачем) та/або кінцевим бенефіціарним власником вигодоодержувача (вигодонабувача) за договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) страхування життя. У разі встановлення факту про те, що така особа є вигодоодержувачем (вигодонабувачем) та/або кінцевим бенефіціарним власником вигодоодержувача (вигодонабувача), до здійснення страхової виплати за таким договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) про це інформується керівник суб'єкта первинного фінансового моніторингу та проводиться на постійній основі моніторинг ділових відносин з держателем такого договору (страхового полісу, свідоцтва, сертифіката) з урахуванням рекомендацій відповідного суб'єкта державного фінансового моніторингу, за результатами якого приймається рішення щодо інформування спеціально уповноваженого органу.

Повторна ідентифікація та верифікація клієнта (його представника) не є обов'язковими, якщо ця особа раніше була ідентифікована та верифікована згідно з вимогами закону, за умови відсутності в суб'єкта первинного фінансового моніторингу підозр та/або підстав вважати, що наявні документи, дані та/або інформація про клієнта (представника клієнта) є нечинними (недійсними) та/або неактуальними.

Ідентифікація та верифікація клієнта не здійснюються в разі вчинення правочинів між банками, зареєстрованими в Україні.

Нормативно-правовими актами суб'єктів державного фінансового моніторингу, що, відповідно до цього Закону, виконують функції державного регулювання і нагляду за відповідними суб'єктами первинного фінансового моніторингу, може визначатися скорочений перелік ідентифікаційних даних, що з'ясовуються суб'єктами первинного фінансового моніторингу, у разі:

- встановлення ділових відносин або проведення фінансової операції, якщо клієнтом є орган державної влади, фонд соціального страхування, підприємство, що повністю перебуває в державній власності, міжнародна установа чи організація (їх представництво), в яких бере участь Україна відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також міжнародних договорів України, що не підлягають ратифікації;

- проведення фінансової операції на фондовій біржі;

- проведення страхового відшкодування або страхової виплати за договором міжнародного обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності;

- встановлення ділових відносин або проведення фінансової операції, якщо клієнтом є установа, орган, офіс або агентство Європейського Союзу;

- встановлення ділових відносин або проведення фінансової операції, якщо клієнтом є дипломатичне представництво іноземної держави, акредитоване в Україні в установленому порядку;

- встановлення ділових відносин з клієнтом, який є емітентом, що відповідно до законодавства або у зв'язку зі здійсненням публічної пропозиції акцій чи у зв'язку з допуском його акцій до торгів зобов'язаний публічно розкривати відомості про кінцевих бенефіціарних власників або є дочірнім підприємством чи представництвом такого емітента.

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний встановити ідентифікаційні дані, передбачені частинами восьмою-дев'ятою цієї статті, у разі наявності в нього підозр щодо клієнтів, передбачених цією частиною.

Положення, передбачені цією частиною, не можуть бути застосовані в разі наявності у суб'єкта первинного фінансового моніторингу підозр.

Суб'єкти державного фінансового моніторингу, які, відповідно до цього Закону, виконують функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, встановлюють особливості та надійні джерела для здійснення належної перевірки клієнтів для відповідних суб'єктів первинного фінансового моніторингу, а також особливості встановлення вигодоодержувачів (вигодонабувачів) за фінансовими операціями.

Нормативно-правовими актами суб'єктів державного фінансового моніторингу, що, відповідно до цього Закону, виконують функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, визначаються:

- порядок здійснення агентом ідентифікації та верифікації клієнтів;
- порядок використання інформації щодо ідентифікації, верифікації клієнтів, встановлення їх кінцевих бенефіціарних власників та вжиття заходів з верифікації їх особи, а також інформації щодо мети та характеру майбутніх ділових відносин, отриманої від третьої особи, яка є суб'єктом первинного фінансового моніторингу відповідно до вимог цього Закону або вживає подібні за змістом заходи, підлягає відповідному нагляду відповідно до законодавства країни реєстрації такого суб'єкта та діє від свого імені.

Використання агента для здійснення ідентифікації та верифікації клієнтів можливе тільки за умови укладення письмового договору між суб'єктом первинного фінансового моніторингу та агентом.

Суб'єктам первинного фінансового моніторингу забороняється використовувати інформацію, отриману відповідно до абзацу третього цієї частини від третьої особи, що утворена і діє відповідно до законодавства держави, що здійснює збройну агресію проти України, та/або держави (юрисдикції), що не виконує або неналежним чином виконує рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, задіяних у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним способом, або фінансуванням тероризму чи фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення, крім випадків, якщо використання інформації здійснюється в межах групи з дотриманням єдиних правил фінансового моніторингу.

У разі здійснення агентом ідентифікації та верифікації клієнтів, а також у разі використання суб'єктом первинного фінансового моніторингу інформації, отриманої від третьої особи відповідно до абзацу третього цієї частини, відповідальність за здійснення належної перевірки клієнта несе такий суб'єкт первинного фінансового моніторингу.

У разі якщо клієнт (особа) діє як представник іншої особи чи від імені або в інтересах іншої особи, суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний згідно з вимогами цієї статті та положеннями інших законів, що регулюють процедуру ідентифікації, ідентифікувати також особу, від імені або в інтересах якої проводиться фінансова операція, та встановити її кінцевого бенефіціарного власника або встановити вигодоодержувача (вигодонабувача) за фінансовою операцією, крім здійснення фінансових операцій на підставі кореспондентських відносин, передбачених абзацами другим–четвертим пункту 32 частини першої статті 1 цього Закону.

У разі якщо особа діє як представник клієнта, суб'єкт первинного фінансового моніторингу повинен перевірити на підставі офіційних документів наявність у цієї особи відповідних повноважень, а також здійснити ідентифікацію та верифікацію такої особи.

У випадках, передбачених абзацом четвертим частини третьої цієї статті, належна перевірка здійснюється суб'єктом первинного фінансового моніторингу в порядку, визначеному статтею 14 цього Закону, якщо сума платіжної операції є меншою за суму, передбачену частиною першою статті 20 цього Закону.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу, які є депозитарними установами, що здійснюють депозитарну діяльність, зобов'язані надавати компаніям з управління активами відомості, отримані під час ідентифікації та верифікації клієнтів-інвесторів інститутів спільного інвестування, активами яких управляє компанія з управління активами, у порядку, встановленому підпунктом 39³.11.3 пункту 39³.11 статті 39³ Податкового кодексу України. Для перевірки отриманих відомостей компанії з управління активами мають право запитувати, отримувати і використовувати документи, що підтверджують відомості, надані депозитарними установами, а депозитарні установи зобов'язані надавати копії підтверджувальних документів упродовж 10 календарних днів з дня отримання запиту.

Статтею 12 Закону № 361 визначено посилені заходи належної перевірки клієнта, а саме:

1. Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний здійснювати посилені заходи належної перевірки щодо клієнтів, ризик ділових відносин з якими (ризик фінансової операції без установлення ділових відносин) є високим.

2. Суб'єкти державного фінансового моніторингу, які, відповідно до цього Закону, виконують функції державного регулювання і нагляду за відповідними суб'єктами первинного фінансового моніторингу, можуть визначати обставини, за яких здійснюються посилені заходи належної перевірки, та дії, що повинні вживатися суб'єктами первинного фінансового моніторингу за таких обставин.

3. Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний, наскільки це можливо, проводити аналіз та вивчення підстав і цілей усіх фінансових операцій, що відповідають хоча б одній із таких ознак:

- є складними фінансовими операціями;
- є незвично великими фінансовими операціями;
- проведені у незвичний спосіб;
- не мають очевидної економічної чи законної мети.

4. Суб'єкт первинного фінансового моніторингу повинен підвищити ступінь і характер моніторингу ділових відносин з метою визначення, чи є такі фінансові операції або дії клієнта підозрілими.

Страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери під час визначення потреби у здійсненні посилених заходів належної перевірки клієнтів повинні враховувати вигодоодержувача (вигодонабувача) за договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) страхування життя як один із критеріїв ризику. Якщо вигодоодержувач (вигодонабувач) за договором (страховим полісом, свідоцтвом, сертифікатом) страхування життя, який є юридичною особою, трастом або іншим подібним правовим утворенням, становить високий ризик, посилені заходи належної перевірки клієнта на час виплати повинні містити ідентифікацію та верифікацію кінцевого бенефіціарного власника такого вигодоодержувача (вигодонабувача) (у разі його наявності).

Статтею 13 Закону № 361 визначено спрощені заходи належної перевірки, суть яких полягає у такому:

1. Суб'єкт первинного фінансового моніторингу має право здійснювати спрощені заходи належної перевірки щодо клієнтів, ризик ділових відносин з якими (ризик фінансової операції без встановлення ділових відносин яких) є низьким.

2. Під час прийняття рішення про здійснення спрощених заходів належної перевірки суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний пересвідчитися, що ризик ділових відносин з клієнтом (ризик фінансової операції без установлення ділових відносин) є низьким.

3. У разі здійснення спрощених заходів належної перевірки суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний проводити моніторинг ділових відносин та фінансових операцій клієнта, що здійснюються у процесі таких відносин, достатній для того, щоб мати можливість виявляти фінансові операції, які не відповідають фінансовому стану та/або змісту діяльності клієнта.

4. Критерії ризику, які мають враховуватися, та дії, що повинні проводитися у ситуаціях, коли здійснюються спрощені заходи належної перевірки, визначають суб'єкти державного фінансового моніторингу, які, відповідно до цього Закону, виконують функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу.

4.3. Напрями вдосконалення системи фінансового моніторингу в Україні

Відмивання злочинних доходів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення на сьогодні є одними з найбільших загроз як в Україні, так і в інших державах. Легалізовані злочинні кошти є для злочинних організацій та осіб, які вчиняють злочини, ресурсами для скоєння нових злочинів та ухилення від відповідальності за їх вчинення.

Система запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення у рамках документів Організації Об'єднаних Націй, міжнародних конвенцій, ратифікованих Україною, стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та стандартів, рівнозначних тим, які були прийняті ЄС, визнана обов'язковим елементом економічної безпеки сучасної держави. Законом України «Про запобігання та протицію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон № 361) удосконалено правовий механізм запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Закон № 361 спрямований на забезпечення національної безпеки.

Мінімізація загроз відмивання коштів і фінансування тероризму потребує цілеспрямованих та скоординованих зусиль усіх учасників системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

На національному рівні Закон виділяє суб'єктів фінансового моніторингу первинного та державного рівнів, якими є десятки тисяч працівників приватного й державного секторів.

Актуальні ризики і загрози у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення

До актуальних ризиків і загроз у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення в Україні належать:

- функціонування конвертаційних центрів і фіктивних компаній, що діють як легальні підприємницькі структури, які на сьогодні залишаються найбільш поширеними інструментами для відмивання «брудних» грошей;
- використання нових інформаційних технологій, віртуальних активів з посиленою анонімністю та неприбуткових організацій для відмивання коштів і фінансування тероризму;
- довготривала процедура вдосконалення законодавства у зазначеній сфері та адаптації його до міжнародних стандартів;
- непрозора структура власності юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, відсутність достовірної інформації про структуру власності та інформації про кінцевих бенефіціарних власників компаній у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань;
- недостатня оперативність і неефективність надання суб'єктами державного фінансового моніторингу методологічної та методичної допомоги суб'єктам первинного фінансового моніторингу, зокрема рекомендацій і роз'яснень;
- обмеженість кваліфікованих людських ресурсів у суб'єктів державного фінансового моніторингу;
- недостатній рівень фахової кваліфікації суб'єктів системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних

злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, зокрема правоохоронних та судових органів, відповідальних працівників з питань фінансового моніторингу суб'єктів первинного фінансового моніторингу;

- розголошення інформації, яка становить таємницю фінансового моніторингу, третім особам;
- неефективний розгляд правоохоронними органами узагальнених матеріалів Держфінмоніторингу в зазначеній сфері;
- неефективне розслідування правоохоронними органами фактів відмивання злочинних доходів;
- низький рівень правосвідомості громадян з відповідних питань;
- інтеграція в легальну економіку злочинців залученням їх співучасників (спільників) до володіння, контролю чи керування суб'єктами первинного фінансового моніторингу.

До основних чинників, що можуть сприяти поширенню відмивання злочинних доходів та фінансуванню тероризму, належать:

- стрімкий розвиток нових інформаційних фінансових технологій та поява віртуальних активів (криптоактивів);
- фінансова глобалізація, підвищення швидкості фінансових операцій та істотне збільшення кількості фінансових посередників;
- зростання рівня криміногенної ситуації в Україні, офшоризації економічних відносин і «тонізації» національної економіки;
- відсутність правового регулювання секторів віртуальних активів та посередницьких послуг з купівлі-продажу нерухомого майна в Україні;
- недостатній рівень обізнаності учасників системи фінансового моніторингу про ризики в зазначеній сфері.

У процесі реалізації Основних напрямів існують такі ризики:

- недостатність фінансових ресурсів для вжиття системних заходів, передбачених цими Основними напрямами;
- низька ефективність державного управління у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;
- недостатнє нормативно-правове забезпечення в зазначеній сфері.

Наслідками неефективної системи мінімізації актуальних ризиків і загроз у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення є:

- погіршення криміногенної ситуації в країні, поширення злочинності, тіньової економіки, корупції;
- зниження рівня доходів державного бюджету;
- виведення капіталу в країни з низьким рівнем оподаткування та в держави, віднесені до переліку офшорних зон;
- санкційні ризики країни;
- зниження рівня інвестиційної привабливості України;
- зменшення рівня доходів населення;
- активізація терористичної діяльності;
- поширення недобросовісної конкуренції тощо.

Крім того, відмивання доходів, одержаних злочинним способом, негативно впливає на показники економічного зростання, розмір і структуру валового внутрішнього продукту, структуру споживчого попиту, конкуренцію, доходи населення, рівень безробіття, легальні фінансові потоки, інші макроекономічні показники, репутацію держави, органів державної влади, правоохоронної системи, фінансових установ тощо.

Метою реалізації Основних напрямів є інституційне, законодавче, організаційне та практичне вдосконалення системи запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення відповідно до міжнародних стандартів та запровадження системи довгострокового планування у відповідній сфері.

Ключовими завданнями реалізації Основних напрямів є:

- визначення пріоритетних напрямів державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;
- погодження законодавства у зазначеній сфері зі стандартами FATF та стандартами, рівнозначними тим, які були прийняті ЄС;
- запровадження нових механізмів перевірки базової інформації про структуру власності компаній і кінцевих бенефіціарних власників під час проведення державної реєстрації;

- підвищення рівня наявності, якості та доступності до повної, точної та актуальної інформації, стосовно особи кінцевих бенефіціарних власників і природи та обсягу бенефіціарного володіння (вигоди, інтересу, впливу);
- мінімізація ризиків та загроз у зазначеній сфері;
- своєчасне виявлення, арешт і конфіскація доходів, одержаних злочинним способом;
- посилення заходів щодо запобігання вчиненню терористичних актів, терористичній діяльності та розповсюдженню зброї масового знищення за допомогою своєчасного виявлення та блокування джерел їх фінансування;
- виконання Рекомендацій моніторингової місії Комітету експертів Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL) за результатами п'ятого раунду взаємної оцінки України;
- запровадження комплексної адміністративної звітності в зазначеній сфері;
- підвищення ефективності діяльності правоохоронної та судової системи в зазначеній сфері;
- удосконалення форм і методів державного регулювання та нагляду з питань фінансового моніторингу та санкційної політики у такій сфері;
- впровадження та використання нових інформаційних технологій у зазначеній сфері;
- розвиток партнерських стосунків між суб'єктами фінансового моніторингу державного та приватного секторів, підвищення ефективності міжвідомчої координації та обміну інформацією;
- поглиблення співпраці з іноземними партнерами та міжнародними організаціями з відповідних питань;
- урахування особливостей запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2.

Ключовими напрямками державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним

способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення є:

1) забезпечення ефективного функціонування та розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, зокрема:

- погодження зазначеної системи, зокрема національного законодавства у відповідній сфері, з документами Організації Об'єднаних Націй, міжнародних конвенцій, ратифікованих Україною, стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та стандартів, рівнозначних тим, які були прийняті ЄС, рекомендацій Комітету експертів Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL) за результатами оцінки цієї системи;

- впровадження та використання нових інформаційних технологій у зазначеній сфері, зокрема ефективне функціонування та розвиток єдиної інформаційної системи в цій сфері;

- своєчасне вилучення та арешт майна в інтересах досудового розслідування з відмивання коштів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення;

- проведення національної оцінки ризиків з урахуванням міжнародного досвіду та показників комплексної адміністративної звітності в зазначеній сфері;

- посилення прозорості інформації про кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб;

- правове врегулювання діяльності секторів віртуальних активів та посередницьких послуг з купівлі-продажу нерухомого майна;

- удосконалення механізму забезпечення ефективного ризик-орієнтованого нагляду суб'єктами державного фінансового моніторингу за суб'єктами первинного фінансового моніторингу та регулювання їх діяльності;

- забезпечення оперативного формування переліку осіб, які пов'язані з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції, та своєчасне доведення відповідної інформації до відома уповноважених осіб суб'єктів фінансового моніторингу;

- узагальнення інформації про поширені схеми відмивання коштів та фінансування тероризму з урахуванням досвіду суб'єктів системи запобігання й протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення і компетентних органів іноземних держав, підготовка типологічних досліджень у відповідній сфері та доведення їх до відома уповноважених осіб;

- удосконалення системи подання Держфінмоніторингу інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу;

2) забезпечення ефективного функціонування та сталого розвитку системи виявлення і досудового розслідування кримінальних правопорушень, судового провадження в зазначеній сфері з метою забезпечення реалізації принципу невідворотності покарання за такі дії, зокрема:

- моніторинг фінансових операцій з метою виявлення фактів відмивання коштів, фінансування тероризму, посягань на територіальну цілісність і недоторканність України, насильницьку зміну чи повалення її конституційного ладу або на захоплення державної влади;

- своєчасне інформування Держфінмоніторингу та правоохоронних органів про підозрілі фінансові операції, про розбіжності щодо кінцевих бенефіціарних власників і вжиття необхідних заходів на підставі ризик-орієнтованого підходу;

- виявлення та припинення діяльності організованих злочинних груп і злочинних організацій, що здійснюють операції з легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, та фінансування тероризму;

- виявлення фактів приховування доходів чи маскуванню їх незаконного походження, визначення джерел їх походження, місце перебування та встановлення способів їх переміщення, напрямів використання (зокрема, для провадження підприємницької, інвестиційної, іншої господарської та благодійної діяльності, здійснення розрахункових і кредитних операцій), а також пошук, арешт і конфіскація таких доходів;

- ефективне використання компетентними органами, задіяними у системі запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, отриманої інформації про підозрілі фінансові операції, спрямоване на притягнення винних осіб до відповідальності та конфіскацію злочинних активів;

- вжиття комплексних заходів, спрямованих на позбавлення фінансування терористичних організацій, окремих терористів, а також позбавлення організацій, які беруть участь у фінансуванні тероризму, доступу до фінансових ресурсів, можливостей переміщувати та використовувати кошти, зокрема в неприбутковому секторі;

- запобігання використанню суб'єктів господарювання, зокрема підприємств, діяльність яких має ознаки фіктивності, правових утворень, некомерційних та благодійних організацій у схемах відмивання коштів та фінансування тероризму;

- реалізація принципу невідворотності покарання та застосування в судовому порядку ефективних і пропорційних санкцій, конфіскації доходів, одержаних злочинним способом;

- виявлення представників незаконних збройних формувань, які діють на території іноземних держав, та припинення їх фінансової діяльності в Україні, спрямованої на протиправне одержання доходів та їх легалізацію;

- виявлення операцій, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним способом, під час здійснення контролю за трансфертним ціноутворенням;

3) виявлення, припинення та розслідування фактів:

- переміщення товарів, готівкових і безготівкових коштів, обігових грошово-кредитних документів, інших валютних цінностей, культурних цінностей, дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та виробів з них, що можуть бути пов'язані з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму;

- кримінальних правопорушень, пов'язаних із комп'ютерними системами і даними (кіберзлочинів), та запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних внаслідок вчинення таких злочинів;

- торгівлі людьми, незаконної торгівлі зброєю, наркотичними засобами, підакцизними товарами, дисками для лазерних систем зчитування, незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей, використання інсайдерської інформації, маніпулювання на фондовому ринку, кримінальних правопорушень проти довкілля;

- корупційних правопорушень, зокрема тих, що можуть бути пов'язані з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, а також запобігання вчиненню нових правопорушень та легалізації (відмиванню) доходів, одержаних внаслідок їх вчинення;

- протиправної діяльності «конвертаційних центрів» і підприємств з ознаками фіктивності, задіяних у відмиванні коштів та фінансуванні тероризму;

- надання представниками міжнародних терористичних організацій фінансової підтримки їх прихильникам на території України, зокрема за рахунок легалізованих доходів, одержаних злочинним способом;

- контрабандних операцій, організації каналів нелегальної міграції, переміщення через митний кордон і транзиту територією України наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів з метою недопущення одержання злочинним способом доходів;

- незаконного перерахування коштів за кордон через офшорні зони, а також проведення перевірок наявності реєстрації та діяльності іноземних контрагентів за допомогою обміну інформацією з компетентними органами іноземних держав, використання міжнародних баз даних;

4) тісне національне та міжнародне співробітництво у зазначеній сфері, яке передбачає координацію дій учасників відповідної системи в Україні, іноземних і міжнародних організацій, оперативний обмін інформацією, яка може бути використана правоохоронними та судовими органами для ефективного розслідування, арешту та конфіскації злочинних активів, і охоплює:

- участь України в міжнародних заходах запобігання та протидії під егідою Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), ЄС, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Світового банку, Міжнародного валютного фонду, в рамках заходів міжнародних організацій універсального характеру, зокрема Організації Об'єднаних Націй та її відповідних департаментів, підрозділів, комітетів, а також у робочих комітетах Егмонтської групи підрозділів фінансової розвідки, підрозділів правоохоронних органів та фінансової розвідки інших держав тощо;

- підготовку та укладення в установленому законом порядку міжнародних договорів, меморандумів про співробітництво з питань запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

- обмін інформацією з компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями з метою визначення методів, схем і механізмів відмивання коштів і фінансування тероризму та документування відповідних правопорушень;

– співробітництво Держфінмоніторингу в зазначеній сфері з підрозділами фінансової розвідки іноземних держав Егмонтської групи, зокрема обмін інформацією про підозрілі фінансові операції на основі взаємності;

5) забезпечення освітньої, просвітницької діяльності та наукового супроводження системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення з метою усвідомлення суб'єктами такої системи відповідних ризиків у цій сфері, дотримання ними вимог законодавства та вжиття ефективних заходів щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним способом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, а саме:

– проведення ефективних навчальних заходів, навчально-практичних семінарів та тренінгів;

– організація і проведення підвищення кваліфікації фахівців суб'єктів зазначеної системи;

– підготовка навчально-методичних матеріалів з відповідних питань;

– проведення наукових досліджень для вдосконалення правових та організаційних аспектів функціонування зазначеної системи;

б) забезпечення прозорості діяльності в зазначеній сфері, зокрема:

– висвітлення в засобах масової інформації актуальних питань і проблем, результатів вжитих заходів тощо;

– удосконалення механізмів інформаційної взаємодії між учасниками системи фінансового моніторингу та забезпечення більш тісної співпраці з учасниками громадянського суспільства;

– забезпечення доступу до публічної інформації у зазначеній сфері в порядку, визначеному Законом України «Про доступ до публічної інформації», зокрема за допомогою оприлюднення інформації з питань фінансового моніторингу на офіційних вебсайтах суб'єктів державного фінансового моніторингу.

РОЗДІЛ 5

АНТИКОРУПЦІЙНИЙ АУДИТ

5.1. Основні елементи системи антикорупційного аудиту суб'єктів господарювання

Однією із загроз національній безпеці, політичній стабільності та економіці України залишається корупція, протидія якій є одним з насутих питань не лише для приватних бізнес-структур, а й для суб'єктів державного сектору. У світовому Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) за 2023 рік Україна отримала 36 балів зі 100 можливих, що на 3 бали більше за показник 2022 року, і тепер Україна посідає 104 місце зі 180 країн у CPI [184]. Покращенню позиції у світовому рейтингу CPI сприяло просування антикорупційної реформи (призначення керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, затвердження, хоча й без ряду важливих положень, прийняття Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки). Водночас відсутність дієвої судової системи та фактична безкарність корупціонерів не дає Україні зробити потужний ривок і подолати 44-бальний бар'єр, який вважається середнім показником у CPI.

Процвітання корупції навіть під час війни актуалізує проблему побудови дієвого механізму протидії небезпечним тенденціям зростання масштабів корупції, зокрема засобом щодо реалізації антикорупційного аудиту.

Визначення внеску антикорупційного аудиту в механізм протидії корупції, дослідження його основних елементів, зокрема антикорупційної програми, встановлення ролі антикорупційного аудиту в оцінці корупційних ризиків і визначенні причинно-наслідкових зв'язків їх появи потрібно розпочати з уточнення дефініції поняття «антикорупційний аудит», оскільки відсутнє єдине загальноприйняте тлумачення цього терміна. Така ситуація зумовлена передусім відсутністю загальнодержавної концепції антикорупційного аудиту, яка б розкривала систему поглядів, понять, визначень, пов'язаних з процесом його здійснення, способу його розуміння та тлумачення.

Наразі у нормативних документах, наукових розробках вітчизняних учених, науково-популярній літературі, засобах масової інформації поняття «антикорупційний аудит» тлумачиться по-різному, водночас використовуються різні підходи до розуміння його сутності.

Наприклад, антикорупційний аудит розглядають тільки як ефективний інструмент боротьби з корупцією та корпоративним шахрайством: «corporate anti-corruption auditing is an effective tool for combating corruption and corporate fraud» (К. Назарова, О. Комірна, В. Негоденко) [185, с. 115], як систему заходів щодо управління ризиками: «антикорупційний аудит – це система заходів щодо управління ризиками недотримання вимог законів України та інших країн, інших нормативних документів, стандартів та етичних норм (кодексів поведінки), що стосуються боротьби з корупцією» [186] або як діяльність: «антикорупційний аудит – професійна діяльність, спрямована на перевірку дотримання вимог національного законодавства, зокрема Закону України «Про запобігання корупції»» [187], або як одну із форм контролю: «під антикорупційним аудитом розуміють систему перевірок, здійснюваних антикорупційним аудитором і спрямованих на ідентифікацію ризиків корпоративного шахрайства й оцінювання виконання антикорупційних заходів на підприємстві» [188, с. 11]. Водночас в окремих підходах сутність антикорупційного аудиту розглядається надто вузько, зводячи її або до «системи заходів», або до «інструменту боротьби» чи «системи перевірок». На нашу думку, за своєю сутністю антикорупційний аудит варто розглядати як діяльність, предметом якої є шахрайство та корупція в усіх її проявах.

Отже, поняття «антикорупційний аудит» доцільно тлумачити як професійну діяльність, що реалізується через систему законодавчо регламентованих дій та операцій, спрямованих на забезпечення відповідності діяльності юридичної особи конкретним вимогам законів України та інших країн, нормативних документів, стандартів та етичних норм (кодексів поведінки), що стосуються протидії проявам шахрайства та корупції.

Запропоноване визначення поняття «антикорупційний аудит» вказує, що він може бути внутрішнім, і це означає, що його проводить сама юридична особа, або ж зовнішнім, коли його проводить зовнішній антикорупційний чи інший незалежний орган. Відмінності вказаних видів антикорупційного аудиту за основними ознаками показані в таблиці 5.1

**Таблиця 5.1 – Відмінності зовнішнього та внутрішнього
антикорупційних аудитів**

Ознака	Зовнішній антикорупційний аудит	Внутрішній антикорупційний аудит
Суб'єкти проведення	Зовнішній, по відношенню до юридичної особи, антикорупційний чи інший незалежний орган контролю	Уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції, організовані (призначені) юридичною особою
Об'єкти	Дотримання вимог національного законодавства, нормативно-правових актів та стандартів інших країн, що пов'язані з боротьбою з корупцією, а також етичних норм	Дотримання антикорупційних обмежень та виконанням антикорупційних заходів, встановлених юридичною особою, ефективності гарантій від проявів шахрайства і корупції
Спрямування	Забезпечення виконання вимог національного законодавства, нормативно-правових актів та стандартів інших країн, що пов'язані з боротьбою з корупцією, а також вимог етичних норм	Забезпечення відповідності, встановленим юридичною особою, антикорупційних обмежень та антикорупційних заходів, які встановлені юридичною особою
Замовники та користувачі інформацією	Потенційні інвестори, власники, іноземні партнери, банківські установи, органи державної влади чи місцевого самоврядування	Менеджмент-персонал юридичної особи

Джерело: складено автором.

На відміну від міжнародного досвіду для України впровадження антикорупційного аудиту – відносно нова практика. У країнах з розвинутою економікою антикорупційний аудит використовується досить давно й охоплює такі важливі сфери, як протидія відмиванню доходів, отриманих незаконним засобом, і фінансуванню тероризму, робота з конфліктами інтересів, взаємодія з контролюючими органами, розробкою нормативних документів і процедур, спрямованих на відповідність законодавству, що регулює діяльність компанії, захист інформаційних потоків, встановлення етичних норм поведінки співробітників, протидія шахрайству та корупції тощо.

Останнім часом в Україні для позначення антикорупційного аудиту активно використовується поняття «коплаєнс», яке запозичене

з міжнародної практики внутрішнього аудиту і Кембріджським словником англійської мови визначається як «дія відповідно до запиту, правила чи вказівки» [189].

В українському законодавстві термін антикорупційний «комплаєнс» не набув широкого застосування лише в окремих відомчих внутрішніх документах надається його тлумачення з урахуванням особливостей функціонування суб'єктів господарювання або суб'єктів державного сектору.

У науковій літературі надано значно більшої уваги визначенню сутності та тлумаченню поняття «антикорупційний «комплаєнс», але водночас його ототожнюють з поняттям «антикорупційний аудит». Наприклад, науковці О. Новіков, А. Симкіна вказують, що «за своїм змістом антикорупційний комплаєнс передбачає систему контролю за дотриманням антикорупційного законодавства, міжнародних антикорупційних політик (стандартів) і процедур (рекомендацій) у професійній діяльності суб'єктів господарювання та їх відносинах із регуляторними, контролюючими органами й органами кримінальної юстиції» [190, с. 67]. І. Соболевський під антикорупційним комплаєнсом розуміє «здатність дотримання встановлених антикорупційних вимог, обмежень та заборон» [191]. Науковець розглядає антикорупційний комплаєнс як багаторівневу структуру, до якої входять: «1 рівень – **антикорупційний комплаєнс держави або національний антикорупційний комплаєнс**, який передбачає встановлення відповідності держави міжнародним антикорупційним вимогам; 2 рівень – **антикорупційний комплаєнс у державі** – встановлення відповідності діяльності юридичних чи фізичних осіб встановленим державою антикорупційним вимогам; 3 рівень – **розширений особистий антикорупційний комплаєнс, який передбачає перевірку відповідності** антикорупційних порядків юридичних чи фізичних осіб, які містять додаткові до встановлених чинним законодавством вимоги» [191].

На нашу думку, таке тлумачення більш притаманне змісту зовнішнього антикорупційного аудиту, ніж антикорупційному комплаєнсу, який є складовою внутрішнього антикорупційного аудиту. Ці поняття зіставляються як загальне й часткове, оскільки антикорупційний аудит – це поняття значно ширше, ніж антикорупційний комплаєнс. Такий висновок впливає із загального тлумачення поняття «комплаєнс», зокрема Міжнародна комплаєнс-асоціація (International Compliance

Association) визначає комплаєнс як «незалежну функцію органів управління компанії, що виявляє, оцінює, дає відповідні поради, стежить і готує звіти щодо комплаєнс-ризиків» [192]. Крім того, цей висновок ґрунтується на розумінні науковцями сутності поняття «антикорупційний «комплаєнс». Зокрема, вчені О. Бойко, С. Лукін, О. Окунєв визначають антикорупційний комплаєнс як «систему заходів щодо управління ризиками недотримання вимог законів України та інших країн, інших нормативних документів, стандартів та етичних норм (кодексів поведінки), що стосуються боротьби з корупцією» [193, с. 12]. Науковці В. Батиргарєєва, Б. Головкін, А. Дзюба, А. Олійниченко, С. Панова, І. Христич розглядають антикорупційний комплаєнс «як складову заходів протидії корупції, частину системи внутрішнього контролю в юридичній особі» [194, с. 176].

Огляд визначень антикорупційного комплаєнса дозволяє зробити висновок про використання науковцями різних підходів до розуміння його сутності, змісту та тлумачення поняття: різні автори надають визначення, які відображають якийсь один «зручний» аспект. Зазначені та інші наукові тлумачення поняття антикорупційного комплаєнса мають певні відмінності, які пов'язані з різними аспектами його функціонування в суб'єктів приватного та державного сектору економіки, але переважна більшість науковців погоджується з тим, що антикорупційний комплаєнс є складовою внутрішнього аудиту, який спрямований на забезпечення відповідності діяльності юридичної особи конкретним вимогам антикорупційного законодавства, правилам, процедурам та корпоративним нормам, які сприяють протидії фактам шахрайства та корупції. Науковець П. Перерва наголошує, що «ідеологія «комплаєнс» закликає відповідати внутрішнім політикам і процедурам компанії та реалізується засобом щодо створення умов, яких особи, які представляють організацію, будуть діяти відповідно до високих професійних та етичних стандартів [195, с. 155].

Внутрішній антикорупційний аудит є складною системою, елементи якої в міжнародній практиці визначені на основі положень міжнародних нормативних актів (ISO 37001:2016 Система управління заходами боротьби з корупцією) [196] та з урахуванням особливостей і вимог діяльності міжнародних організацій, зокрема як-от: ООН (United Nations), ОЕСР (Organisation for Economic Co-operation and Development), МВФ (International Monetary Fund) і Світовий Банк (World Bank),

визнані та рекомендовані міжнародною спільнотою [194, с. 181]. Перелік елементів внутрішнього антикорупційного аудиту та їх характеристика показані в додатку Д.

Вітчизняна практика антикорупційного аудиту має свої особливості, зумовлені специфікою діяльності суб'єктів господарювання та суб'єктів державного сектору, тому доречним є виокремлення основних і додаткових його елементів. Наявність основних елементів є обов'язковою для суб'єктів як приватного, так і державного сектору. До основних елементів науковці О. Бойко, С. Лукін, О. Окунєв відносять: антикорупційну програму, уповноважений підрозділ (уповноважену особу), відповідальні за її реалізацію, систему оцінки корупційних ризиків; а також сукупність антикорупційних політик, стандартів і процедур. Проте, на нашу думку, до переліку обов'язкових елементів антикорупційного аудиту варто додати елемент «Воля та рішучість вищого керівництва», який, на перший погляд, є достатньо декларативним і важко втілюваним у практичну діяльність. Однак погоджуємося з твердженням науковця С. Лукіна, що «саме воля та рішучість вищого керівництва є стартовою точкою та рушійною силою для впровадження антикорупційного аудиту. І позитивний ефект матиме місце тоді, коли така воля базується на морально-етичних цінностях, особистих рисах і ділових якостях, знаннях і досвіді, стилі керівництва, а також усвідомленні необхідності суспільних і корпоративних трансформацій» [193, с. 36].

Додаткові елементи та форми їх впровадження залежать від сфери діяльності суб'єкта й рівня корупційних ризиків оточуючого середовища (корупційного рейтингу, регіону, галузі, суб'єкта) [194, с. 181]. Такими елементами можуть бути: кодекс етики / кодекс поведінки, детальні процедури за окремими ризиками, реакція на корупційне порушення, антикорупційна політика, інформування й заохочення, канали для отримання порад та інформування тощо.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що огляд теоретично-практичних аспектів розуміння й тлумачення понять «антикорупційний аудит» та «антикорупційний комплаєнс» свідчить про їх ототожнення, а в деяких випадках і про підміну цих понять. Усунення подібних неточностей потребує насамперед адаптації міжнародних практик антикорупційного аудиту й антикорупційного комплаєнсу до вітчизняних соціально-економічних реалій функціонування суб'єктів приватного й державного секторів економіки.

Уточнення та систематизація термінології антикорупційного аудиту й антикорупційного комплаєнсу дасть змогу виокремити їх структурні компоненти, що сприятиме побудові ефективної системи протидії шахрайським і корупційним схемам у приватному та державному секторах економіки держави.

5.2. Антикорупційна програма як ключовий елемент антикорупційного аудиту

Міжнародною та вітчизняною аудиторською практикою визнано, що основним обов'язковим елементом антикорупційного аудиту є антикорупційна програма, яка фактично слугує базовим документом для вирішення усіх спірних моментів, водночас інструкцією для реалізації заходів попередження корупції, врегулювання конфлікту інтересів і прийняття рішень у протидії шахрайським і корупційним проявам. Цей документ поряд з іншими основними й додатковими елементами антикорупційного аудиту є підґрунтям для формування нульової терпимості до корупції, критично важливим компонентом успіху протидії всім корупційним проявам у практичному функціонуванні суб'єктів приватного та державного секторів. Антикорупційна програма націлена на формування системи протидії корупції, допомагає керівництву не допустити або знизити втрати від причетності працівників до отримання чи пропозицій неправомірної вигоди та інших корупційних практик, сприяє довірі в ділових відносинах, покращує ділову репутацію.

На відмінну від поняття «антикорупційний аудит» розуміння антикорупційної програми законодавчо визначене в ч. 1 ст. 62 Закону України «Про запобігання корупції» [197]. Згідно із законодавчою нормою «антикорупційною програмою юридичної особи є комплекс правил, стандартів і процедур виявлення, протидії та запобігання корупції в діяльності юридичної особи» [197].

У нормативних документах антикорупційних органів (Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) та інші) й залучених органів (Міністерство юстиції України (Мін'юст), Державна податкова служба України (ДПСУ), Державне бюро розслідувань (ДБР), Служба безпеки України (СБУ) та

інші) розуміння поняття «антикорупційна програма» формується на визначенні, наданому у Законі України «Про запобігання корупції» [197]: «Антикорупційна програма – це документ, виконання якого сприяє формуванню негативного ставлення працівників державних органів та юридичних осіб до корупції. Він визначає правила, стандарти і процедури щодо виявлення, протидії та запобігання корупції» [198]; «Антикорупційна програма – це стратегічний документ, від якого залежить ефективність запобігання корупції в органі влади» [199]; Антикорупційна програма – основний документ, який визначає ключові положення антикорупційної політики, систему заходів запобігання та протидії корупції, а також конкретні кроки для запобігання та мінімізації порушень працівниками і пов'язаними особами норм спеціальних нормативно-правових актів, що є передумовою вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень» [200]; «Антикорупційної програми є документам, який сприяє утворенню ефективної системи запобігання та протидії корупції, впровадження механізмів прозорості, доброчесності, зниження корупційних ризиків у системі СБУ та підвищення рівня довіри громадян до її діяльності» [201].

Розробка та затвердження антикорупційних програм є критично важливим і необхідним заходом як для юридичних осіб приватного, так і для суб'єктів державного секторів економіки.

Згідно із Законом України «Про запобігання корупції» [197] антикорупційні програми мають обов'язково затверджуватись:

- у державних / комунальних підприємствах і господарських товариствах з державною / комунальною часткою понад 50 %, де середня кількість працюючих упродовж року перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції за рік перевищує 70 млн грн;

- в юридичних особах, які є учасниками тендерів на Prozorro за Законом України «Про публічні закупівлі», якщо вартість предмета закупівлі дорівнює чи перевищує 20 млн грн.

Інші юридичні особи не зобов'язані затверджувати антикорупційні програми, але заохочуються до цього. Так, закон вимагає від усіх без винятку юридичних осіб вживати заходи щодо запобігання корупції у своїй діяльності, регулярно оцінювати корупційні ризики та усувати їх.

Водночас стаття 19 Закону України «Про запобігання корупції» [197] закріплює обов'язок ухвалення антикорупційних програм для органів державної влади та місцевого самоврядування. Вона є другим за

рівнем засадничим документом антикорупційного спрямування після Антикорупційної стратегії та визначає засади загальної відомчої політики щодо запобігання і протидії корупції, спрямована на управління корупційними ризиками у діяльності конкретного органу влади. Наразі ухвалювати антикорупційну програму зобов'язані: 19 міністерств; 53 центральних органів виконавчої влади; 20 державних органів у сфері безпеки, судової та правоохоронної діяльності; 23 інших органів та державних цільових фондів; 25 обласних державних адміністрацій; 26 обласних рад [198]. На відміну від юридичних осіб приватного сектору антикорупційна програма органу влади та зміни до неї підлягають погодженню Національним агентством з питань запобігання корупції.

Для практичних порад щодо розробки антикорупційних програм Національним агентством з питань запобігання корупції підготовлено «Типову антикорупційну програму юридичної особи» [198], «Методичні рекомендації щодо підготовки та реалізації антикорупційних програм юридичних осіб» [198] та «Методичні рекомендації щодо підготовки антикорупційних програм органів влади» [198], в яких враховано найкращі практики та приклади, які напрацьовані за останні роки провідними міжнародними організаціями у цій сфері: Організацією Об'єднаних Націй, Організацією економічного співробітництва та розвитку, Міжнародною організацією зі стандартизації. Ці документи мають інформаційно-роз'яснювальний характер і розраховані для використання в роботі суб'єктами затвердження антикорупційних програм, які визначені в ч. 2 статті 62 та в ч. 1 статті 19 Закону України «Про запобігання корупції» [197].

Під час підготовки антикорупційної програми юридичні особи, державні органи влади й органи місцевого самоврядування повинні керуватися такими основними принципами:

- законності: юридична особа забезпечує відповідність антикорупційної програми вимогам чинного законодавства України;
- участі зацікавлених сторін: розробка та вдосконалення програми здійснюється на основі участі усіх зацікавлених сторін і розгляду та максимального врахування їх пропозицій, що зменшує заперечення або опір виконанню програми. Може реалізовувати засобом щодо: надання інформації, офіційних консультацій з працівниками (проведення зборів усього трудового колективу або делегатів від структурних підрозділів), запрошення ділових партнерів, зокрема інвесторів до участі в обговоренні проєкту антикорупційної програми чи змін до неї. Практика реалізації цього принципу в органах державної влади й органах місцевого самоврядування свідчить про наявність проблеми, оскільки

в багатьох випадках представників громадськості залучають лише формально або залучаються лише найлояльніші представники громадськості. На жаль, залучення громадськості є лише випадком, а не системою практикою [202];

- спільної відповідальності: антикорупційну програму варто застосовувати на всіх рівнях і напрямках діяльності юридичної особи. Правила та принципи програми однакові для учасників (засновників), керівництва й працівників юридичної особи;

- доступності: інформація про антикорупційну програму, а також допоміжні матеріали легкодоступні. Програма, узагальнені результати її виконання, зміни до неї варто розміщувати на сайті юридичної особи, в інформаційному бюлетені чи інших комунікаційних засобах. Відповідні матеріали можуть також додатково містити подачу інформації у спрощеному форматі «питання-відповідь» та/або у вигляді інфографіки;

- зрозумілості та чіткості: зміст антикорупційної програми має бути легко зрозумілим. Бажано уникати аббревіатур і технічних термінів. У програмі варто зазначати реальні приклади та рекомендації;

- пріоритету довіри над контролем: вимоги, які містяться в антикорупційній програмі, повинні створювати сприятливі умови для чесних та етичних працівників. Заходи запобігання й заохочення перебувають у балансі із заходами контролю та примусу;

- визначеності сфери застосування: антикорупційна програма враховує внутрішні та зовнішні корупційні ризики;

- безперервності: створення антикорупційної програми є безперервним процесом, а не як одноразовим заходом. Програма регулярно переглядається з урахуванням змін зовнішніх та внутрішніх чинників;

- ефективності: антикорупційна програма використовує адекватні ресурси юридичної особи. Якщо фінансові та людські ресурси використовуються неефективно, юридична особа несе зайві витрати. Це в результаті може призвести до зниження ефективності програми загалом, ставлячи під загрозу її реалізацію [203].

Усе вищенаведене означає, що кожній юридичній особі, державному органу влади й органу місцевого самоврядування рекомендується не просто відтворювати положення Типової антикорупційної програми, а ретельно визначати індивідуальний підхід до наповнення змісту програми, акцентуючи увагу на тих антикорупційних заходах чи інших складових програми, які відповідають особливостям їх діяльності та потрібні для мінімізації корупційних ризиків.

Структура антикорупційної програми передбачає перелік положень, який складається з 15 пунктів і викладений у ст. 63 Закону України «Про запобігання корупції» [197]. У цьому переліку передбачено:

- сферу застосування та коло осіб, на які поширюються положення антикорупційної програми;
- вичерпний перелік та опис антикорупційних заходів, стандартів, процедур і порядок їх виконання (застосування), зокрема порядок проведення періодичної оцінки корупційних ризиків у діяльності юридичної особи;
- норми професійної етики працівників юридичної особи;
- права й обов'язки працівників і засновників (учасників) юридичної особи у зв'язку із запобіганням і протидією корупції у діяльності юридичної особи;
- права й обов'язки Уповноваженого як посадової особи, відповідальної за запобігання корупції, та підпорядкованих йому працівників (у разі їх наявності);
- порядок регулярного звітування Уповноваженого перед засновниками (учасниками) юридичної особи;
- порядок здійснення належного нагляду, контролю та моніторингу за дотриманням антикорупційної програми у діяльності юридичної особи, а також оцінки результатів здійснення передбачених нею заходів;
- умови конфіденційності інформування Уповноваженого працівниками про факти підбурення їх до вчинення корупційного правопорушення або про вчинені іншими працівниками чи особами корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень;
- процедури захисту працівників, які повідомили інформацію про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення;
- процедуру інформування Уповноваженого працівниками про виникнення реального, потенційного конфлікту інтересів, а також порядок врегулювання виявленого конфлікту інтересів;
- порядок проведення індивідуального консультування Уповноваженим працівників юридичної особи з питань застосування антикорупційних стандартів і процедур;
- порядок проведення періодичного підвищення кваліфікації працівників у сфері запобігання і протидії корупції;
- застосування заходів дисциплінарної відповідальності до працівників, які порушують положення антикорупційної програми;
- порядок вжиття заходів реагування щодо виявлених фактів корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, зокрема

інформування уповноважених державних органів, проведення внутрішніх розслідувань;

- порядок внесення змін до антикорупційної програми [197].

Згідно із формулюванням статті 63 Закону України «Про запобігання корупції» [197] антикорупційна програма «може» (а не «зобов'язана») містити ці 15 пунктів, а отже, теоретично програма може бути складена і за іншим планом з більшою або меншою кількістю положень. Особливо це стосується середнього та малого бізнесу, в якого на зміст антикорупційної програми впливають насамперед чисельність працюючих, складність бізнес-процесів, рівень корупційних ризиків. Тому вважаємо, що для антикорупційної програми таких суб'єктів господарювання достатньо враховувати такі положення:

- сферу застосування та коло осіб, на які поширюються положення антикорупційної програми;

- вичерпний перелік та опис антикорупційних заходів, процедур і порядок їх виконання (застосування), зокрема порядок проведення періодичної оцінки корупційних ризиків у діяльності;

- порядок проведення процедури перевірки ділових партнерів, встановлення механізму погодження значних правочинів, проведення операцій у найбільш корупційній сфері діяльності;

- права, обов'язки, порядок регулярного звітування Уповноваженого як посадової особи, відповідальної за запобігання корупції, та підпорядкованих йому працівників (у разі їх наявності);

- умови конфіденційності інформування та процедури захисту працівників, які повідомили про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення;

- застосування заходів дисциплінарної відповідальності та порядок вжиття заходів реагування щодо виявлених фактів корупційних правопорушень;

- порядок внесення змін до антикорупційної програми.

В обох випадках **основну частину антикорупційної програми мають становити процедури, спрямовані на зменшення корупційних ризиків у діяльності суб'єктів як великого, так і малого бізнесу.** Йдеться про щорічну оцінку корупційних ризиків, запровадження процедури перевірки ділових партнерів, встановлення механізму погодження значних правочинів, забезпечення можливості анонімного повідомлення про корупцію, заборону підпорядкування близьких осіб, створення прозорої системи преміювання та інші подібні процедури. Програма

також має передбачати призначення Уповноваженого – посадової особи, яка відповідає за її реалізацію. На випадок порушення антикорупційних обмежень програма має визначати заходи реагування та порядок покарання винних працівників.

Стосовно структури антикорупційної програми органів державної влади та місцевого самоврядування, то її положення передбачені «Методичними рекомендаціями щодо підготовки антикорупційних програм органів влади», які підготовлені Національним агентством з питань запобігання корупції [203].

В антикорупційних програмах таких суб'єктів повинні відображатися:

- визначення засад загальної відомчої політики щодо запобігання та протидії корупції у відповідній сфері, заходи з їх реалізації, а також з виконання антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми;
- оцінка корупційних ризиків у діяльності органу, установи, організації, причини, що їх породжують, та умови, що їм сприяють;
- заходи щодо усунення виявлених корупційних ризиків, осіб, відповідальних за їх виконання, строки та необхідні ресурси;
- навчання та заходи з поширення інформації щодо програм антикорупційного спрямування;
- процедури щодо моніторингу, оцінки виконання та періодичного перегляду програм;
- інші спрямовані на запобігання корупційним і пов'язаним з корупцією правопорушенням заходи.

Отже, антикорупційна програма будь-якого суб'єкта приватного або державного сектору повинна містити дві ключові речі – оцінку корупційних ризиків і заходи з їх мінімізації.

Антикорупційні програми суб'єктів господарювання та суб'єктів державного сектору, як і заходи щодо їх підготовки, не повинні мати формальний характер, оскільки направлені на реальне зменшення рівня корупції в усіх сферах діяльності через вжиття закріплених у ній певних заходів, які є оптимальними та найбільш очікуваними для суспільства. Якісна підготовка й відповідальне виконання антикорупційної програми є запорукою створення ефективної системи запобігання та протидії корупції в усіх сферах економіки й підвищення рівня довіри суспільства до органів державної влади.

5.3. Оцінка корупційних ризиків у діяльності суб'єктів господарювання

Базові терміни, що застосовуються в процесі оцінки корупційних ризиків:

1. *Оцінка корупційних ризиків* – процес визначення, аналізу й оцінки корупційного ризику.

2. *Чинник корупції* – умови організаційного, людського та/або операційного характеру в діяльності установи, які можуть призвести до корупційних вчинків.

3. *Загроза корупційного вчинку* – потенційний спосіб вчинення корупційного вчинку.

4. *Реагування на корупційний ризик* – процес зміни, усунення або зменшення рівня корупційного ризику.

5. *Управління корупційними ризиками* – скоординовані дії, спрямовані на контроль та запобігання корупційних ризиків.

Під час оцінки корупційних ризиків і розробки планів протидії корупції (ППК) та антикорупційних програм треба керуватися чинним законодавством. Серед ключових нормативних актів такі:

- Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII [197] «Про запобігання корупції» ;
- Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [204];
- Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X [205] «Про адміністративні правопорушення»;
- Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII [206] «Про державну службу».

Закон України «Про запобігання корупції» дає визначення поняттю корупції, визначає конфлікти інтересів та їхнє врегулювання, обмеження щодо подарунків посадовим особам, обмеження щодо сумісництва та суміщення, обмеження після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування, обмеження спільної роботи близьких осіб, встановлює правила етичної поведінки, порядок фінансового контролю над посадовими особами, порядок захисту викривачів, а також вимоги щодо розробки антикорупційних планів. Законом також створено Національне агентство з питань запобігання корупції із широкими повноваженнями щодо формування та впровадження антикорупційної національної політики й

іншими повноваженнями. Законом передбачається кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень [197].

Кримінальним кодексом України встановлено міри кримінальної відповідальності за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Статті 364–370 встановлюють міри покарання за такі злочини, як [204]:

- зловживання владою або службовим становищем;
- перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу;
- службове підроблення;
- службова недбалість;
- прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою;
- незаконне збагачення;
- підкуп службової особи, юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми;
- підкуп особи, яка надає публічні послуги;
- пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі;
- зловживання впливом;
- провокація підкупу.

У *Кодексі України «Про адміністративні правопорушення»* статтями спеціальної глави 13-А за адміністративні корупційні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність у формі штрафів і в деяких випадках конфіскації отриманого доходу за [205]:

- порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності;
- порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка (пожертви);
- порушення вимог фінансового контролю;
- порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів;
- незаконне використання інформації;
- невжиття заходів щодо протидії корупції.

Закон України «Про державну службу» передбачає ряд дисциплінарних покарань аж до звільнення та позбавлення права на одержання пенсії [206].

Процес управління корупційними ризиками складається із п'яти ключових взаємопов'язаних етапів:

1. Підготовка та планування оцінки корупційних ризиків.
2. Проведення оцінки корупційних ризиків.
3. Розробка плану реагування на корупційні ризики.
4. Інформування.
5. Моніторинг і перегляд.

Корупція може бути викликана різними причинами або чинниками організаційно-інституційного та людського характеру, а саме:

1. Організаційно-інституційні чинники:
 - колізії або прогалини в законодавстві;
 - широта адміністративного розсуду та дискреційні повноваження;
 - надмірні переобтяження;
 - нечітке визначення функцій, прав, обов'язків і відповідальності;
 - поширеність практики безпосереднього контакту державних службовців з третіми особами;
 - відсутність вимог обґрунтування рішень.
2. Людські чинники:
 - хибність мотивів;
 - фінансові ускладнення;
 - тиск або втручання з боку керівництва або третьої сторони;
 - недостатнє усвідомлення корупційних вчинків і наслідків.
3. Чинники, які пов'язані з етичною політикою та контролем згідно із *Законом України «Про запобігання корупції»*, а саме:
 - конфлікт інтересів;
 - подарунки та пожертви;
 - відсутність захисту викривачів.

Сукупність елементів етичної політики в багатьох країнах визначається як основа системи доброчесності.

Керівник установи та Уповноважений з антикорупційної програми мають обрати формат проведення оцінки корупційних ризиків. Оцінка може бути здійснена:

- 1) у формі самооцінки, тобто самотійно установою без залучення сторонніх експертів;
- 2) спільно із залученими незалежними експертами, обізнаними з методикою оцінки корупційних ризиків;
- 3) повним аутсорсингом незалежним експертам.

Перевагою другого та третього варіантів є забезпечення більшої довіри до результатів серед населення та зацікавлених сторін через впевненість у дотриманні принципу об'єктивності й незалежності під час проведення оцінки. Перевагою другого варіанта також є те, що він забезпечує безпосередню причетність установи до процесу та результатів, а отже, зацікавленість установи у виконанні взятих зобов'язань щодо усунення корупційних ризиків.

Процес оцінки корупційних ризиків і розробки ППК може зайняти до 2 місяців та вимагає, залежно від обраного формату, від 10 до 30 % часу зайнятості членів Робочої групи. Керівник установи має оприлюднити серед персоналу установи рішення та зобов'язання щодо впровадження процесу оцінки корупційних ризиків і створення анти-корупційної програми та ППК в установі, в якому потрібно вказати:

- особисту підтримку й відповідальність за процес оцінки корупційних ризиків в установі та розробку ППК;
- цілі й завдання оцінки корупційних ризиків;
- формат проведення оцінки корупційних ризиків;
- склад Робочої групи та її повноваження;
- строки проведення оцінки корупційних ризиків.

Планування оцінки корупційних ризиків. Планування проведення оцінки корупційних ризиків передбачає:

- визначення функцій і процесів, для яких має бути проведено оцінку ризиків;
- визначення підходів та методів оцінки ризиків і розробка інструментів;
- інформування працівників установи та зацікавлених сторін.

Визначення галузі оцінки ризиків. Якщо установа проводить оцінку ризиків вперше, то, у разі можливості, бажано провести оцінку всіх функцій установи. В іншому випадку Робоча група може обмежитися функціями, для яких проводитиме оцінку з огляду на певні критерії.

Такими критеріями можуть бути:

- функції, які вбачаються найбільш вразливими до корупційних вчинків;
- функції, корупційні вчинки в яких матимуть найбільші наслідки (для зацікавлених сторін, репутації установи, фінансові втрати тощо);
- функції, в яких можна досягти швидких результатів у протидії корупції;

– функції, для яких раніше не проводилась оцінка корупційних ризиків;

– функції, в яких зниження та попередження корупції даватиме найбільший ефект для зацікавлених сторін.

Серед функцій, які можуть бути об'єктами оцінки, є загальні та спеціалізовані. Вибір функцій для подальшого аналізу й оцінки має бути здійснено через обговорення на засіданнях Робочої групи або також за консультаціями з представниками третьої сторони або опитування. Рішення про вибір функцій має бути прийнято за згодою всіх або більшості членів Робочої групи. Обґрунтування вибору функцій має бути письмово задокументовано як офіційне рішення Робочої групи.

Визначення підходів та методів оцінки ризиків і розробка інструментів. Після обрання функцій, для яких буде проводитися оцінка корупційних ризиків, треба визначити потрібні для цього джерела інформації, а також обрати підходи й інструменти, які будуть задіяні на етапі виявлення та аналізу ризиків.

Результатом виконання цих етапів, тобто визначення функцій для проведення оцінки й інструментарію, має бути складений План виявлення чинників і загроз корупційних вчинків. У плані мають бути зазначені функції та процеси, в яких буде проведено оцінку ризиків, джерела, які треба задіяти, методи й інструменти, а також строки виконання та відповідальні особи з членів Робочої групи.

Виявлення чинників і загроз корупційних вчинків. Відповідно до розподілу обов'язків згідно із Планом виявлення чинників та загроз корупційних вчинків, члени Робочої групи мають детально вивчити змодельовані процеси та їх опис, розробити й обговорити з Робочою групою найбільш придатні інструментарії (опитувальники для структурованих інтерв'ю та групових дискусій, план проведення мозкових штурмів тощо), визначитися з колом осіб, яких буде залучено цими інструментами, та розробити особистий графік виконання робіт. Результатом виконання цього етапу має бути опис чинників і загроз корупційних вчинків для кожного визначеного моделюванням процесу.

На цьому етапі члени Робочої групи повинні проаналізувати змодельовані функції та процеси на наявність чинників корупційних ризиків, які можуть бути зумовлені різними організаційно-інституційними та людськими факторами.

Як було зазначено раніше, чинниками корупції можуть бути протиріччя вимог чи можливість їх подвійного тлумачення, відсутність чи недостатність заходів контролю корупції, складність чи надмірна

бюрократичність процесу тощо – тобто все, що може призвести до зловживання службовим становищем з боку посадових осіб з метою одержання неправомірної вигоди.

Виявлення чинників корупції виконується засобом щодо аналізу документів, які регламентують певні функції та процеси в установі або всієї установи загалом, анонімних опитувань (анкетувань) співробітників окремого структурного підрозділу або всієї установи, індивідуальних структурованих або напівструктурованих інтерв'ю, групового обговорення питань чи із використанням інших інструментів, вибраних і спланованих підприємством / установою / організацією. Виявлення загроз має бути проведено через експертний аналіз нормативних актів і регламентів, аналіз повідомлень про корупційні вчинки, інтерв'ю та фокусні групи з представниками третьої сторони, анонімні опитування та інші засоби залежно від специфіки функції або процесу.

Аналіз ризику включає оцінку ймовірності та наслідків загроз корупційного вчинку з урахуванням наявності й ефективності існуючих заходів контролю та запобігання корупції. Аналіз і визначення рівня ризиків проводиться методом мозкового штурму серед членів Робочої групи або за допомогою методу Делфі, коли кожний член Робочої групи індивідуально й анонімно оцінює ймовірність і наслідки загроз корупційного вчинку. Розраховане середнє значення індивідуальних оцінок потім обговорюється та погоджується всіма членами Робочої групи. До процесу оцінки можуть бути також залучені додаткові фахівці установи.

Оцінка ймовірності корупційних ризиків. Для виявлених загроз корупційного вчинку варто визначити їх імовірність, тобто потенційну можливість скористатися чинником корупції для здійснення корупційного вчинку, враховуючи ефективність існуючих заходів контролю та протидії корупції. Ймовірність скоєння корупційного вчинку можна оцінювати за чотирибальною шкалою від рідко до майже напевно. Водночас також бажано більш конкретно визначитися з частотою скоєння вчинку в певних часових межах.

Наприклад, хабарництво під час проведення перевірок скоєно майже напевно. Водночас частота перевірок, наприклад, один раз на тиждень. Отже, ймовірність хабарництва виникає або реалізується щотижня. Підприємство / організація / установа має сама розробити критерії, за якими визначатиме ймовірність ризиків. Критерії можуть відрізнятися в різних установах.

Наслідки ризику можна оцінити в трьох категоріях: фінансові втрати, репутаційні втрати, а також передбачена законом відповідальність. Наприклад, через хабарництво у процесі проведення перевірок буде втрачено певну суму, яку не буде перераховано до бюджету як податок або штраф. Наслідки ризику можна оцінити за чотирибальною шкалою та ранжувати від незначних до критичних. Установа має сама розробити критерії, за якими визначатиме рівень наслідків. У будь-яких установах такі критерії можуть різнитися. Крім того, під час оцінки рівня наслідків не завжди можна однозначно визначитися за всіма категоріями. Наприклад, очікувані фінансові втрати можуть бути незначними, тоді як репутаційні наслідки можуть бути великими. У таких випадках доцільно оцінювати наслідки згідно із категорією, де наслідки найвищі. Більш того, фінансові втрати інколи досить важко поррахувати. У таких випадках недоцільно втрачати багато часу на розрахунки, а можна обмежитися оцінкою ризиків за тими критеріями, які більш очевидні.

Оцінка рівнів корупційних ризиків. Рівень корупційного ризику оцінюється через зіставлення ймовірності та наслідків ризику. Для цього використовується матриця оцінки рівня корупційних ризиків. Водночас кількісне визначення рівня ризику вираховується простим помноженням рівня ймовірності на рівень наслідків.

Звіт з оцінки корупційних ризиків. За результатами аналізу й оцінки корупційних ризиків Робоча група має розробити Звіт з оцінки корупційних ризиків, який має містити інформацію про функцію та процес, чинники й загрози корупційного вчинку, існуючі заходи контролю, рівень ймовірності та наслідків, а також загальний рівень ризику.

Реагування на корупційні ризики. Визначення заходів реагування, тобто антикорупційних заходів, – це останній етап щодо розробки ППК. Цей етап передбачає вибір варіантів реагування, визначення залишкових ризиків, виявлення потрібних ресурсів для запровадження заходів, мету та показники вимірювання результатів, а також відповідальних за впровадження, строки впровадження та план моніторингу виконання плану. Уся ця інформація має бути узагальненою в ППК.

5.4. Напрями вдосконалення методик і процедур проведення антикорупційного аудиту в Україні

Удосконалення антикорупційного аудиту на засадах світових стандартів є логічним наслідком інтеграційних процесів. На міжнародному рівні Україна сприймається як країна із високим рівнем корупції, що суттєво гальмує імплементацію передового досвіду в усі сфери економіки.

Низький міжнародний рейтинг України насамперед обумовлений недосконалістю антикорупційного законодавства та відсутністю дієвих механізмів взаємодії органів державної влади, що значною мірою сприяє виникненню корупційних ризиків. Унаслідок цього на перший план виходить пошук ефективних інструментів реформування антикорупційної політики через зменшення корупційних ризиків. Одним із таких дієвих аспектів є вдосконалення методик і процедур проведення антикорупційного аудиту в Україні.

Покращення методів антикорупційного аудиту повинно базуватись на мінімізації корупційних ризиків, що дозволить досягти суттєвого прогресу в протидії корупції, а також забезпечити злагодженість, системність і плановість антикорупційної діяльності усіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Методичний підхід до оцінки й управління корупційними ризиками передбачає детальний аналіз політик, функцій і процесів конкретної установи з метою виявлення й оцінки потенційних можливостей для корупційних вчинків (ризиків) і розробку та впровадження відповідних конкретних заходів щодо усунення або зменшення цих ризиків з постійним моніторингом й оцінкою ефективності проведених заходів.

Ключовим питанням для оцінки ризиків є обрання підходів та інструментів, які будуть задіяні на етапі виявлення й аналізу ризиків. Водночас методи, які можна використати для одержання інформації від внутрішніх і зовнішніх джерел, можуть дещо відрізнятися.

Методами й інструментами для збору інформації з внутрішніх джерел можуть бути:

- аналіз документів, які регламентують певні функції та процеси або установи загалом, для визначення прогалин, колізій та інших недоліків, які можуть бути використані для вчинення корупційних вчинків;

- анонімні опитування (анкетування) співробітників окремого структурного підрозділу або всієї установи засобом щодо заповнення відповідних опитувальних анкет з метою визначення сфер ризику, внутрішніх недоліків певних процедур чи діяльності системи загалом;
- індивідуальне структуроване або напівструктуроване спілкування (інтерв'ю) з окремими працівниками, здатними з огляду на свій досвід, компетенцію або виконувати обов'язки більш детально висвітлити проблемні (потенційно ризиковані) сфери певної діяльності;
- групові обговорення питань, пов'язаних з корупційними ризиками, а також виробленням засобів щодо їх усунення та мінімізації;
- спостереження за діяльністю на робочому місці, яке полягає у здійсненні постійного фізичного (візуального) або технічного (через аналіз окремих документів та доступ до файлів і електронних ресурсів) контролю за діяльністю працівників.

Методами й інструментами для збору інформації із зовнішніх джерел можуть бути:

- опитування (анкетування) представників громадськості й суб'єктів господарювання, що мали безпосередній досвід взаємодії з установою, на предмет визначення думки та досвіду стикання з корупцією в діяльності установи;
- індивідуальне структуроване або напівструктуроване спілкування (інтерв'ю) з метою одержання детальної інформації про досвід роботи з установою;
- обговорення в колі фокусних груп або у вигляді мозкового штурму з метою обговорення корупційних ризиків, а також вироблення засобів щодо їх усунення та мінімізації;
- аналіз результатів незалежних соціологічних, наукових, експертних та інших досліджень стосовно роботи установи;
- аналіз повідомлень у засобах масової інформації та соціальних мережах про діяльність установи.

Додатково можна використовувати інші спеціальні методи та інструменти, як-от:

- метод Дельфі, за яким експерти висловлюють свою думку індивідуально й анонімно, водночас маючи можливість дізнатися думки інших експертів. Цей метод дозволяє провести незалежний аналіз і голосування експертів;
- аналіз сценаріїв, за яким конструюються й аналізуються можливі корупційні сценарії для більш детального розуміння та вивчення потенційних корупційних вчинків;

– аналіз інформаційних систем, за якими аналізуються журнали реєстрації подій в інформаційних системах і контрольних списках доступу до інформації з метою виявлення можливих корупційних вчинків посадової особи.

Корупція найчастіше пов'язана з прийняттям рішень і виникає через уразливість до корупції процесів та обставин, які оточують процес прийняття рішень. Тому для вдосконалення методики антикорупційного аудиту важливо детально аналізувати процеси, через які установа реалізує свої основні та допоміжні функції, з метою виявлення їхньої уразливості до корупції. Для визначення чинників і загроз корупційних вчинків кожен процес має бути ідентифіковано, змодельовано та проаналізовано. Тому варто під час антикорупційного аудиту використовувати також метод моделювання.

Моделювання представляє процес у чіткій, логічній, зручній для сприйняття та аналізу формі як сукупності послідовних компонентів і взаємозв'язків між ними. Для моделювання можна використати загальнодоступне та широко використовуване програмне забезпечення (далі – ПЗ), а саме: MS Word або інший текстовий редактор, MS Excel та інші види ПЗ для роботи з електронними таблицями, MS Visio або аналогічний редактор діаграм; або спеціалізовані ПЗ у разі наявності (ARIS, EM Tool Kit, QPR Suite, ELMA BPM Suite).

Моделювання починається з верхнього рівня, а саме з функції, і закінчується моделюванням кроків процесів і підпроцесів. На цьому етапі визначаються й моделюються процеси, підпроцеси та процедури цих функцій. Усе зазначене здійснюється на основі аналізу нормативної документації, яка регламентує відповідні функції та процеси. Розроблені на основі аналізу цих документів графічні моделі процесів та їх описи мають бути перевірені на адекватність через обговорення їх з виконавцями й учасниками процесів. Наприклад, модель процесу формування тендерних документів має бути перевірена через інтерв'ю з працівниками установи, які задіяні в цьому процесі. А модель процесу надання ліцензії має бути перевірена через інтерв'ю як з працівниками установи, так і з тими, хто звертався за ліцензіями. Виявлені через перевірку невідповідності мають бути усунені, а моделі затверджені Робочою групою для подальшого використання для виявлення чинників і загроз корупційних вчинків.

Також для розуміння та подальшого опису корупційних ризиків доцільно використовувати метод аналізу сценаріїв. У разі такого методу використовують набір слів або фраз-підказок, які допомагають ідентифікувати можливі корупційні правопорушення та створити сценарій їх розвитку. Використовуючи стандартні фрази «що, якщо», «що відбудеться, якщо», «чи може хтось», Робоча група досліджує, як система, процес, організація або процедура поведимуться під впливом загрози корупційного вчинку.

Особливої уваги заслуговує метод ідентифікації (виявлення) корупційних ризиків. Він проводиться засобом щодо дослідження (аналізу) зовнішнього та внутрішнього середовища органу влади на предмет виявлення чинників корупційних ризиків у нормативно-правових актах і організаційно-управлінській діяльності органу влади.

Ідентифікація корупційних ризиків в організаційно-управлінській діяльності органу влади передбачає вивчення й аналіз таких питань: організаційна структура органу влади; система внутрішнього контролю; управління персоналом; проведення процедур закупівель; надання адміністративних послуг; реалізації контрольних-наглядових функцій; дотримання вимог, обмежень, заборон, встановлених законом; інших питань, що впливають з діяльності органу влади.

За результатами ідентифікації корупційних ризиків здійснюється їх формальне визначення, яке включає проаналізовані функції, завдання органу влади або конкретні напрями діяльності структурних підрозділів, існуючі заходи контролю та опис корупційного ризику.

Заходи щодо усунення виявлених корупційних ризиків полягають у визначенні можливих механізмів протидії та запобігання корупційним ризикам, містять пропозиції щодо засобів їх реалізації та спрямовані на ліквідацію або мінімізацію умов (причин) виникнення корупційних ризиків. Такими заходами, можуть бути:

1. Усунення корупціогенних факторів у законодавчих та інших нормативно-правових актах. Визначаються нормативно-правові акти органу влади, положення яких потрібно змінити, щоб мінімізувати ймовірність вчинення посадовими особами корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, зокрема засобом щодо чіткого визначення адміністративних процедур, усунення колізії або прогалин, зменшення дискреційних повноважень або встановлення належного контролю за їх здійсненням, зменшення надмірних обтяжень (зокрема, під

час отримання дозвільних документів, довідок, ліцензій) та поширеної практики безпосереднього контакту посадових осіб з третіми особами, відсутність вимог обґрунтування рішень тощо. Водночас у разі виявлення за результатами оцінки корупційних ризиків зовнішніх корупційних ризиків, які полягають у недосконалості нормативно-правових актів, суб'єктом прийняття яких не є орган влади, виявлені корупційні ризики та пропозиції щодо їх усунення (мінімізації) направляються до Національного агентства з питань запобігання корупції. Наприклад, Міністерство освіти і науки України за результатами оцінки корупційних ризиків виявило корупційні ризики, які полягають у недосконалості актів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, іншого центрального органу виконавчої влади, що регулюють діяльність Міністерства. Такі пропозиції можуть бути включені Національним агентством з питань запобігання корупції до проекту антикорупційної стратегії (у разі їх системності) або направлені відповідному суб'єкту прийняття для розгляду в межах повноважень.

2. Стандартизація та оптимізація усіх процесів, розробка стандартних процедур стосовно ключових функцій з чітким описом виконання функцій і розмежуванням відповідальності й повноважень.

3. Відокремлення та розмежування несумісних функцій або таких, які у своїй сукупності створюють можливості для вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Прикладом несумісних функцій може бути виконання за посадою функцій з видачі ліцензій і контролю за дотриманням ліцензійних умов тощо.

4. Детальний опис повноважень, функцій і прав посадових осіб органу влади усіх рівнів, відповідальності та контролю за їх здійсненням. Реалізація такого заходу може бути здійснена, зокрема, засобом щодо обов'язкової розробки положень про підрозділи, посадових інструкцій працівників, а також неодмінне ознайомлення з їх змістом посадових осіб органу влади та неухильне їх дотримання.

5. Розподіл управлінських обов'язків і реалізація політики щодо звітності та процесу ухвалення колегіальних рішень. Детальне документування процесу.

6. Мінімізація безпосередніх контактів та можливостей впливу в процесі прийняття управлінських рішень щодо надання послуг або будь-якої іншої взаємодії з третіми особами, запровадження можливості отримати або подати документи в онлайн-режимі через вебсайт органу влади.

7. Проведення періодичного оцінювання якості, ефективності й результативності діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування.

8. Запровадження та належне функціонування механізму для здійснення повідомлень про корупцію у сфері діяльності органу влади. Такий захід може бути реалізовано засобом щодо створення на офіційних вебсайтах органів влади розділів для повідомлень про корупцію, забезпечення можливості подання таких повідомлень через спеціальні телефонні лінії, засоби електронного зв'язку тощо. Запровадження механізму повідомлень, зокрема анонімних, дозволяє виявляти людські чинники, що сприяють вчиненню корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, які неможливо ідентифікувати іншими способами (тиск з боку керівництва органу влади, втручання третьої сторони тощо).

9. Запровадження громадського контролю за процесом прийняття управлінських рішень. Реалізація такого заходу може бути здійснена засобом щодо забезпечення можливості подання інформації про вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень посадовими особами органу влади, пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері діяльності органу влади.

10. Встановлення персональної відповідальності за неналежне виконання обов'язків.

Водночас у разі здійснення органом влади зовнішньої оцінки корупційних ризиків відповідні заходи пропонуються аудиторськими компаніями, іншими експертами, які здійснювали відповідну оцінку. Виконавці визначаються з урахуванням наявних структурних підрозділів органу влади, територіальних органів, юридичних осіб, які належать до сфери його управління, відповідно до специфіки їх діяльності. Інші виконавці (представники інших органів влади, суб'єктів господарювання) можуть бути залучені до виконання певного заходу лише за згодою їх керівників або інших осіб, уповноважених власником на здійснення управління ними.

Варто зазначити, що ефективно мати комплексний підхід для вдосконалення методик і процедур антикорупційного аудиту. Потрібно застосовувати в поєднанні адміністративні, правові, економічні та соціально-психологічні методи й заходи реалізації антикорупційної політики в сучасній правовій державі, оскільки тільки цілісне розуміння та застосування всіх можливих практичних способів протидії

корупції здатне створити дієву, ефективну модель антикорупційної діяльності. Водночас, незважаючи на наявність системи форм і методів реалізації антикорупційної політики та їх забезпечення чинним антикорупційним законодавством, постійний розвиток суспільних відносин спонукає до пошуку нових перспективних видів, які ще остаточно не сформувалися у вітчизняній адміністративно-правовій теорії та практиці [209].

За сучасних умов інформатизації суспільства важливо імплементувати світовий досвід електронного обігу, посилення громадського контролю у сфері протидії корупції. Це сприятиме підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Інакше кажучи, інформаційний обмін між органами державної влади та громадянами здійснюється з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, трансформованих для державних організацій, ідей електронного бізнесу, в якому уряд також є різновидом корпоративного користувача інформаційних технологій [208].

Отже, неврегульованими на законодавчому рівні залишається ще чимало проблемних питань, зокрема щодо впорядкування адміністративних процедур, встановлення механізмів вирішення конфлікту інтересів, мінімізація корупційних ризиків тощо. Відтак реформування вітчизняного антикорупційного законодавства є незавершеним. Варто наголосити, що сучасне українське законодавство практично не містить правових засобів, спрямованих на усунення причин та умов, що призводять до виникнення корупційних ризиків у сфері службової діяльності. У зв'язку з цим удосконалення методик і процедур антикорупційного аудиту є важливим компонентом антикорупційних реформ. Запорукою ефективності, стабільності й високого професійного рівня державної служби мають стати законодавчі гарантії відокремлення політичних та адміністративних функцій у системі органів державної влади, реальне розмежування суспільних, державних і комерційних (приватних) інтересів бізнесу та влади.

РОЗДІЛ 6

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА КОРУПЦІЇ

Академічний тлумачний словник української мови визначає слово «механізм» як технічний термін (пристрій, що передає або перетворює рух) чи як внутрішню будову, систему будь-чого [211, с. 695].

В управлінській діяльності органів виконавчої влади механізм – це система процедур, що формують рішення або правила його прийняття [212, с. 26].

Для формування механізму протидії тіньовій економіці потрібно нагадати, що, власне, розуміємо під поняттям «тіньова економіка». У підрозділі 1.1 дали коротке, але надзвичайно ємне визначення: «Тіньова економіка – це економічна діяльність, прихована від оподаткування». Тобто всі види економічної діяльності, що піддаються регулюванню за допомогою податків зможемо вивести з «тіні», вдосконалюючи, відповідно, податкову систему України. Якщо підприємство стало тіньовим, порушуючи норми податкових законів, то саме вдосконаленням податкового законодавства його і потрібно «лікувати».

Навмисно не включали до тіньової економіки корупцію, фальшування грошей, крадіжки, грабежі, розбій, вимагання, шулерство. Вони не мають нічого спільного з економікою, адже це просто загальнокримінальні злочини, які мають бути ліквідовані правоохоронними органами.

Виробництво недозволених державою продуктів (зброї, наркотиків та інших неліцензованих видів продукції) й надання незаконних послуг (проституція, діяльність гадалок, екстрасенсів тощо) може умовно вважатися економічною (тіньовою) діяльністю, тому що блага (товари, послуги) таки створюються, але вони є антисуспільними, аморальними, шкідливими для здоров'я. Тому до тіньової економіки їх відносимо, але в цьому дослідженні (зважаючи на його податковий аспект) не розглядаємо, адже не можемо регулювати їх економічними методами. Оподаткування таких видів діяльності означатиме їх легалізацію.

Оскільки в цій монографії досліджуються ті види економічної діяльності, які приховані від оподаткування, то механізм протидії тіньовій економіці зводиться до механізму реформування податкової системи України. Якісно нова податкова система дозволить якщо не повністю ліквідувати тіньову економіку (це, мабуть, неможливо), то кардинально зменшити її обсяги.

Податкова система України для детінізації економіки має узгоджувати інтереси населення, підприємців, держави, іноземного бізнесу та світової спільноти (рис. 6.1).

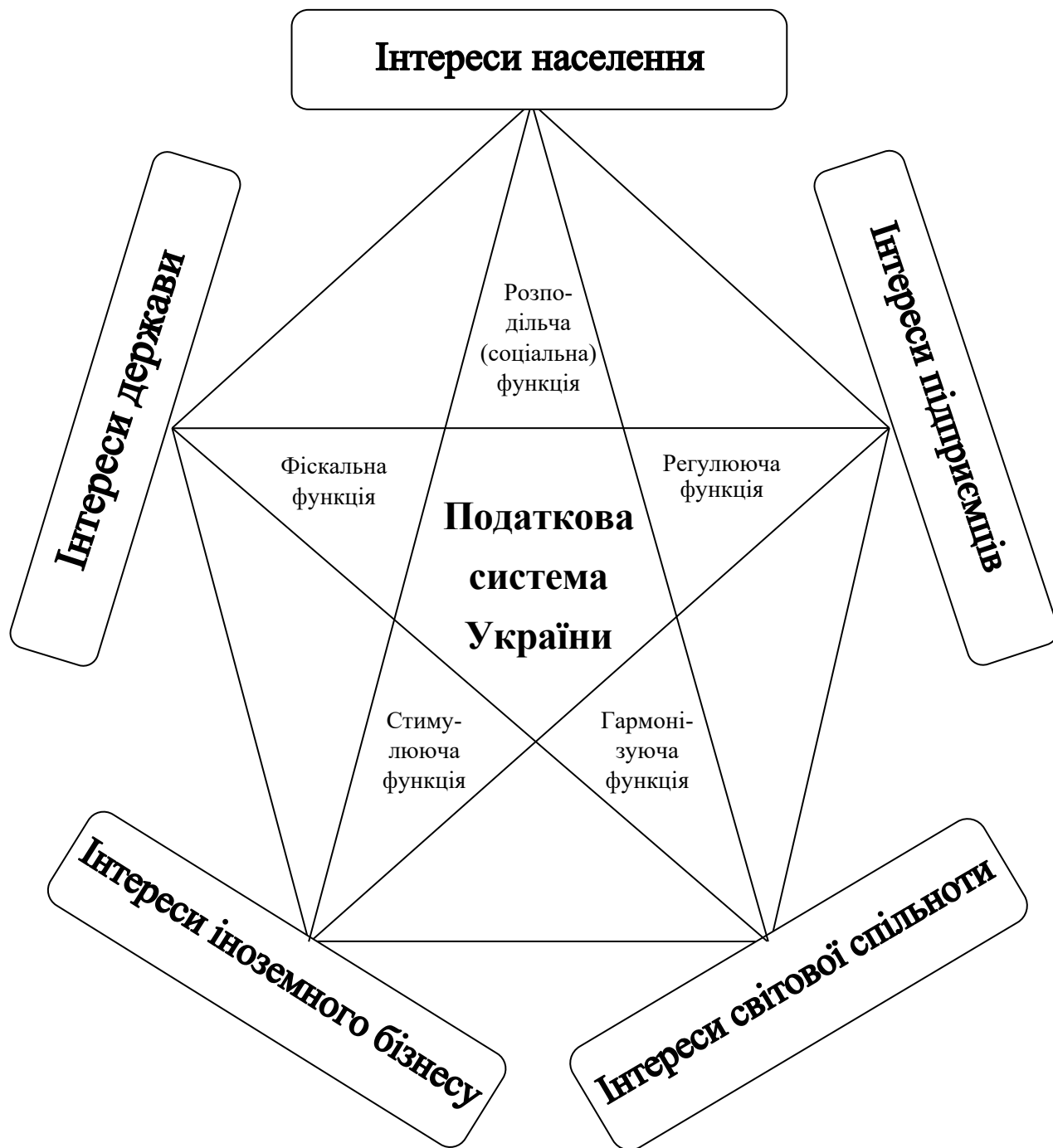

Рисунок 6.1 – Схема поєднання інтересів населення, вітчизняних підприємців, держави, іноземного бізнесу та світового співтовариства з метою детінізації економіки й ліквідації корупції

Усі перераховані вище зацікавлені в детінізації економіки суб'єкти мають зв'язки між собою. Ці зв'язки на рис. 6.1 показані лініями (від кожного суб'єкта виходить по чотири таких промені до сусідніх суб'єктів). І лише єдність і взаємоузгодженість поведінки всіх зацікавлених суб'єктів (геометрично ці промені утворюють зірку) забезпечить перемогу над тіньовою економікою.

Узгодження інтересів суб'єктів, зацікавлених в детінізації економіки, можливе через функції оподаткування. Як відомо, більшість науковців визначають фіскальну та регулюючу функції оподаткування. Інші вчені (наприклад, професор М. П. Кучерявенко) виділяють із фіскальної – розподільчу (соціальну) функцію, а з регулюючої – стимулюючу функцію оподаткування [213, с. 47].

Крім вищеперерахованих функцій оподаткування, пропонуємо виділити ще одну – гармонізуючу. Ця функція відповідатиме за гармонізацію вітчизняного та європейського податкового законодавства згідно з інтересами світового співтовариства. Оскільки стратегічна мета України – це входження до Європейського Союзу, то розвиток європейської концепції міждержавної податкової уніфікації та гармонізації зумовлює відповідну реакцію і нашої країни.

Податкова уніфікація (зведення до єдиної форми, системи, єдиних нормативів, введення обов'язкових однакових юридичних норм і правил у сфері оподаткування та формування на цій основі єдиної податкової системи) для України, на нашу думку, сьогодні на етапі її розвитку є питанням неактуальним, адже структура податкової системи кожної країни є її виключним суверенним правом. Натомість податкова гармонізація (приведення в стан відповідності, злагодженості, вироблення загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, що передбачає координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків і податкових систем країн, які входять до міжнародних регіональних угруповань) є надзвичайно актуальним завданням для нашої країни.

Податкова гармонізація передбачає приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків у всіх країнах співтовариства, а не повну їх уніфікацію, і базується на таких принципах:

- забезпечення нейтральності податків з позицій умов конкуренції на єдиному ринку, інакше кажучи, недискримінаційний податковий режим для всіх його учасників;

- усунення податкового (митного) контролю на внутрішніх кордонах співтовариства;
- виключення можливості подвійного оподаткування прибутку компаній, які здійснюють діяльність у двох або більше країнах ЄС;
- зведення до мінімуму можливості ухилення від сплати податків;
- існування гарантії надходження відповідних доходів у бюджету країн-учасниць [214, с. 589].

На сучасному етапі розвитку економіки український уряд повною мірою усвідомлює потребу в реформуванні податкової системи, зниженні податкового навантаження та створенні умов для легалізації тіньової економічної діяльності. Деякі кроки в цьому напрямі вже навіть зроблені. Податковий кодекс України (якщо не буде змін) має поетапно знижувати податкове навантаження. Але конкретні заходи, заплановані ним, мало чим відрізняються від планів, які чуємо від Кабінету Міністрів України вже понад 30 років. Це переважно технічні поправки, наприклад удосконалення механізму відшкодування ПДВ під час експорту та реформування системи майнових податків.

Ці заходи поліпшують існуючу податкову систему і в цьому сенсі потрібні, але вони мають мало спільного з масштабним зниженням податкового тягаря, необхідним для стимулювання економічного зростання та легалізації тіньової економіки.

Загалом урядовий підхід до вирішення питання фіскальної лібералізації, як і раніше, полягає в тому, що зниження податків може проводитися тільки поступово і за залишковим принципом: спочатку повністю фінансуються витрати, погашаються боргові зобов'язання, формується фінансовий резерв на майбутнє, і лише сума, що залишилася, розглядається як можлива база для зниження податкового навантаження.

Така стратегія, по суті, вже реалізується з 2011 р., але оскільки Україна, починаючи з 2014 р. і дотепер, обороняється від російської воєнної агресії, то в найближчі роки пріоритетом влади буде не податкова лібералізація, а оптимізація бюджетних витрат і скорочення їх загального обсягу, що дасть змогу знайти додатковий резерв для подальшого зниження загального податкового тиску.

Основним ідеологом цього консервативного підходу є Міністерство фінансів України, якому за статусом належить турбуватися насамперед про збереження скарбниці. Між тим певною мірою подібну позицію розділяють практично всі ключові міністерства й відомства. Національний банк України зацікавлений у продовженні політики

нарощування фінансового резерву, оскільки це дає йому потужний інструмент регулювання грошової пропозиції, Міністерство економіки України, яке тепер формально є з більш ліберальних позицій, ще зовсім недавно пропонувало переключитися з питань податкової реформи на питання оптимізації державних витрат.

Захисники урядового підходу до податкового реформування висувують такі основні аргументи.

По-перше, на цьому етапі достатньо тих податкових перетворень, які вже зроблені. Українські податкові ставки вже нижчі середньоєвропейського рівня, тому завдання-мінімум виконано.

По-друге, проведені перетворення загалом не привели до очікуваного зростання податкових надходжень за рахунок легалізації доходів тіньових економічних суб'єктів, і не факт, що приведуть під час подальшої податкової лібералізації.

Третій аргумент зводиться до занадто високої оцінки ризику втрат бюджету від зниження податків, особливо якщо відбудеться різке зниження експортних надходжень. Адже дохідні статті бюджету значною мірою залежать від ситуації на світових ринках металу та продовольства. Тому для подальшого зниження податків варто спочатку завершити перемогою війну з росією та створити резерв.

По-четверте, фінансовий резерв виконує важливу функцію стерилізатора надлишкової грошової маси на фінансовому ринку. Зниження податків призведе до скорочення або повного зникнення резерву, що може викликати серйозні інфляційні наслідки.

По-п'яте, потреба в обслуговуванні й погашенні державного боргу створює додаткові фінансові ризики для бюджету, тому треба у разі можливості прискореними темпами продовжувати скорочення абсолютного розміру боргу. У цій ситуації на зниження податків практично ніяких резервів не залишається.

Нарешті, на думку уряду, скорочення податків у процесі збереження поточного рівня державних витрат призведе до утворення дефіциту з перспективою фінансової кризи, тому спочатку варто знизити державні витрати.

Проведений нами аналіз зроблених податкових перетворень (у підрозділі 3.1) показав незначну їх ефективність. Чистий економічний ефект від таких реформ мінімальний. Крім того, некоректно порівнювати українське податкове навантаження з навантаженням розвинених

країн Європи, які можуть дозволити собі обмежувати підприємницьку ініціативу з метою більш рівномірного розподілу доходів. Як орієнтири, для України треба вибирати більш динамічні країни, наприклад Китай або Тайвань, де рівень податкових вилучень не перевищує 20–25 % ВВП. Саме з цими країнами Україні доведеться конкурувати за капітал. Історично склалося так, що в нашій країні система державних соціальних гарантій істотно перевищує аналогічні зобов'язання в цих країнах, але це лише підвищує значущість економічного зростання для нормального функціонування країни. Ніхто не заперечує потребу в оптимізації витратних статей на реформування системи соціального забезпечення. Ці процеси не повинні підміняти один одного, як пропонують прихильники нинішнього урядового підходу до реформування.

Необхідність зниження податкового навантаження диктується не тільки аргументами стимулювання економічного зростання, але й потребою у формуванні ключової характеристики ринкової економіки – рівності зовнішніх умов для всіх учасників економічних відносин, а отже, і для легалізації тіньової економіки.

Історично склалося так, що великий бізнес, що сформувався на початку 1990-х років і отримав солідну підтримку у вигляді державних активів, із самого початку широко використовував свої адміністративні та фінансові ресурси для мінімізації податкових платежів. Ця ситуація не змінилася і в результаті останніх податкових перетворень. Навіть навпаки, якщо для когось податкові реформи останніх років і стали позитивним моментом, то, ймовірно, для того ж великого бізнесу, який активно підключали до формулювання нових правил гри. За допомогою багаточисельних офшорних схем великий бізнес має можливість на абсолютно законних підставах виводити значні суми з-під оподаткування як за старих норм податкового законодавства, так і за нових. По суті, єдиним послабленням для малого бізнесу стала залишена урядом спрощена системи оподаткування, однак встановлені законом рамки обмежують коло підприємств, що мають можливість використання цієї системи.

У розвинених європейських країнах під малим і середнім бізнесом, що дає більше половини ВВП, розуміються компанії з оборотом у кілька мільйонів доларів і сотнями співробітників, тому ключовий з точки зору економічного розвитку бізнес-сектор виявився практично не охоплений податковими новаціями. Ідея початку 1990-х років про те,

що великі вітчизняні холдинги наповняють левову частку Державного бюджету України, себе не виправдала, й підтримка малого та середнього бізнесу фактично залишається єдиним перспективним засобом щодо економічного розвитку.

Реальним виходом із ситуації, що склалася, на нашу думку, є різке скорочення податкового тягара. Користь від одномоментного зниження податків підтверджується досвідом багатьох країн. Наприклад, 1981 р. адміністрація Рейгана в США ініціювала скорочення податків на 3,3 % ВВП, заклавши тим самим потенціал прискореного економічного зростання на наступні два десятиліття: середній темп економічного зростання в США за період 1981–2000 рр. становив 3,2 % у рік. Водночас потрібно враховувати, що такі темпи були досягнуті у розвиненій країні. У країнах, що розвиваються, подібне стимулювання ділової активності може привести до більш вражаючих результатів.

Єдине питання, яке дійсно може виникнути перед реформуванням податкової системи, полягає в тому, за рахунок чого профінансувати початкові втрати бюджету в короткостроковому періоді. Відповідь на це питання давно відома з теорії фінансів: якщо ви не можете профінансувати прибуткові інвестиції за рахунок власних коштів, використовуйте позикові. Поготів, що державний борг, на відміну від корпоративного, має додаткові переваги, пов'язані з підвищенням якості макроекономічного регулювання. Насамперед Національний банк України отримає ефективний інструмент грошово-кредитного регулювання та зможе перейти до сучасних методів управління відсотковими ставками. Розвиток ринку державного боргу дозволить у майбутньому фінансувати циклічні дефіцити бюджету без значних втрат у вигляді різкого зростання вартості обслуговування. Фактично відпадає потреба у виведенні з економіки колосальних коштів в стабілізаційний фонд, який реально може і не знадобитися.

Розвиток боргового ринку може послугувати основою розвитку фінансового ринку загалом, тобто сприяти створенню ефективного каналу трансформації заощаджень в інвестиції. Зрілий борговий ринок дозволяє реальному сектору економіки визначати рівень безризикової прибутковості в економіці та правильно оцінювати вартість інвестиційних проєктів, а фінансовий сектор отримує можливість формування оптимальних портфелів.

Після фінансової кризи 2008–2009 років боргова політика як макроекономічний інструмент абсолютно незаслужено була відхилена.

Практично всі аргументи на захист прискореного гасіння боргів мають зазвичай емоційний характер і в кращому випадку містять нецілком кваліфіковані посилання на кризу 2008–2009 рр. Чітке й неупереджене порівняння всіх переваг і недоліків розвитку нормальної системи управління державним боргом показує вигідність подібного проєкту для української економіки.

Основна відмінність пропонованого боргового фінансування податкових перетворень від використовуваного до кризи боргового фінансування поточного споживання полягає в тому, що зниження податків веде до створення доданої вартості в середньо- й довгостроковій перспективі.

Отже, маючи мету (ліквідація тіньового сектору економіки та корупції), обґрунтувавши спосіб (реформування податкової системи) та визначивши джерела фінансування (для покриття можливої тимчасової недоїмки Державного бюджету України), перейдемо до безпосереднього формування механізму протидії тіньовій економіці. Схематично цей механізм відображено на рис. 6.2.

Згідно з цим рисунком пропонуємо боротися з тіньовою економікою в два етапи. Це пояснюється неготовністю нашої економіки до таких кардинальних кроків: неготові підприємці та контролюючі органи, не на достатньому рівні розвитку відповідна інфраструктура грошових розрахунків, неготове до реформи і саме населення. Тому почнемо вдосконалювати податкову систему з нового календарного року відразу після закінчення війни (орієнтовно 2026 р.).

Зниження податкового навантаження повинно бути значним, щоб його відчув бізнес. В умовах широкої анонсованої реформи половинчасті заходи лише пригнічують і без того слабку інвестиційну активність.

На першому етапі формування механізму протидії тіньовій економіці та корупції пропонуємо замінити податок з прибутку підприємств і податок з доходів фізичних осіб на податок з купівлі, як це було обґрунтовано в підрозділі 3.3. Ставка такого непрямого податку в розмірі всього 3,2 % повністю замінить у Державному бюджеті України, вказані вище два основні нині прямі податки.

Другий етап формування механізму детінізації економіки та ліквідації корупції – вирішальний, до нього потрібна тривала підготовча робота. На цьому етапі формування механізму протидії тіньовій економіці та корупції, крім наступного етапу вдосконалення податкової системи, має бути цілком змінена система розрахунків в країні.

Рисунок 6.2 – Механізм протидії тіньовій економіці та корупції

Готівкові розрахунки мають стати винятком із правил: вся Україна повністю повинна перейти на безготівкові розрахунки. Для забезпечення всіх торгових точок країни розрахунковими терміналами потрібні великі

Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції

гроші, але держава може не витратити на ці цілі жодної копійки. Уся торгівля України вже давно є власністю приватних осіб. Приватні власники торговельних мереж на першому етапі пропонованого нами механізму (близько 4–5 років), забезпечать розрахунковими терміналами всі свої торгові точки: адже це потрібно передусім саме їм для роботи.

Держава потратить кошти лише на оновлення та модернізацію техніки в Державній податковій службі України, яка буде контролювати всі грошові потоки в країні, але ці витрати цілком можуть бути профінансовані за рахунок економії на значному скороченні персоналу Державної податкової служби України.

На другому етапі механізму протидії тіньовій економіці та корупції до складу податку на купівлю вливаються ПДВ та всі інші існуючі нині податки. У країні запрацює моноподаткова система. Для обґрунтування ставки моноподатку розрахуємо табл. 6.1.

Таблиця 6.1 – Економічне обґрунтування
механізму боротьби з тіньовою економікою

Показники	Фактичні дані			Податкова реформа	
	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2026 р.	2030 р.
Куплено продукції в Україні, млрд грн	10 143,1	10 274,4	13 396,9	16 025,4	20 699,4
ВВП, млрд грн	3 977,2	4 222,0	5 450,8	6 541,0	8 448,7
ПДВ, млрд грн	378,7	400,6	536,5	643,8	–
Податок та збір на доходи фізичних осіб, млрд грн	275,5	295,1	349,8	–	–
Податок на прибуток підприємств, млрд грн	117,3	118,5	163,8	–	–
Акцизний податок, млрд грн	137,1	153,9	180,3	180,3	–
Інші податки, млрд грн	161,4	168,9	223,6	223,6	–
Податок з купівлі, млрд грн	–	–	–	512,8	1 656,0
Усього податкових надходжень, млрд грн	1 070	1 137	1 454	1 560,5	1 656,0
Податкове навантаження:					
на купівлю, %	10,5	11,1	10,9	9,7	8,0
на ВВП, %	26,9	26,9	26,7	23,9	19,6

Джерело: розраховано за даними статистичного щорічника за 2021 р. та офіційного сайту Державної служби статистики України.

Обґрунтування механізму протидії тіньовій економіці (табл. 6.1) здійснюємо, користуючись методом «за інших рівних умов», тобто всі розрахунки проводимо в цінах 2021 р. (не враховуючи інфляцію), не плануємо економічне зростання та відповідне збільшення обсягів податків. Плануємо лише ті зміни, які очікуються від впливу пропонованих нами змін.

Оскільки ВВП і обсяг купленої продукції після другого етапу податкового реформування збільшиться на 20 % (за нашими припущеннями), то й обсяг надходжень від ПДВ має зрости пропорційно. Саме цим пояснюється обсяг надходжень від ПДВ 2026 р. у сумі 643,8 млрд грн (без врахування інфляції та зростання обсягів виробництва).

На цьому ж етапі податок з купівлі (за ставкою 3,2 %) замінить два прямих податки: на прибуток підприємств та з доходів фізичних осіб. Така ставка дозволить отримати 512,8 млрд грн (не враховуючи водночас гарантованого інвестиційного буму і відповідного зростання виробництва).

Усі інші податки взяли в тих самих обсягах, що й 2021 р., щоб виключити їх вплив на пропоновані нами пропозиції.

На другому етапі механізму протидії тіньовій економіці податок на купівлю замінить всі інші податки. Усі джерела грошових коштів і всі витрати стануть контрольованими, оскільки зникне готівковий обіг грошей. Отже, тіньова економіка повністю зникне, а ВВП України має збільшитись від цього на 55 %, порівняно з базовим 2021 р., до 8 448,7 млрд грн (табл. 3.3). Відповідно, обсяг купленої в Україні продукції збільшиться до 20 699,4 млрд грн.

Нескладні розрахунки показують, що для заміни всіх діючих нині податків на податок з купівлі його ставка має становити 7,5–8 % ($1\,560,5 / 20\,699,4 \times 100$). Візьмемо для запасу й зручності розрахунків ставку моноподатку на рівні 8 %. Водночас податкове навантаження на купівлю зменшиться щодо поточного на 26,7 %, а аналогічне навантаження на ВВП знизиться на 26,6 %.

Отже, податок з купівлі матиме основну ставку 8 %, але для різних товарів ця ставка зможе диференціюватися залежно від кількості стадій його виробництва: чим більше таких стадій, тим, відповідно, менша ставка, щоб усунути кумулятивний ефект накопичення податкових сум і підвищення цін. Для товарів розкоші, алкоголю й цигарок можна передбачити ставки більші 8 %.

У країні зникне не лише тіньова економіка (звичайно, за винятком незначних бартерних операцій), але й повністю раз і назавжди буде ліквідована корупція. Адже всі доходи і витрати будь-якої людини можна буде проконтролювати в режимі реального часу. Відповідно, навіть незначне перевищення витрат над доходами викликатиме миттєву реакцію правоохоронних органів.

Скорочені з Державної податкової служби та з комерційних підприємств висококваліфіковані працівники економічного профілю зможуть працевлаштуватися на нових підприємствах (або створити їх самі), зважаючи на небачений економічний бум, що очікується в нашій державі. Уся Україна стане однією великою вільною економічною зоною. Капітал з усього світу потече саме в нашу країну. Одна податкова ставка та надзвичайно просте адміністрування податку на купівлю зробить наш інвестиційний клімат найсприятливішим у світі. Під час вивезення своєї виручки за кордон іноземний інвестор сплачуватиме тих самих 8 % (як на споживання).

Така податкова система, що повністю ліквідує тіньову економіку та корупцію, може стати мрією, національною ідеєю, якої так не вистає для об'єднання нашої країни.

Проблема лише в тому, що це вимагає від державної влади політичної волі та значних зусиль. А натомість обіцяє не фінансові дивіденди, але вічну славу і подяку від вдячних співвітчизників.

ВИСНОВКИ

Дослідження теоретичних основ розвитку тіньової економіки та корупції в Україні, а також інших країнах світу, опрацювання праць вітчизняних і зарубіжних учених, дослідження податкової злочинності в Україні, детальне вивчення схем мінімізації та ухилення від оподаткування, які застосовують вітчизняні бізнесмени, обґрунтування механізму протидії тіньовій економіці й корупції дозволяє зробити такі висновки:

1. Вітчизняна та світова наука досі ще не дали чіткого, загальноприйнятого визначення поняттю «тіньова економіка». В українській економічній науці сформувалось декілька теоретичних підходів до визначення поняття «тіньова економіка»: юридичний (правовий), економічний, статистичний, соціологічний, комплексний.

2. Основним критерієм віднесення економічної діяльності до тіньової є не порушення закону, а несплата податків.

3. До тіньової економіки належать такі складові: 1) не прихована від державних органів економічна діяльність, але з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин неоподаткована державою; 2) частково прихована легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається часткове ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів; 3) незаконна, умисно прихована від державних органів економічна діяльність.

4. Податкова злочинність – суспільно небезпечне соціально-правове явище, що включає в себе сукупність злочинів, об'єктом яких є стягування податків та інших обов'язкових платежів.

5. Фахівці у галузі тіньової економіки виділяють серед причин податкових злочинів: економічні, політичні, правові, організаційні, технічні та моральні. Пропонуємо додати до цього переліку ще одну причину: проникнення в сферу економіки та встановлення контролю над нею організованої злочинності.

6. Корупцію ні в якому разі не можна ототожнювати з тіньовою економікою. Натомість корупція може бути як причиною, так і наслідком тіньової економіки.

7. В Україні ще незабезпечений принцип невідворотності покарання за вчинені податкові злочини. Насамперед це пояснюється тим, що приховування доходів не пов'язують із поняттям тяжкого злочину,

що завдає шкоди економічній безпеці держави. Судова практика у справах про податкові злочини відрізняється лібералізмом, особливо у разі призначення покарання та відшкодування збитку.

8. Податкова злочинність має навіть вищу суспільну небезпеку, ніж загальнокримінальна злочинність, бо впливає на безпеку не одного чи кількох громадян, а всього суспільства, зменшуючи його бюджетні доходи. Саме тому назріла потреба в посиленні кримінальних санкцій за податкові злочини, особливо ті, що завдають державі значного збитку.

9. Злісні неплатники є такими лише для держави: переважна частина з них справно платить, але не в державну казну, а корумпованим чиновникам та кримінальним структурам. Просто тіньова фіскальна система більш проста, зрозуміла і податкові ставки, очевидно, там менші, ніж у держави.

10. Боротися з тіньовим сектором економіки можна, використовуючи проти нього вдосконалене податкове законодавство. Нова податкова система повинна стати основним елементом детінізації економіки.

11. Економічно розвинені країни вирішили проблему детінізації економіки не через переважання прямих податків, а навпаки: саме через низький рівень тінізації економіки в бюджет надходять значно більші обсяги прямих податків. В Україні та інших пострадянських країнах непряме оподаткування переважає саме через те, що прямі податки неможливо зібрати повним обсягом із-за різних схем приховування реальних обсягів економічної діяльності. Для зменшення обсягів тіньової економіки й збільшення надходжень до бюджетів варто зменшувати пряме та збільшувати непряме оподаткування. Зменшення прямих податків стимулюватиме зростання виробництва, а збільшення непрямих податків збільшуватиме надходження до бюджету.

12. Україні потрібна прозора, проста для платників податків та ефективна з точки зору наповнення бюджету податкова модель, за якої обманювати державу стане не вигідно, тобто витрати на впровадження та здійснення податкових махінацій, на ризик бути викритим і покараним не покриватимуться відповідною грошовою компенсацією. Податкова система повинна бути переорієнтована з оподаткування доходів за місцем їх створення на оподаткування цих доходів за місцем їх використання. Потрібна система, яка зробить доходи всіх громадян прозорими. За таких умов тіньова економіка взагалі зникне як економічне явище й трансформується на додаткову базу оподаткування.

13. Пропонована автором у довгостроковій перспективі моноподаткова модель розвитку економіки відрізняється від існуючої системи оподаткування відсутністю різноманітних податків із доходів юридичних і фізичних осіб, а також різким зменшенням чисельності державних контролюючих інституцій.

14. У моноподатковій моделі функціонує єдиний податок на одиницю доходу, отриманого кожною фізичною особою, який вона використовує на споживання й накопичення, а його частка вилучається за встановленою державою ставкою до бюджету країни як націнка на товари та послуги в момент їх оплати споживачем. Ця націнка фактично є податком на споживання, що діє автоматично, незалежно ні від кого.

15. Переваги запропонованого методу формування бюджету:

- поповнення бюджету здійснюється безперервно, щоденно. Бюджетна націнка вилучається з усіх без винятку товарів – як легальних, так і нелегальних;

- суттєво зростають доходи бюджету й громадян за рахунок суттєвого збільшення кількості як платників податків, так і податкової бази та значного зменшення витрат на утримання податкової служби.

16. З огляду на ситуацію яка існує сьогодні в економіці та політиці, шансів на реалізацію цієї моделі найближчим часом обмаль. Сподіватися на те, що представники тіньового бізнесу у власних структурах забажають висвітлити свої навіть легальні доходи (не кажучи вже про тіньові), не варто. Це одна з перепон на шляху до впровадження моноподаткової системи. Але сфера оподаткування сьогодні так деструктивно впливає на економіку (особливо це стосується бюджетної й соціальної сфери), що інстинкт самозбереження держави має «спрацювати» на користь саме цієї моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кармазіна М. Артхашастра / редкол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал // Політична енциклопедія. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 41.
2. Історія економічних вчень : навчальний посібник / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 233 с.
3. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. редактор) та ін. – К. : Академія, 2000. – Т. 1. – 1035 с.
4. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / А. Сміт ; переклад : О. Васильєв, М. Межевікіна, А. Малівський. – К. : Наш формат, 2023. – 722 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; переклад : О. Погорілий. – К. : Наш формат, 2023. – 216 с.
6. Денисов С. Ф. Кримінологічний словник-довідник / С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. – Чернігів : Десна Поліграф, 2019. – 392 с.
7. Becker G. S. Crime and punishment: an economic approach / G. S. Becker // Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76, № 2. – P. 169–217.
8. Юрик Я. Неформальна зайнятість в Україні та формування інституційних умов її мінімізації / Я. Юрик // Економіка і прогнозування. – 2020. – № 4. – С. 36–59.
9. Пірникоза П. В. Причини значних обсягів тіньової економіки в Україні та шляхи їх усунення: фіскальні аспекти [Електронний ресурс] / П. В. Пірникоза // Ефективна економіка. – 2016. – № 4. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4918>
10. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл, 2008. – 660 с.
11. Дадалко В. А., Теневая экономика и кризис власти: проблемы и пути решения / В. А. Дадалко, Е. Е. Румянцева, Д. А. Пешко. – Мариуполь, 2000. – 416 с.
12. Економічна безпека / З. С. Варналій та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.
13. Економічна енциклопедія / Словопедія : вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/38/53407/382948.html>

14. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
15. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.
16. Скворцов Н. Н. Все про податки в Україні. Ч. 2 [Текст] : виробничо-практичне видання / Н. Н. Скворцов. – К. : Фірма «Конкорд», 1995. – 110 с.
17. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. – К. : Правові джерела, 1998. – 448 с.
18. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки : затверджені наказом Мінекономіки від 18 лют. 2009 р. № 123 / Міністерство економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=129888&cat_id=32854
19. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К. : АртЕк, 1995. – 300 с.
20. Павловський М. Тінь / М. Павловський // Голос України. – 1998. – № 112. – С. 4–5.
21. Єлісєєв А. Мінімізація податків законними способами – «дарування» податкового кредиту / А. Єлісєєв, М. Підлужний // Контракти. – 2003. – № 36–40.
22. Бородюк В. Оцінка масштабів тіньової економіки і її вплив на динаміку макроекономічних показників / В. Бородюк, О. Турчинов, Т. Приходько // Економіка України. – 1996. – № 11. – С. 4–16.
23. Огреба С. В. Удосконалення статистичної оцінки обсягів тіньової економіки як пріоритетний напрям розвитку системи національних рахунків [Електронний ресурс] / С. В. Огреба // Світова економіка ХХІ століття: цикли та кризи : Міжнародний Нобелівський економічний форум. Дніпропетровськ. – Режим доступу : <http://www.duep.edu/section/science/kuz-konk/konk-works/uk.html>
24. Макаренко І. Рівень тіньової економіки в Україні становить 50 % [Електронний ресурс] / І. Макаренко. – Режим доступу : <https://i-ua.tv/news/44267-riven-tinovoї-ekonomiky-v-ukraini-stanovyt-50protsent-ekspert>
25. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у 2021 році / Офіційний сайт Міністерства економіки України 31.10.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoїEkonomiki>

26. Schneider F. Shadow Economies all over the World / F. Schneider, A. Buehn, C. Montenegro. – Access mode : http://lsfiwi.wiso.uni-potsdam.de/projekte/schattenwirtschaft/Working%20Group%207/03%20Buehn_Schneider_Shadow_Economies_potsdam2010.pdf

27. Словник економічних термінів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ekonomiks.net.ua/Податкове%20регулювання>

28. Економіка України / Вікіпедія. – 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.wikipedia.org/wiki/Економіка_України

29. The Global Competitiveness Report 2021–2022 / World Economic Forum. – 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

30. Куcssулакос Я. Неофіційна економіка в Україні: вимірювання та оцінка впливу на доходи населення / Я. Куcssулакос, В. Саріогло, Г. Терещенко. – К., 2016. – 136 с.

31. Про внесення змін до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки : затверджені наказом Мінекономіки від 20 січн. 2021 р. № 104 / Міністерство економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=129888&cat_id=32854

32. Хом'як К. А. Тіньова економіка: типологізація форм прояву економіки / К. А. Хом'як // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). – № 1. – С. 155–164.

33. Супрунова І. В. Сутність тіньової економіки як структурної складової державної безпеки / І. В. Супрунова // Інвестиції: практика та досвід. – 2020. – № 15–16. – С. 153–157.

34. Дяченко О. П. Формування теоретичних підходів до визначення тіньової економіки як економічної категорії [Електронний ресурс] / О. П. Дяченко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 20. – С. 82–86. – Режим доступу : http://www.investplan.com.ua/pdf/20_2017/18.pdf

35. Баранов С. О. Державне регулювання детінізації національної економіки: організаційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / С. О. Баранов ; Національна академія державного управління при президентові України. – Київ, 2018. – 23 с.

36. Рейкін В. С. Детінізація національної економіки в умовах невизначеності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : 08.00.03 / В. С. Рейкін ; Центральна спілка споживчих товариств України Львівський торговельно-економічний університет. – Львів, 2019. – 42 с.
37. Кубатко В. В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 / В. В. Кубатко ; МОН України, Сумський державний університет. – Суми, 2019. – 23 с.
38. Предборський В. А. Теорія тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів : монографія / В. А. Предборський. – Київ : За друга, 2014. – 399 с.
39. Кундицький О. О. Тіньова економіка: сутність, причини виникнення та наслідки існування / О. О. Кундицький, О. С. Сенишин // *Modern Economics*. – 2018. – № 10. – С. 70–75.
40. Макаренко П. О. Тіньова економіка в умовах економічної кризи / П. О. Макаренко // *Географія та туризм*. – 2016. – Вип. 35. – С. 158–169.
41. Мальований М. І. Аналіз впливу соціально-економічних детермінант на рівень тіньової економіки в контексті фінансування соціального захисту населення / М. І. Мальований, О. О. Непочатенко, О. А. Непочатенко // *Актуальні проблеми економіки*. – 2016. – № 7 (181). – С. 466–474.
42. Методика розрахунку обсягів економіки, що безпосередньо не спостерігається : наказ Державної служби статистики від 27 грудня 2023 року № 343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ukrstat.gov.ua/norm_doc/2023/343/343_2023.htm
43. Regulation (EU) № 549/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on the European system of national and regional accounts in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/549/oj>
44. Regulation (EC) № 223/2009 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2009 on European statistics and repealing Regulation (EC, Euratom) № 1101/2008 of the European Parliament and of the Council on the transmission of data subject to statistical confidentiality to the Statistical Office of the European Communities, Council Regulation (EC) № 322/97 on Community Statistics, and Council Decision 89/382/EEC, Euratom establishing a Committee on the Statistical Programmes of the

European Communities (Text with relevance for the EEA and for Switzerland) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:02009R0223-20150608>

45. Система національних рахунків 2008 / Європейська комісія, МВФ, ОЭСР, ООН, Всесвітній банк. Нью-Йорк, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/sna2008.asp>

46. Методологічні положення державного статистичного спостереження «Річні національні рахунки» : наказ Держстату від 26 липня 2022 року № 214, зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.ukrstat.gov.ua/norm_doc/2022/214/214_2022.pdf

47. Handbook on the compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balance of payments. – Eurostat. – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-manuals-and-guidelines/-/KS>

48. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня тіньової економіки : наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 20.01.2021 № 104 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ips.ligazakon.net/document/view/ME201527?an=1&ed=2021_01_20

49. Аналітична записка «Тіньова економіка. Загальні тенденції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://skilky-skilky.info/wp-content/uploads/2022/10/Zapyska_-2021_TE.pdf

50. Skoryk M. Theoretical aspects of the transformation of the institute of corruption in Eastern Europe / M. Skoryk // Baltic Journal of Economic Studies. – Riga : Publishing House “Baltija Publishing”, 2019. – Volume 5, Number 1, 256 pages. – P. 201–206.

51. Oxford Languages [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://en.oxforddictionaries.com/definition/corruption>

52. Виховання доброчесності та зниження ризиків корупції. – Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. – 252 с.

53. Бондаренко О. С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг : наук.-практ. посіб. / О. С. Бондаренко, О. В. Кришевич, В. В. Пахомов // Суми : Сум. держ. ун-т, 2019. – 312 с.

54. Запобігання та протидія корупції : навч. посіб. [Електронний ресурс] / А. М. Михненко, О. В. Руснак, А. М. Мудров та ін. ; за ред. А. М. Михненка. – 4-те вид., переробл. й доповн. – К. : ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. – 666 с. – Режим доступу : https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=450&num=6
55. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : монографія / М. В. Фоміна, В. В. Приходько, М. Г. Каптуренко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. М. В. Фоміна. Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. – 333 с.
56. Запобігання та протидія корупції : навчальний посібник / за ред. А. М. Михненка. – Київ : НАДУ, 2010. – 360 с.
57. Мельник Л. М. Політична корупція: аналіз дефініції у вітчизняній політичній науці [Електронний ресурс] / Л. М. Мельник //: Антикору́пція та доброчесність : збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 6 грудня 2023 року. – Режим доступу : https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/10062/1/Politychna_korup.pdf
58. Underkuffler L. S. Captured by Evil: The Idea of Corruption. Duke Law School Faculty Scholarship Series. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/1245
59. Кінаш М. М. Корупція як соціальне негативне явище / М. М. Кінаш // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 458–463.
60. Несневич Ю. А. Проблема концептуалізації феномена корупції / Ю. А. Несневич // Євразійський Союз: Питання міжнародних відносин. – 2016. – № 1 (15). – С. 106–119.
61. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук / Є. В. Невмержицький. – Київ : Інститут держави і права України НАН України, 1999. – 200 с.
62. Ревак О. І. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження : монографія / кер. авт. кол. доц. І. О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
63. Прохоренко О. Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.03 / О. Я. Прохоренко. – К., 2004. – 206 с.
64. Користін О. Є. Загальні підходи до визначення корупційних злочинів у сфері службової та професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ / О. Є. Користін, А. І. Посполітак // Право і суспільство. – 2014. – № 2. – С. 170–176.

65. Заяц В. Ю. Деякі теоретичні аспекти поняття (сутності) корупції як об'єкта протидії [Електронний ресурс] / В. Ю. Заяц // Право та державне управління. – 2022. – № 2. – Режим доступу : http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2022/49.pdf

66. Rose-Ackerman S. The Economics of Corruption / S.RoseAckerman // Journal of Political Economy. – 1975. – № 4. – Р. 187–203.

67. Бачинська І. С. Детермінанти корупції в Україні, або чому державні службовці залучені до корупційного процесу / І. С. Бачинська // Ефективність державного управління. – 2012. – Вип. 32. – С. 377–382.

68. Серьогін С. Соціальна сутність корупції в органах державної влади [Електронний ресурс] / С. Серьогін // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 130–132. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_2_3

69. Стогова О. В. Люстрація як передумова ефективно боротьби з корупцією / О. В. Стогова // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. – 2016. – Вип. 1 (13). – С. 167–178.

70. Луценко М. М. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії / М. М. Луценко, Л. І. Щербина // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2015. – Вип. 15 (2). – С. 142–145.

71. Нинюк М. Корупція як фактор загрози національній безпеці та суспільному ладу України / М. Нинюк, І. Нинюк // Історико-правовий часопис. – 2015. – № 2. – С. 71–76.

72. Трепак В. М. Особливості дефініції поняття «корупція» / В. М. Трепак // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2015. – № 4. – С. 181–194.

73. General Assembly adopts UN Convention against corruption, opens treaty for signature at high-level conference (in Merida, Mexico, 9–11 December). United Nations official. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/press/en/2003/ga10199.doc.htm>

74. Мандибура В. О. Корупція: інституційна сутність та механізм подолання / В. О. Мандибура // Економічна теорія. – 2017. – № 1. – С. 59–76.

75. Цитряк В. Я. Корупція та хабарництво: проблеми визначення та співвідношення понять / В. Я. Цитряк // Актуальні проблеми держави і права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apdp.in.ua/v47/20.pdf>

76. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: прийнятий 34-ю сесією Генеральної асамблеї ООН 17 груд. 1979 р. // Документ ООН А/34/46, ООН, 1980. – С. 208–240.
77. Права людини : міжнародний збірник договорів. – Нью-Йорк : ООН, 1989. – 474 с.
78. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 № 356/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80>
79. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : міжнародний документ від 4 листоп. 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_102
80. Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією : підготовлений Секретаріатом ООН, № 169/14. – Каїр : ООН, 1995. – 47 с.
81. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25>
82. Антикорупційна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://prosvita.nazk.gov.ua/encyclopedia/ponyattya-korupsiyi>
83. Скорик М. О. Корупція і лобізм в Україні – синонім чи протилежність? / М. О. Скорик // Сучасні наукові дослідження на шляху до вдосконалення економічного потенціалу країни : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 22 вересня 2018 р. – Дніпро : НО «Перспектива», 2018. – С. 104, [6–7] с.
84. Про лобіювання : Закон України від 23.02.2024 № 3606-IX. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text>
85. Глосарій U4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.u4.no/terms>
86. Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bit.ly/31R6NWU>
87. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bit.ly/3zJM9V8>
88. Corruption perceptions index // Transparency International. – 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cpi.ti-ukraine.org/>
89. Corruption perceptions index // Transparency International. – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-korupsiyi-2018/>

90. EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status 17.06.2022. Press and information team of the Delegation to UKRAINE. Retrieved from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eucommissions-recommendations-ukraines-eu-candidatestatus_en?s=232

91. Корупція Погляд громадян: актуальність проблеми, розуміння причин розповсюдження, знання заходів протидії корупції та оцінка їх ефективності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://youkraina.com.ua/files/Factum_Group_YOU%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf

92. Довгань Б. В. Ризики одноразового добровільного декларування в аспекті податкової злочинності / Б. В. Довгань, Р. О. Мовчан // Юридичний науковий електронний журнал. – 2022. – № 4. – С. 304–308.

93. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>

94. Антипов В. І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення) / В. І. Антипов. – Вінниця : ДП ДКФ, 2006. – 1040 с.

95. Рябчук О. Г. Державне регулювання оподаткування доходів населення [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / О. Г. Рябчук. – Ірпінь : НУДПСУ, 2010. – 20 с.

96. Серафимов В. Н. Державний механізм протидії тіньовій економіці : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / В. Н. Серафимов / Донецький держ. ун-т управління. – Донецьк, 2007. – 199 с.

97. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15.11.2011 № 4025-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4025-17?test=4/UMfPEGznhhDwj.ZifF6d42HI4Kws80ms h8Ie6>

98. Предборський В. А. Теорія тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів : монографія / В. А. Предборський. – Київ : Задруга, 2014. – 399 с.

99. Волощинович Т. Податок на додану вартість: актуально на сьогодні / Т. Волощинович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tr.tax.gov.ua/zahodi-dlya-platnikov/print-476829.html>
100. Доходи державного бюджету України за статтями доходів 2017–2023 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/>
101. Державна податкова служба України / Офіційний вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tax.gov.ua/>
102. Ухилення від сплати податків в Україні: схеми, розрахунки, висновки. – Листопад 2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zedsoft.com.ua/blog/?ukhylenia-vid-splaty-podatkov-v-ukraini-skhemy-rozra khunky-vysnovky>
103. Дубровський В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення / уникнення оподаткування в Україні: нові виклики / В. Дубровський, В. Черкашин, О. Гетман. – Київ : Центр соціально-економічних досліджень CASE-Ukraine, 2019. – 51 с.
104. Нікітішин А. О. Адміністрування податків в умовах фінансово-економічної кризи / А. О. Нікітішин // Фінанси України. – 2010. – № 1. – С. 38–45.
105. Білоконь О. С. Незаконне відшкодування із державного бюджету податку на додану вартість: сучасний стан і проблеми протидії / О. С. Білоконь // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2 (45). – С. 243–250.
106. Дубровський В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення / уникнення оподаткування в Україні [Електронний ресурс] / В. Дубровський, В. Черкашин, О. Гетман : Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна / Інститут соціально-економічної трансформації. 2021. – Режим доступу : <http://iset-ua.org/images/Doslidzennya-shem-2021-final.pdf>
107. Звіт Офісу генерального прокурора про кримінальні правопорушення у державі за січень-грудень 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=114138&libid=100820&c=edit&_c=fo
108. Податковий кодекс України від 2.12.2010 № 2755-VII (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>

109. Незаконне відшкодування ПДВ: які схеми найчастіше викриває БЕБ. 23 січня 2024 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://biz.ligazakon.net/news/225086_nezakonne-vdshkoduvannya-pdv-yak-skhemi-naychastshe-vikriva-beb

110. Андрієвський Ю. В. Аналіз схем ухиляння від сплати податків [Електронний ресурс] / Ю. В. Андрієвський. – Режим доступу : <https://finance.liga.net/ekonomika/gde-i-skolko-teryaet-byudjet>

111. Баранова В. Г. Податкова система : навч. посіб. / В. Г. Баранова, О. Ю. Дубовик, В. П. Хомутенко та ін. ; ВМВ. – Одеса, 2021. – 344 с.

112. Варналій З. С. Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія ; Київ : Знання, 2019. – 647 с.

113. Глущенко С. В. Кредитний ринок: інститути та інструменти : навч. посіб. / С. В. Глущенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. – 153 с.

114. Голубов О. В. Куди йдуть гроші. За обсягом тіньової економіки Україна вибилась у лідери Європи [Електронний ресурс] / О. В. Голубов // Кореспондент. – 2022. – № 46. – С. 11–18. – Режим доступу : <https://ua.korrespondent.net/journal/1429598-korrespondent>

115. Давиденко Н. М. Вплив тіньової економіки на фінансовий потенціал регіонів / Н. М. Давиденко // Проблеми та перспективи розвитку фінансової системи в сучасних умовах : матеріали II Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф., м. Полтава, 9–10 квітня 2020 р. – Полтава, 2020. – С. 165–167.

116. Заверуха М. Л. До визначення суті тіньових економічних процесів / М. Л. Заверуха // Ефективність державного управління. – 2021. – Вип. 2. – С. 105–117.

117. Космарова Н. А. Тіньова економіка у країнах ЄС / Н. А. Космарова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2023. – Вип. 113. – С. 57–61.

118. Мазур І. Д. Детінізація економіки України: теорія та практика / І. Д. Мазур. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2021. – 239 с.

119. Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2022 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat>

120. Податкова система України / за заг. ред. М. Я. Азарова ; Міністерство фінансів України, Національний університет державної податкової служби України. – К., 2011. – 656 с.

121. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>

122. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 98 : постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2021 № 1355 // Урядовий портал [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-2-lyutogo-s1355-231221>

123. Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія : дис. ... канд. наук : 08.00.01 / Н. М. Краус / Полтавський університет споживчої кооперації України. – 2008. – 216 с.

124. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України. Т. 1 / кол. авторів ; за заг. ред. М. Я. Азарова / Міністерство фінансів України. – К., 2010. – 448 с.

125. Білоконь О. С. Незаконне відшкодування із державного бюджету податку на додану вартість: сучасний стан і проблеми протидії / О. С. Білоконь // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2 (45). – С. 243–250.

126. Кулик П. Л. Особливості відшкодування ПДВ у різних видах товарно-грошових операцій / П. Л. Кулик // Науковий вісник Національного університету ДПС України. 2009. – № 2 (45). – С. 113–117.

127. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України : Закон України від 31 липня 2014 року № 1621 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-18>

128. Порядок електронного адміністрування податку на додану вартість : наказ МФУ від 16.10.2014 № 569 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1456-14/print1389887254397445>

129. Державна податкова служба України / Офіційний вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tax.gov.ua/>

130. Кошук Т. В. Вплив цифровізації на розвиток системи оподаткування ПДВ / Т. В. Кошук, Л. Б. Райнова // Наукові праці НДФІ. – 2021. – Вип. 1. – С. 51–64.

131. Інформація про обсяги відшкодування податку на додану вартість з державного бюджету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tax.gov.ua/diyalnist-/vidshkoduvannya-pdchv/informatsiya-pro-obsyagi-vidshkoduvannya/>

132. Дугар Т. Є. Проблема адміністрування податку на додану вартість на сучасному етапі / Т. Є. Дугар // Економіка і суспільство. – 2016. – Вип. 2. – С. 689–693.

133. Дубровський В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні / В. Дубровський, В. Черкашин, О. Гетман / Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна, Інститут соціально-економічної трансформації. 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iset-ua.org/images/Doslidzennya-shem-2021-final.pdf>

134. Тітенко З. Аналіз податкових надходжень в системі доходів бюджету України / З. Тітенко // Економіка і суспільство. – 2022. – Випуск 33. – С. 92–96.

135. В Україні різко зменшилась кількість податківців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://biz.censor.net/n3423684>

136. Стан фінансування органів Державної податкової служби України за період січень-грудень 2022 року / Офіційний вебпортал Державної податкової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-finansovogo-zabezpechennya-ta-buhgalterskogo-obliku/povidomlennya/stan-financyvanya/644511.html>

137. Кирпа С. В. Удосконалення системи оподаткування в Україні / С. В. Кирпа, А. В. Лісовий // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України. – 2012. – № 1. – С. 86–91.

138. Змінився розмір пенсійного збору при першій реєстрації легкового авто / Головний сервісний центр МВС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://hsc.gov.ua/2023/01/02/zminivsya-rozmir-pensijnogo-zboru-pri-pershij-reyestratsiyi-legkovogo-avto/>

139. Таблиця «витрати-випуск» за 2018–2021 роки в цінах споживачів / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/vvp/vitr_vip/vitr_u/arh_vitr_u.html

140. Доходи зведеного бюджету за 2021 рік / Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.mof.gov.ua/storage/files/Zvit_2021_%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf
141. Feige E. L. The Underground economies. Tax evasion and information distortion. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 389 p.
142. Loayza N. V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, Elsevier. – 1996. – Vol. 45 (1), December. – P. 129–162.
143. Smith Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives. Ottawa, Canada. – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>
144. Tanzi V. Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy. The Economic Journal. – 1999. – Vol. 109 (June). – P. 338–347.
145. Thomas J. Quantifying the black economy: «measurement without theory» yet again? The Economic journal. – 1999. – № 109 (June). – P. 381–389.
146. Алішаускас В. Вступаючи у 2023 рік: підсумки та перспективи інтеграції України до митної системи ЄС [Електронний ресурс] / В. Алішаускас. – 2023. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3654027-vstupauci-u-2023-rik-pidsumki-ta-perspektivi-integracii-ukraini-do-mitnoi-sistemi-es.html>
147. Бережнюк І. Г. Митна енциклопедія : у двох томах / І. Г. Бережнюк, П. В. Пашко. – Т. 2. – Хмельницький : ПП Мельник А. А. – 2013. – 536 с.
148. Берестенко В. Реформа української митниці: сервіс замість поборів [Електронний ресурс] / В. Берестенко // Українська Правда. – 2023. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/15/700137/>
149. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості. / З. Варналій // Банківська справа. – 2007. – № 2. – С. 56–66.
150. Державна митна служба України. Митний аудит в умовах воєнного стану. – 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/mitnii-audit-v-umovakh-voien-nogo-stanu-948>

151. Івашова Л. М. Основи митного пост-аудиту : навч. посіб. / Л. М. Івашова, Т. С. Єдинак, В. Ю. Єдинак. Дніпропетровськ : АМСУ, 2011. – 200 с.

152. Корнієнко Я. Недосконале законодавство та корупція. Основні проблеми митниці – дослідження [Електронний ресурс] / Я. Корнієнко // Українська Правда. – 2018. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/12/637723/>

153. Мазур І. І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України. / І. І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 76–83.

154. Менліосманов З. Т. Митний контроль в Україні: сутність, функції, принципи та місце в системі фінансового контролю [Електронний ресурс] / З. Т. Менліосманов // Науковий погляд: економіка та управління. – 2016. – № 2 (56). – С. 144–153. – Режим доступу : http://www.scientificview.umsf.in.ua/archive/2016/2_56_2016/18.pdf

155. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI / ВРУ. – 2023 [Електронний ресурс]. – Джерело доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>

156. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція) від 18.05.1973 / ВРУ. – 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/995_643/

157. Пероганич Ю. Яка реформа потрібна митниці / Ю. Пероганич // Українська Правда. – 2023 [Електронний ресурс]. – Джерело доступу : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/31/700690/>

158. Подмазко О. М. Тіньова економіка: сутність та структура / О. М. Подмазко // Економічна та соціальна політика. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2013. – № 1. – С. 148–155.

159. Рябчук О. Г. Сучасні реалії та перспективи митного аудиту в Україні. / О. Г. Рябчук, К. Д. Салямон-Міхєєва // Український економічний часопис. – 2023. – № 2. – С. 65–69.

160. Салямон-Міхєєва К. Д. Особливості та проблеми податкового пост-аудиту в Україні [Електронний ресурс] / К. Д. Салямон-Міхєєва, О. Г. Рябчук // Ефективна економіка. – 2023. – № 11. – Режим доступу : <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/2495/2531>

161. Степаненко С. В. Напрями удосконалення митного контролю та переміщення товарів через митний кордон України [Електронний ресурс] / С. В. Степаненко // Актуальні проблеми політики. – 2023. – Вип. 71. – Режим доступу : http://app.nuoua.od.ua/archive/71_2023/7.pdf
162. Харкавий М. Митний пост-аудит: зарубіжний досвід та вітчизняна практика [Електронний ресурс] / М. Харкавий // Світ фінансів. – 2013. – Режим доступу : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/12110/1/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B9%20%D0%9C..pdf>
163. Частка тіньової економіки у 2021 році зросла до 32 % від ВВП. Скільки – скільки. – 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://skilky-skilky.info/chastka-tinvoi-ekonomiky-u-2021-rotsi-zrosla-do-32-vid-vvp/>
164. Івашова Л. М. Детінізація зовнішньоекономічної діяльності на основі розвитку методів аналізу ризиків і митного аудиту [Електронний ресурс] / Л. М. Івашова, М. Ф. Івашов, О. О. Крітенко // Публічне управління та митне адміністрування. – 2020. – № 4 (27). – С. 119–128. – Режим доступу : <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2020/4/21.pdf>
165. Тис Н. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни / Н. Тис, Ю. Янчук, О. Мартин // Управлінські, правові та економічні аспекти забезпечення безпеки життєдіяльності населення і територій : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, курсантів та студентів. – Л. : ЛДУ БЖД, 2019. – С. 291.
166. Приступа Т. В. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України / Т. В. Приступа, М. А. Чайковська // Приазовський економічний вісник. – 2019. – С. 56–61.
167. Дяченко О. Масштаби і структура тіньової економіки у світі та причини її виникнення / О. Дяченко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2018. – № 2. – С. 69.
168. Любченко О. Голова Податкової про річні втрати від ухилення від сплати податків: близько 7,7 млрд доларів [Електронний ресурс] / О. Любченко // Економічна правда. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/29/672408/>

169. Аналітична записка «Застосування непрямих методів податкового контролю в Україні». Проєкт UA2008-01 : Аналітична підтримка для управління державними фінансами на основі наявних даних / Capacity Support for Evidence-based public financial management [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ces.org.ua/policy-brief-indirect-methods-of-tax-control/>

170. Дослідження тіньової економіки в Україні: майже чверть ВВП – або 846 млрд гривень – перебуває в тіні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven-perebuvaye-v-tini>

171. З чим світ входить у 2023 р. Економічні перспективи відновлення України : аналітична доповідь. – 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://razumkov.org.ua/images/pdf/2023_MATRA_I_KVARTAL.pdf

172. Рівень нелегальної торгівлі тютюновими виробами повернувся до тенденції зростання / Асоціація «Укртютюн» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukrtyutyun.com/riven-nelegalnoyi-torgivli-tyutyunovymy-vyrobamy-povernuvsyia-do-tendentsiyi-zrostannya/>

173. Протокол про внесення змін до Марракеської угоди про заснування Світової організації торгівлі / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_053#n2

174. Рамкові стандарти безпеки та полегшення світової торгівлі SAFE / Верховна Рада України. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>

175. Міжнародна конвенція про спрощення та гармонізацію митних процедур / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text

176. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – С. 1175 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>

177. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

178. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві : Закон України від 16 січня 2020 року № 466-IX // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2020. – № 32. – С. 227 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

179. Звіт про результати роботи Державної митної служби України за 2022 рік / Державна митна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://customs.gov.ua/plani-ta-zviti-roboti>

180. European Commission. 2018. A Definition of AI: Main Capabilities and Scientific Disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. B-1049 Brussels [Електронний ресурс]. – Джерело доступу : https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/ai_hleg_definition_of_ai_18_december_1.pdf

181. Sharma V. Can artificial intelligence stop corruption in its tracks? / V. Sharma // World Bank Blogs. – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://blogs.worldbank.org/governance/canartificial-intelligence-stop-corruption-its-tracks>

182. Камінський Б. Податкова служба США впровадила штучний інтелект для перевірки багатих платників податків [Електронний ресурс] / Б. Камінський. – Режим доступу : <https://gagadget.com/uk/ai/312816-podatкова-sluzhba-ssha-vprovadila-shtuchnii-intelekt-dlia-perevirki-bagatikh-platnikov-podatkov/>

183. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>

184. Головні показники в CPI-2023 [Електронний ресурс] // Transparency International Ukraine. – Режим доступу : <https://cpi.ti-ukraine.org/>

185. Назарова К. Антикорупційний аудит / К. Назарова, О. Комірна, В. Негоденко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету). – 2020. – Випуск 131(3). – С. 113–122.

186. Антикорупційний аудит [Електронний ресурс] // Baker Tilly Ukraine. – Режим доступу : <https://bakertilly.ua>

187. HLB Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.hlb.com.ua>

188. Гнилицька Л. В. Антикоруptionний аудит як засіб боротьби з корпоративним шахрайством / Л. В. Гнилицька // Науково-практичне видання «Незалежний АУДИТОР». – 2017. – Випуск 20 (II). – С. 8–14.

189. Cambridge Dictionary Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/compliance>

190. Новіков О. В. Комплаєнс підхід до запобігання корупції у приватній сфері / О. В. Новіков, А. Є. Симкіна // Наукові дослідження. – 2017. – Випуск 34. – С. 63–75.

191. Соболевський І. Антикоруptionний комплаєнс в Україні: стан та перспективи [Електронний ресурс] / Громадська організація «Інтегріті юа». – Режим доступу : <https://integrityua.ngo/antykoriuptsiinyi>

192. International Compliance Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.int-comp.org>

193. Окунєв О. Антикоруptionний комплаєнс : посібник для програми з підготовки осіб, відповідальних за реалізацію антикорупційної програми / О. Окунєв, О. Бойко, С. Лукін / Професійна асоціація корпоративного управління. Київ, 2018. – 91 с.

194. Запобігання корупції у приватному секторі : монографія / В. С. Батиргарєєва, Б. М. Головкін, О. В. Новіков та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2020. – 286 с.

195. Перерва П. Комплаєнс-програма промислового підприємства: сутність та задачі / П. Перерва // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – 2017. – Випуск 24 (1246). – С. 153–158.

196. ISO 37001:2016 Система управління заходами боротьби з корупцією вимоги із рекомендаціями для використання [Електронний ресурс] / Офіційний збірник. – Режим доступу : https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf

197. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII : станом на 30.12.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

198. Національне агентство з питань запобігання корупції / Офіційний вебсайт [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://nazk.gov.ua/uk/pravove-zabezpechennya/>

199. Державна податкова служба України / Офіційний вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wvp.tax.gov.ua/diialnist/zapobigannya-proyavam-koruptsii/-informatsiyni-materiali/print-509017.html>
200. Національне антикорупційне бюро України / Офіційний вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://nabu.gov.ua/site/assets/antykorporciyna_programa
201. Служба безпеки України / Вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ssu.gov.ua/antykorporciina-prohrama-2021-2024>
202. Антикорупційні програми – дорожні карти реформ Львівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uplan.org.ua/analytics/antykorporciini-prohramy-dorozhni-karty-reform-lvivshchyny/>
203. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції : рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 13 липня 2017 року № 317 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nazk.gov.ua/uk/pravove-zabezpechennya/>
204. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
205. Кодекс України «Про адміністративні правопорушення» : Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-X / Верховна Рада УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
206. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
207. Дем'янчук В. А. Форми і методи ефективної реалізації антикорупційної політики в Україні / В. А. Дем'янчук // Підприємництво, господарство і право. – 2020. – № 8. – С. 220–226.
208. Морозова Х. І. Кращі практики електронного урядування в Україні / Х. І. Морозова // Громадянське суспільство. – 2016. – № 8. – С. 7–9.
209. Перший міжнародний форум з електронного урядування / International Ukrainian E-governance Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-gov-forum.com.ua/>

210. Хараберюш І. Ф. Концептуальні та теоретико-прикладні засади оперативно-розшукового забезпечення протидії контрабанді в Україні : монографія / І. Ф. Хараберюш, В. Л. Ортинський, О. І. Хараберюш ; ТОВ «ППНС». – Маріуполь, 2017. – 476 с.

211. Словник української мови. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. Том 4. – С. 695. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/p/4/695/1>

212. Нижник Н. Про співвідношення категорій «процес» і «механізм» та їх використання в управлінській діяльності органів виконавчої влади / Н. Нижник, Г. Леліков, С. Мосов // Вісник державної служби України. – 2011. – № 3. – С. 25–29.

213. Податкове право / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильнік та ін. ; за ред. проф. М. П. Кучерявенка. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 400 с.

214. Юрій С. І. Фінанси / С. І. Юрій, В. М. Федосов. – К. : Знання, 2013. – 611 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рівень тіньової економіки в країнах світу в % до ВВП

Країна, її місце у рейтингу	% до ВВП	Країна, її місце у рейтингу	% до ВВП
1. Швейцарія	8,6	54. Корея	28,2
2. США	8,8	56. ПАР	29,5
3. Австрія	9,8	57. Греція	29,9
4. Люксембург	9,9	59. Мексика	30,2
5. Японія	11,4	64. Литва	31,9
6. Великобританія	12,9	68. Туреччина	33,0
7. Нідерланди	13,0	76. Хорватія	34,7
8. Нова Зеландія	13,2	79. Єгипет	35,3
9. Сінгапур	13,3	83. Алжир	35,7
10. Китай	13,5	87. Румунія	36,3
12. Австралія	14,6	92. Пакистан	37,9
13. Франція	15,4	97. Болгарія	38,5
15. Німеччина	16,1	102. Естонія	40,3
18. Канада	16,3	104. Бразилія	40,5
22. Фінляндія	18,5	109. Латвія	41,6
23. Саудівська Аравія	18,7	120. Таджикистан	44,2
25. Монголія	19,2	124. Казахстан	45,3
27. Норвегія	19,5	130. Росія	48,6
30. Швеція	19,6	131. Вірменія	48,7
31. Словаччина	19,7	136. Білорусь	49,8
32. Чехія	19,8	142. Гватемала	52,5
37. Ізраїль	21,8	143. Гаїті	54,4
38. Португалія	22,5	144. Таїланд	54,7
40. Іспанія	22,9	145. Україна	54,9
42. Індія	24,0	146. Зімбабве	57,0
43. Аргентина	25,5	147. Танзанія	60,2
44. Угорщина	25,8	148. Перу	61,8
50. Італія	27,2	149. Азербайджан	63,3
52. Польща	28,0	150. Болівія	68,1
53. Словенія	28,0	151. Грузія	68,8

Джерело: [26]

Методика розрахунку обсягу окремих складових тіньової економіки

№	Показник	Методика розрахунку	Характеристика
1	2	3	4
1.	Виробники навмисно не реєструються (прихована економічна діяльність)	$P.INI = EMMn * P.IMP / EMM M$	$P.INI$ – випуск НСЕ за типом N1; $P.IMP$ – випуск товарів та послуг малих підприємств; $EMMn$ – кількість роботодавців і найманих працівників, зайнятих у неформальному секторі; $EMM M$ – середня кількість працівників на малих підприємствах
2.	Виробники навмисно не реєструються (нелегальна економічна діяльність)	Обсяг виробництва та споживання наркотичних засобів	використовуються дані щодо кількості споживачів за результатами спеціальних періодичних досліджень обсягів вилучених наркотичних засобів і середніх цін на них (за даними Міністерства внутрішніх справ України) та дані щодо пропозиції та попиту на наркотичні речовини Управління з наркотиків та злочинності ООН
		Обсяг послуг проституції	Щорічно випуск послуг проституції визначається методом екстраполяції з використанням розрахункового індексу зростання / скорочення постійного населення, зокрема чоловіків, та індексу зростання / зниження середньої заробітної плати
		Обсяг контрабанди алкоголю і тютюнових виробів	Обсяги споживання та контрабанди цих товарів визначаються за даними щодо експорту, імпорту та даних міжнародних організацій щодо рівнів споживання в Україні алкоголю й тютюнових виробів та шляхом побудови натурально-вартісних балансів. Під час розрахунку за виробничим методом торговельна діяльність із продажу контрабандних товарів не може бути відокремлена від продажу, здійснюваного дрібними роздрібними продавцями, діяльність яких уже включена до інших типів неповноти даних
3.	Реєстрація виробника не передбачена	Обсяги виробництва товарів і послуг групуються відповідно до видів економічної діяльності	Альтернативний розрахунок здійснюється на основі даних обстеження робочої сили щодо зайнятих за типами робочих місць і статусами у зайнятості (кількість самозайнятих, безкоштовно працюючих членів сім'ї). З використанням даних щодо співвідношення виробленої продукції та кількості зайнятих працівників на малих підприємствах визначається обсяг випуску в неформальному секторі
		Обсяг індивідуального житлового будівництва	Розраховується на основі даних щодо вартості збудованих і прийнятих в експлуатацію житлових і нежитлових будівель фізичними особами та фізичними особами-підприємцями
		Обсяг проміжного споживання	Визначається експертним засобом з урахуванням структурних співвідношень малих підприємств для відповідного виду економічної діяльності

Продовження додатка Б

1	2	3	4
4.	Необстежені підприємства-юридичні особи	$P.1N1 = NSEn1 * P.1MP / NSEMP$	P.1N1 – випуск НСЕ за типом N4; P.1MP – випуск товарів та послуг малих підприємств; NSEn1 – кількість малих підприємств, які надали звіти; NSEMP – кількість підприємств, які не знайдені за наявними контактами
5.	Необстежені виробники-фізичні особи	Розрахунок коригування для типу невичерпності N5	Використовуються дані щодо доходів від викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту, відображені в податковій декларації про майновий стан і доходи, а також дані обстежень робочої сили щодо кількості самозайнятих у частині відповідних видів діяльності
6.	Недостовірні звітність виробника	Показники обсягу випуску	Показники обсягу випуску на одного працівника для великих і середніх підприємств порівнюються з даними для малих підприємств. Якщо для великих і середніх підприємств обсяг випуску на одного працівника перевищує відповідні показники для малих підприємств, то здійснюється коригування зазначеного показника для малих підприємств. Скориговані показники обсягу випуску множаться на кількість працівників на малих підприємствах відповідного виду діяльності
7а.	Неповнота даних, які не підлягають безпосередньому збору	Випуск окремих видів економічної діяльності	Застосовуються показники галузевої статистики: дані щодо виробництва громадянами сільськогосподарської продукції для власного споживання та заробітної плати в натуральній формі – для «Сільського, лісового та рибного господарства» (А КВЕД); дані щодо обсягу капітальних інвестицій фізичних осіб-підприємців, що здійснювали будівництво будівель та споруд за дозволами, та щодо обсягу продажу будівельних матеріалів для індивідуального житлового будівництва фізичних осіб – для «Будівництва» (F КВЕД).
7б.	Інші статистичні недоліки	Кількість одиниць, які прозвітували, та одиниць, які не надали звіти	На основі даних аналітичної таблиці ДСС «Структурні зміни в економіці України» та її регіонів про типи не відповіді під час проведення обстеження визначається кількість підприємств за видами економічної діяльності, які відмовились звітувати або не подали звітів із таких причин припинення або тимчасового призупинення економічної діяльності

Методика розрахунку рівня тіньової економіки згідно із
«Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня тіньової економіки» [46]

Методи визначення рівня тіньової економіки	Методика розрахунку	Характеристика
Витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги	$TC_{BH_PTi\ ni} = \frac{TC_{BH_PTt} + TC_{BH_Pt}}{ВВП_T} \times 100$	TC_{BH_Pt} – обсяг товарів, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн грн); TC_{BH_PTt} – обсяг послуг, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн. грн); $ВВП_T$ – обсяг офіційного ВВП у періоді, що аналізується (млн грн)
Електричний метод	$T_{E\ t(t0)} = \frac{I_{E\ t(t0)} - I_{ВВП\ t(t0)}}{I_{ВВП\ t(t0)}} \times 100,$	$I_{E\ t(t0)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду; $I_{ВВП\ t(t0)}$ – індекс зміни ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду; t – період, що аналізується; $t0$ – базовий період, у якому індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії ($I_{E\ t0}$) та індекс зміни ВВП ($I_{ВВП\ t0}$) дорівнюють одиниці
Збитковості підприємств:	Мінімальний коефіцієнт тіньової економіки $K_{T\ min\ t} = \frac{M_{T\ t}}{ВВП_t}$	$M_{T\ t}$ – тіньовий прибуток у періоді, що аналізується (млн грн); $ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді, що аналізується (млн грн)
	Максимальний коефіцієнт тіньової економіки $K_{T\ max\ t} = \frac{l_{3\ оф\ t}}{l_{П\ оф\ t} + l_{3\ оф\ t}}$	$l_{3\ оф\ t}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць); $l_{П\ оф\ t}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць)
Монетарний метод	Методом Гутманна $q_{MG} = M0/M2$	$M0$ – гроші поза банками у відповідному періоді (млн грн); $M2$ – грошова маса у відповідному періоді (млн грн)
	Модифікованим методом $q_{MM} = 1 - (M0/M2)$	

Підходи до трактування поняття «корупція»

№ з/п	Автор	Визначення	Підхід
1	2	3	4
1.	Нікколо Макіавеллі	Корупція починається з недостатньої моралі управлінців, які ставлять свої особисті інтереси вище загального блага. Мислитель підкреслював, що корупція знищує довіру громадян до уряду і спричинює соціальні напруження [57]	порушення норм права, моралі та етики
2.	Underkuffler L.	Є чимось потужним, підступним і руйнівним для людських життів та інституцій. Це виходить за рамки тих незаконних, аморальних і неблагородних практик, які ми, люди світу, щодня відчуваємо. Незаконні, неетичні, нечесні та нелюдські дії, а також моральні відхилення мають коріння в корупції. Корупцію можна вважати основним корінням, а ці дії та аморальність є її розгалуженнями [58]	
3.	Кінаш М. М.	Наслідок корисливо-егоїстичних мотивів [59, с. 458]	
4.	Несневич Ю. А.	Корупція... порушення норм службової поведінки й етики, а також неформалізованих соціетальних норм поведінки, етики й моралі [60, с. 65]	
5.	Невмержицький Є. В.	Корупція – це не лише певні діяння, а й система негативних поглядів, переконань, настанов, способів мислення [61]	
6.	Соловйов В. М.	Корисливе використання посадовою особою державних органів влади свого службового становища для власного збагачення [54, с. 47]	протиправна дія або продажність посадової особи
7.	Фрідріх К.	Поведінка, що асоціюється з певною мотивацією, зокрема зі здобуттям особистої вигоди за суспільний рахунок [62]	
8.	Прохоренко О. Я.	Зловживання державною владою з метою особистої вигоди, це система відносин, яка допомагає власникам капіталу купувати все – пільги, вплив, закони, рішення на свою користь, заступництво законодавчої, виконавчої та судової влади [63, с. 68]	
9.	Користін О. Є.	Зловживання державною владою для задоволення особистих інтересів [64]	
10.	Гуров О. І.	Являє собою постійний зв'язок посадових осіб з організованими злочинцями [65]	
11.	Роз-Аккерман С.	Корупцію визначено як економічну поведінку в умовах ризику, пов'язаного з учиненням злочину та можливим покаранням за нього [66]	політико-економічний аспект
12.	Бачинська І. С.	«Інвестуючи» кошти в одержання посади, чиновник стає приреченим на корупцію, оскільки, згідно з основними постулатами економічної теорії, будь-який інвестор має відшкодовувати витрати, яких зазнав, та отримати максимальний прибуток [67, с. 379]	
13.	Серьогін С.	Реалізація власних корисливих інтересів чиновників, форма незаконного «соціального податку», що стягується корумпованим державним апаратом із суспільства [68]	

1	2	3	4
14.	Луценко М. М., Щербина Л. І.	Корупцію варто розглядати як різновид соціальної корозії, яка роз'їдає й руйнує насамперед органи державної влади та державу й суспільство загалом [69, с. 143]	соціально-психологічний феномен
15.	Нинюк М., Нинюк І.	Під корупцією варто розуміти аморальне явище, яке охоплює цілеспрямоване здійснення або нездійснення будь-якої дії під час виконання службових обов'язків, вимагаючи та приймаючи водночас насамперед незаконні матеріальні стимули [71, с. 73]	
16.	Трепак В. М.	Соціальне, системне явище, що полягає в неправомірному використанні особами, які мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу, авторитету в особистих або корпоративних інтересах, що призводить до розкладання, деградації влади та соціального управління [72, с. 192]	особлива форма державно-владних відносин особи владної структури на особисті переваги
17.	Стогова О. В.	Фактично є неформальним інституційним середовищем економічних, адміністративних і інформаційних ресурсів, у якому владні еліти взаємодіють між собою та іншими структурами суспільства [69, с. 169]	
18.	Мандибура В. О.	Складний системний інститут, що має винятково анти-суспільну спрямованість [74]	
19.	General Assembly adopts UN Convention against corruption, opens treaty for signature at high-level conference	Неформальна поведінка правлячої еліти, що знаходить свій прояв у нелегітимному використанні нею владних повноважень та соціальних благ [73]	
20.	Цитряк В. Я.	...поширене деструктивне соціальне явище, різновид соціальної практики, що охоплює усю сукупність дій, за які передбачається конституційна, кримінальна, цивільно-правова, адміністративна та дисциплінарна відповідальність (зокрема порушення норм моралі) і полягає у задоволенні особами, які виконують публічні функції, приватних інтересів на підставі та завдяки цим функціям. До корупції відносять і правопорушення інших осіб, які створюють умови або є приховуванням чи потуранням вищезазначених зловживань [75, с. 98]	
21.	Верстюк С.	Угода між організаціями і/чи фізичними особами, що зменшує трансакційні витрати клієнта (порівняно зі звичайними за даних інституціональних рамок) та збагачує агента, порушуючи формальні та/або неформальні обмеження, і не має надійних інституціональних механізмів забезпечення. У цьому разі клієнт – це хабародавець, замовник, а агент – особа, яка отримує хабар, виконавець [54, с. 51]	

Продовження додатка Г

1	2	3	4
22.	Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: прийнятий 34-ю сесією Генеральної асамблеї ООН 17 груд. 1979 р	Передбачає здійснення або нездійснення будь-якої дії під час виконання обов'язків або через ці обов'язки внаслідок подарунків, які вимагають або приймають, обіцянок і стимулів, або їх незаконне отримання щоразу, коли наявна така діяльність або бездіяльність [76, с. 22]	законодавчий підхід
23.	Резолюція VIII Конгресу ООН «Практичні заходи боротьби з корупцією», Гавана, 1990 р.	Порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що проявилися в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності [77, с. 65–68]	
24.	Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року.	Відповідно до його змісту під корупцією розумілася діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг [78]	
25.	Страсбурзька конвенція про цивільно-правову відповідальність за корупцію від 4 листопада 1999 р.	Прямі чи опосередковані вимогання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, що порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, яка отримує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи [79]	
26.	Довідковий документ ООН про міжнародну боротьбу з корупцією	Зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях [80]	
27.	Закон України «Про запобігання корупції» стаття 1	Використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [81]	

Джерело: [57–81].

**Перелік елементів внутрішнього антикорупційного аудиту
та їх характеристика**

Елементи	Характеристика
1	2
Воля та рішучість вищого керівництва	Є підґрунтям та рушійною силою для впровадження антикорупційного аудиту. Базується на морально-етичних цінностях, особистих рисах і ділових якостях, знаннях і досвіді, стилі керівництва, а також усвідомленні необхідності суспільних і корпоративних трансформацій відповідно до стану внутрішнього і вимог зовнішнього середовища
Антикорупційна програма	Антикорупційна програма – вагома складова та один з основних документів антикорупційного аудиту, сприяє формуванню негативного ставлення працівників державних органів та юридичних осіб до корупції, визначає правила, стандарти й процедури щодо виявлення, протидії та запобігання корупції
Кодекс етики / кодекс поведінки	Кодекс етики – це зведення принципів і практик, спрямованих на забезпечення економічно ефективної діяльності за умов дотримання задекларованих цінностей. Документ, який закладає ціннісний фундамент для подальшого розвитку політик, процедур і процесів антикорупційного аудиту та включає в себе: – «філософію» у сфері доброчесності та антикорупційного комплаєнсу; – цінності та базові правила, яких повинні дотримуватися співробітники й партнери; – виявлення та врегулювання конфлікту інтересів (суперечностей між особистими інтересами й функціональними обов’язками працівника); – санкційну та кадрову політики для перевірки працівників
Нагляд за виконанням антикорупційної програми	Комплекс заходів, що мають бути визначені антикорупційною програмою, зокрема: – інформування персонал і стейкхолдерів щодо умов застосовуваної антикорупційної політики; – розробка контрольних заходів щодо виявлення наявних корупційних ризиків, процедур їх виконання та періодичність їх проведення; – забезпечення потрібної інформаційної бази для проведення заходів контролю та внутрішніх розслідувань з метою виявлення фактів ймовірних корупційних дій посадових осіб; – порядок документування результатів проведених контрольних заходів щодо тестування рівня корупційних ризиків і виявлення фактів ймовірного скоєння корупційних дій посадовими особами; – встановлення системи дій у відповідь на виявлені корупційні ризики, зокрема система застосування санкцій і звернення до правоохоронних органів за результатами проведення контрольних заходів і внутрішніх розслідувань
Чітка, доступна політика, що забороняє корупційні практики	Антикорупційна політика – це комплекс правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції й усунення причин її виникнення

Продовження додатка Д

1	2
Детальні процедури по окремих ризиках	Чіткі та зрозумілі процедури відносно кожного виду корупційного ризику, що дозволяють ідентифікувати певний ризик, оцінити його ймовірність виникнення та суттєвість і застосувати запобіжні заходи щодо його усунення або мінімізації негативних наслідків
Розповсюдження антикорупційної програми на «третьої сторони»	Задокументовані основні вимоги антикорупційної політики для «третьої сторони»: – усі заходи, які здійснюються від імені підприємства, установи, організації, повинні бути сумісними з його антикорупційною програмою; – якщо ділові партнери не мають відповідної програми, вона повинна бути прийнята (у разі можливості); – будь-які відносини з «третьою стороною» повинні бути задокументовані; – будь-який платіж на користь «третьої сторони» повинен бути належною та виправданою винагородою за законні послуги або товари, які були надані й оплачені законно; – варто контролювати виконання «третьою стороною» обумовлених програм і політик
Внутрішній контроль і звітність	Безперервний процес використання системи заходів для виявлення ознак, слідів, наслідків корупційних діянь у фінансовій та операційній звітності, в реєстрах доступу до матеріальних цінностей і технічних засобів, у документообігу, який забезпечує розподіл повноважень, ресурсів, винагород тощо
Комунікація та тренінги	Задокументований процес роботи з персоналом, основною метою якого є створення та підтримка довіри й внутрішньої культури, в якій корупція не є прийнятним явищем
Інформування та заохочення	Важливим важелем впливу на дотримання працівниками антикорупційної політики, програми, діяльності, який передбачає інформування працівників і стейкхолдерів щодо правил антикорупційної політики та побудову релевантних систем оцінки й мотивації
Канали для отримання порад та інформування	Арсенал засобів для отримання інформації або для отримання та передачі інформації зацікавленим особам про виникнення корупційно небезпечних ситуацій. До переліку таких засобів належать: – телефонна лінія; – вебформа; – виділена електронна поштова скринька; – виділена фізична поштова скринька; – спеціально призначений посадовець для прийому працівників та інших зацікавлених осіб у визначені години за розкладом
Реакція на корупційне порушення	Розробка положення про порядок реакції на інформування про корупційне порушення та порядок проведення внутрішніх розслідувань і повідомлень про їх результат

Джерело: складено за матеріалами [193, с. 36].

Наукове видання

Лісовий Андрій Васильович; Проскура Катерина Петрівна;
Кирпа Сергій Володимирович; Савченко Алла Миколаївна;
Скорик Марина Олегівна; Білобровенко Тетяна Володимирівна;
Микитенко Тетяна Владиславівна; Міщенко Тетяна Михайлівна;
Панасюк Ольга Вікторівна; Рябчук Оксана Григорівна;
Салямон-Міхєєва Катерина Дмитрівна

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА КОРУПЦІЇ

Монографія

Відповідальний за випуск

А. В. Лавренюк

Відповідальний редактор

М. М. Грабарчук

Редактор

М. П. Клименко

Форматування та

комп'ютерна верстка

Д. П. Завальницька

Здано до друку 17.06.2024. Формат 60×84/16
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»

Друк. арк. 14.21

Тираж 300 примірників. Замовлення № 1102

Підготовлено до друку редакційно-видавничим відділом
Державного податкового університету
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7669 від 20.09.2022*